

1700-TAL

*NORDIC JOURNAL FOR
EIGHTEENTH-CENTURY STUDIES*

2022
VOLUME 19

1700-tal: Nordic Journal for Eighteenth-Century Studies

An international multidisciplinary peer reviewed open access scholarly journal

Published by
Svenska sällskapet för 1700-talsstudier
in cooperation with
Suomen 1700-luvun tutkimuksen seura/Finska sällskapet för 1700-talsstudier
Norsk selskap for 1700-tallsstudier
Dansk selskab for 1700-talsstudier
Félag um átjándu aldar fræði, Ísland

Editor-in-chief: PhD Johannes Ljungberg, University of Copenhagen, Denmark

Co-editors: Professor Johanna Ilmakunnas, Åbo Akademi, Finland; PhD Per Pippin Aspaas, UiT The Arctic University of Norway, Tromsø, Norway; Associate Professor Jens Bjerring-Hansen, University of Copenhagen, Denmark; PhD Kristín Bragadóttir, independent scholar, Iceland

Review editors: PhD Astrid Wendel Hansen, University of Jena, Germany; PhD Sophie Holm, University of Helsinki, Finland; PhD Inga Henriette Undheim, NLA University College, Norway; Associate Professor Simona Zetterberg Nielsen, Aarhus University, Denmark; PhD Sigurgeir Guðjónsson, University of Akureyri, Iceland

Language consultant: PhD Alan Crozier, Skatteberga
Open Access adviser: Jan Erik Frantsovåg, UiT The Arctic University of Norway

Editorial board: Professor Anna Agnarsdóttir, University of Iceland, Reykjavík, Iceland; Professor Marie-Theres Federhofer, UiT The Arctic University of Norway, Tromsø, Norway; Professor Pasi Ihalainen, University of Jyväskylä, Finland; PhD Piret Lotman, National Library of Estonia, Tallinn, Estonia; Professor Anne-Marie Mai, University of Southern Denmark, Odense, Denmark; Professor Jonas Nordin, Lund University, Sweden

International Advisory Board: Professor Pierre-Yves Beaupaire, Université Nice Sophia Antipolis, France; Associate Professor Jacqueline Van Gent, University of Western Australia, Australia; Professor Knud Haakonssen, University of Erfurt, Germany; Professor Karin Hoff, Göttingen University, Germany; Professor Laszlo Kontler, Central European University, Hungary; Professor Thomas Munck, University of Glasgow, UK; Professor Kristoffer Neville, University of California, USA; Professor Michael North, Greifswald University, Germany; Professor Karen D. Oslund, Towson University, USA; Professor Éric Schnakenbourg, Université de Nantes, France; Associate Professor Thomas Wallnig, University of Vienna, Austria; Professor Helen Watanabe-O'Kelly, Oxford University, UK; Professor Michael Yonan, University of Missouri, USA.

© 1700-tal & the authors 2022

Typesetting: Henri Terho

Printing: Commissioned by Publit, Sweden 2022

ISSN 1652-4772 (printed version)

ISSN 2001-9866 (electronic version)

Cover: The first health certificate of a foreign vessel that came to Iceland. The health certificate is dated 18 March 1788. Source: National Archives of Iceland. Rentecammer B12/11. Officials letter book 1789–1790.

1700-tal « 2022

JOHANNES LJUNGBERG: *Redaktionens förord* « 5

Articles

ANDREAS HELLERSTEDT: *“Ihre defension zu führen”*: *The rights of animals in early eighteenth-century Germany and Sweden* « 8

CHARLOTTA WOLFF: *Viska om mitt qual: Erotisk ambivalens hos Gustav Philip Creutz och Gustaf Fredrik Gyllenborg* « 26

SEBASTIAN SELVÉN: *De svenska biblarna som aldrig blev av: upplysningsideal i den gustavianska tidens judiska och kristna bibelöversättningar* « 50

MARGRÉT GUNNARSDÓTTIR: *Facing natural extremes: The catastrophe of the Laki eruption in Iceland, 1783–84* « 72

Essay

ANNA ALBREKTSON, MIKAEL AHLUND, SARA EKSTRÖM, JOHANNA ETHNERSSON PONTARA, ELISABETH MANSÉN, VERA SUNDIN, MEIKE WAGNER & ERIK WALLRUP: *Cool Nature: Utopian Landscapes in Sweden 1780–1840* « 94

Debate

JOHANNES LJUNGBERG, SOPHIE HOLM & SIMONA ZETTERBERG-NIELSEN: *När pandemin mötte 1700-talsforskningen* « 117

SUSANN HOLMBERG: *Refleksjoner fra en medisinhistoriker i en pandemi* « 119

ELINA MAANITTY: *Considering pandemics, history, and ethics* « 123

ERLA DÓRIS HALLDÓRSDÓTTIR: *The history of disease control* « 131

Dissertations

SAARA-MAIJA KONTTURI, *Lääkärikunnan synty. Suomen lääkärin n. 1750–1850 [The birth of the medical profession. Finnish doctors, c. 1750–1850]*, review by Heini Hakosalo « 138

TOBIAS OSVALD, *Stadens gränsplatser: Kungliga Poliskammaren och vardagens omstridda rum*, review by Maja Bondestam « 141

Literature

ARNE JÖNSSON, VALBORG LINDGÄRDE, DANIEL MÖLLER & ARSENIJ VETUSCHKO-KALEVICH (RED.), *Att dikta för livet, döden och evigheten. Tillfällesdiktning under tidigmodern tid*, review by Jørgen Magnus Sejersted « 146

KRISTJANA VIGDÍS INGVAÐÓTTIR, *Þrautseigja og mikilvægi íslenskrar tungu [Perseverance and Importance of the Icelandic Language]*, review by Halldóra Kristinsdóttir « 154

SEPPÖ AALTO, SOFIA GUSTAFSSON & JUHA-MATTI GRANQVIST, *Linnoituskaupunkki: Helsinki ja Viapori 1721–1808 [Fortress city: Helsinki and Viapori]*, review by Ulla Ijäs « 158

PETRI TALMTIE & JUHA-MATTI GRANQVIST, *Civilians and Military Supply in Early Modern Finland*, review by Patrik Winton « 161

PETER HENNINGSEN, *Stavnsbåndet i serien 100 Danmarkshistorier*, review by Eva Krause Jørgensen « 165

MIKAEL ALM, *Sartorial Practices and Social Order in Eighteenth-Century Sweden: Fashioning Difference*, review by Pernilla Rasmussen « 168

LARS EDGREN, *Stadens sociala ordning: Stånd och klass i Malmö under sjuttonhundratalet*, review by Tobias Osvald « 173

ANITA WIKLUND NORLI & ANNE SVÅNAUG BLENGSDALEN (RED.), *Greven og hans undersätter: Makt og avmakt gjennom 150 år*, review by Harald Gustafsson « 177

HANS ELLEGREN: *Hvad nytt och nyttigt: Tillkomsten av landets första lärda sällskap: Kungl. Vetenskaps-Societeten i Uppsala & En akademi finner sin väg*, review by Per Pippin Aspaas « 180

LISE GROESMEYER, NIKLAS THODE JENSEN & P. S. RAMANUJAM (RED.), *Videnskab, oplysning og historie i Dansk Ostindien. Udvalgte skrifter af Henning Munch Engelhart (1757–1791)*, review by Finn-Einar Eliassen « 183

CARLA KILLANDER CARIBONI, CATHARINA RAUDEVERE, VASSILIS SABATAKAKIS & JOHAN STENSTRÖM, *Björnståhls resa: Europa och Konstantinopel 1767–1779*, review by Carina Lidström « 186

WOLFGANG SCHMALE, *Gesellschaftliche Orientierung: Geschichte der "Aufklärung" in der globalen Neuzeit (19. bis 21. Jahrhundert)*, review by Laura Tärkka « 191

CALL FOR PAPERS: *Läskultur, materialitet & sociala praktiker: herrgårdsbibliotek under 1700- och 1800-talen* « 194

Redaktionens förord

Vad kan det förflutna lära oss om pandemier? Under de gångna två åren har den frågan ställts till historiker i olika sammanhang. Blicken har emellanåt riktats mot 1700-talet och de omfattande erfarenheter av både förfärliga farsoter och medicinska framsteg som detta sekel rymmer. I årets nummer av *1700-tal* reflekterar tre medicinhistoriker – *Susann Holmberg* (Høgskulen på Vestlandet), *Elina Maanüty* (Helsingfors universitet) och *Erla Dóris Halldórsdóttir* (Háskóla Íslands) – över vilken betydelse deras vetenskapliga verksamhet fick under pandemins dramatiska förlopp. Texterna utgör ett rikt material för att diskutera vad vi kan lära som historiker av pandemin. Samtidigt blyxtbelyses de mediala villkor som forskare konfronteras med när deras ämne plötsligt blir dagsaktuellt.

Det går knappast att bli verklig expert på ett ämne genom att försöka dansa efter tidsandans ombytliga turer. Forskning är till sin natur en långsam verksamhet. Det innebär att olika former av specialkunskap i allmänhet behöver byggas upp långt innan mediebolagen sträcker ut sina mikrofoner. I vanlig ordning står denna långsiktiga verksamhet i centrum för detta häfte. Den tar form genom fem sakkunniggranskade texter och en sprudlande recensionsavdelning som sätter tänderna i nyutkommen litteratur på vitt skilda 1700-talsteman. Denna utvidgade kunskapsbas om det långa 1700-talet står sedan öppen för nya anknytningar, såväl inom som utom forskningens sammanhang, både på kort och lång sikt.

Vi öppnar med ett klassiskt 1700-talstema: rättigheter. I det här fallet handlar det mer specifikt om djurens rättigheter. Idéhistorikern *Andreas Hellerstedt* (Mittuniversitetet) har tittat närmare på två tidigare obeaktade dissertationer från 1706 respektive 1714 med Immanuel Proeleus och Johan Upmarck Rosenadler som upphovsmän. Artikeln jämför de två olika pläderingarna för djurens rättigheter, vilka med bred marginal föregick Jeremy Benthams berömda argumentation från seklets slutskede.

Vår andra artikel leder oss från latinets lärda salar till folkspråkets Arkadien och kretsen kring den svenska Tänkebyggarorden. I denna text introducerar historikern *Charlotta Wolff* (Åbo universitet) en queer-läsning av nyckelgestalterna

DOI: <https://doi.org/10.7557/4.6613>

Copyright: © 2022 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Gustav Philip Creutz och Gustaf Fredrik Gyllenborgs herdediktning. Wolff argumenterar för att queer-läsningen bidrar till att synliggöra 1700-talets annorlunda genusuppfattningar, vilka tenderar att skymmas av 1800- och 1900-talens inflytelserika tolkningar av diktningen i fråga.

Häftets tredje artikel erbjuder fördjupning i ytterligare ett annat 1700-talsmaterial: bibelöversättningar. Trots att Bibeln var seklets i särklass mest tryckta bok har 1700-talets översättningar rönt föga uppmärksamhet. Anledningen till detta relativa ointresse torde vara att någon auktoriserad översättning inte kom till stånd förrän 1917. Det var Karl XII:s bibel från 1703 som gällde genom hela 1700- och 1800-talen. I denna artikel argumenterar *Sebastian Selvén* (Dalarnas museum) för att de gustavianska bibelöversättningsprojekten likväl är värda ett närmare studium utifrån den omstridda frågan om upplysningens inflytande i Sverige. Selvén visar hur tre olika bibelöversättningsprojekt – Gustav III:s bibelkommission, biskop Johan Adam Tingstadius egen översättning och ett judiskt översättningsprojekt från slutet av seklet – på olika sätt var influerade av tidens upplysningsideal.

Den nordiska naturen står i fokus för de två resterande texterna. Först tar *Margrét Gunnarsdóttir* (Þjóðskjalasafn Íslands) ett nytt grepp om effekterna av vulkanen Lakis berömda utbrott 1783. Med inspiration i imperativet från interdisciplinär klimatforskning att börja i naturkatastrofers lokala effekter fokuserar Gunnarsdóttir på att presentera tidigare ouppmärksamade förstahandsuppgifter från islänningar som erfor dessa otroliga naturkrafter. I nästa steg spåras hur både vulkanen och förstahandsreaktionerna vidareförmedlades till Köpenhamn och till andra vetenskapliga centra i Europa. Resultatet blir en jämförelse mellan reaktioner på olika platser, inklusive vilka konsekvenser händelsen fick för nya initiativ på ekonomins område.

I den sakkunniggranskade essän *Cool Nature: Utopian Landscapes in Sweden, 1780–1840* skisserar en större forskargrupp konturerna för ett interdisciplinärt forskningsuppslag om hur den nordiska naturen kring sekelskiftet 1800 fick en central betydelse både som erfarenhet och representation för nationen. Konst, musik, litteratur och idéutveckling har alla sin plats i den breda ansats som presenteras. Särskild uppmärksamhet tillägnas ekokritiska och utopiska perspektiv, vilka kopplas till några av tidens kännemärken i form av revolutioner och modernitet i vardande.

Båda de avhandlingsrecensioner som inkommit detta år ger också nya perspektiv på förändringsprocesser över sekelskiftet 1800. *Sara-Maija Kontturi* (Universitetet i Jyväskylä) har försvarat en avhandling om läkares professionalisering i Sverige och Finland. Den recenserar i detta nummer av *Heini Hakosalo*. *Tobias Osvald* (Uppsala universitet) har istället bidragit med ny kunskap om hur Stock-

holms poliskammare och stadens invånare förhandlade stadsrummet decennierna före och efter sekelskiftet 1800. Hans avhandling recenseras i detta nummer av *Maja Bondestam*. Utöver avhandlingsrecensionerna har vi glädjen att erbjuda en gedigen respons på det omfattande verket *Att dikta för livet, döden och evigheten*, som täcker in en imponerande flora av tillfällesdiktning från det tidigmoderna Sverige. Bland mycket annat uppmärksammar vi också ett par tematiskt angränsande verk om civilt och militärt under 1700-talet.

Det ska öppet erkännas att det har varit lite svårare än vanligt under det gångna verksamhetsåret att få in recensioner. Möjligtvis är det något postpandemiskt mönster som spökar. Sedan vardagen åter har fyllts med ökade förpliktelser bortom skrivbordet på hemmakontoret har kanske recensionsskrivandet ibland fått strykas från göromålslistan. Den som saknar någon bok är välkommen att skicka tips till någon av recensionsredaktörerna: *Simona Zetterberg-Nielsen* (Danmark), *Inga Henriette Undheim* (Norge), *Astrid Wendel-Hansen* (Sverige), *Sophie Holm* (Finland), och *Sigurgeir Guðjónsson* (Island). Deras aktuella mailadresser finns på tidskriftens hemsida.

En sista pålysning: vi har under det gångna året tagit fram ett nytt verktyg för att synliggöra våra texter bättre i sociala medier. Framöver kommer det vara möjligt att bekanta sig med nya alster genom att läsa nyckelcitater från publicerade texter i tidskriften via Facebook (1700-tal), instagram (1700tal) och twitter (@1700tal). Välkomna att mötas och samtala där!

Hösten 2022

Johannes Ljungberg (huvudredaktör), tillsammans med Johanna Ilmakunnas, Per Pippin Aspaas, Jens Bjerring-Hansen, Kristín Bragadóttir, Astrid Wendel-Hansen, Sophie Holm, Simona Zetterberg-Nielsen & Sigurgeir Guðjónsson.

“*Ihre defension zu führen*”: The rights of animals in early eighteenth-century Germany and Sweden

Andreas Hellerstedt, Mittuniversitetet

Abstract: This article discusses two lesser known proponents of animal rights in early eighteenth-century Northern Europe. In Sweden, Johan Upmarck argued for an ‘analogy’ of rights of animals in 1714. German scholar Immanuel Proeleus proposed a set of animal rights and human duties towards animals in 1709. Both authors place restrictions on these rights. In the case of Upmarck, the rights are described through the notion of an ‘analogy’. The rights of animals are only rights in an improper sense, and not comparable to the rights humans have. In the case of Proeleus, animal rights are placed on a foundational level, as a category of rights that are common to both men and other animals. This gives them a stronger position than is the case in Upmarck’s argument, but animal rights are in the final analysis nonetheless relegated to a subordinate status. However, Proeleus goes much further in detailing the exact nature of the rights of animals and the duties of humans to care for and protect them, although Upmarck also delineates what constitutes ‘illicit cruelty’ towards animals and discusses their experience of suffering.

Keywords: Natural Law; Animal Rights; Johan Upmarck (Rosenadler); Immanuel Proeleus; Eighteenth-century Philosophy

Recommended citation: Hellerstedt, Andreas, “‘Ihre defension zu führen’: The rights of animals in early eighteenth-century Germany and Sweden”, *1700-tal: Nordic Journal for Eighteenth-Century Studies*, 19 (2022). 8–25. <https://doi.org/10.7557/4.6545>

Copyright: © 2022 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Introduction

The day *may* come, when the rest of the animal creation may acquire those rights which never could have been withholden from them but by the hand of tyranny.¹

Nichts gewissers aber ist, als dieses, daß wenn die Leute nach der Vernunft lebeten, man gar keine Ursache hätte, von der Pflicht der Menschen gegen die Bestien zu schreiben, und gleichsam ihre defension zu führen.²

The statement put forward in Jeremy Bentham's *An Introduction into the Principles of Morals and Legislation* in 1789 is often considered the first modern argument for animal protection. He built his argument on his own system of utilitarianism. His argument was based on animals' ability to suffer, and therefore side-steps discussions about their lack of rationality or legal capacity, which were long used to disqualify them from moral considerations in the Western philosophical tradition.³

However, by the time of the publication of Bentham's work, the issue of animal rights had been discussed by a number of less well-known philosophers and theologians for more than 100 years. In England, Humphrey Primatt published his *Dissertation on the Duty of Mercy and Sin of Cruelty to Brute Animals* in 1776 and in Germany Wilhelm Dietler *Gerechtigkeit gegen Thiere* in 1787, followed by Dane Laurids Smith's *Versuch eines vollständigen Lehrgebäudes der Natur* (1793). As early as 1711, Pietist theologian Adam Gottlieb Weigen argued for compassion towards animals in *De Jure Hominis in Creaturas: Oder Schriftmässige Erörterung Des Rechts des Menschen Über Die Creaturen*. Weigen used the Genesis story as the basis for an argument which stressed the responsibility which comes with man's dominance over nature. In other words, Bentham was clearly not the first to argue for the rights of animals or for their protection.

The early proponents of animal rights or compassion towards animals worked within different systems of thought. Many of them based their argument on Biblical exegesis, drawing on a long tradition in scholastic theology. Others worked

¹ Jeremy Bentham, *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation* (Oxford: Clarendon Press, 2005 [1996]), ed. by J. H. Burns & H. L. A. Hart, p. 283 (XVII:i:4, footnote b.). [Crossref](#)

² Immanuel Procleus, *Grund-Sätze Des Rechts der Natur, Nebst einer kurzen Historie und Anmerkungen über die Lehren Hrn. Barons von Puffendorff, Wie auch einem Beweiß, Daß die Pacta nicht des Interesse, sondern ihrer Natur und Eigenschaften wegen zu halten* (Leipzig, 1709), p. 89.

³ The best general surveys are Richard Sorabji, *Animal Minds and Human Morals: the Origins of the Western debate* (Ithaca: Cornell University Press, 1993) and Gary Steiner, *Anthropocentrism and its Discontents: the Moral Status of Animals in the History of Western Philosophy* (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2010 [2005]). [Crossref](#)

within the framework of the so-called ‘modern’ or ‘secular’ natural law that had become established in the mid to late seventeenth century. In this article, I will highlight two examples of the latter: discussions of the rights of animals from the viewpoint of natural law. The two scholars argue in slightly different ways, but both explicitly discuss the idea of animals having *rights*, although these rights are circumscribed in various ways.

Two years prior to the publication of Weigen’s work, Immanuel Proeleus’s (ca 1670–1740?⁴) textbook *Grund-Sätze Des Rechts der Natur* appeared. His views on the rights of animals are presented in an appendix (Anhang) to the *Grund-Sätze*. It is notable for the philosophical nature of the argument and its basis in a larger framework of natural law. It also incorporates the idea of responsibility for or stewardship over God’s creation. As far as I know, Proeleus’s argument for animal rights has not received any attention in previous research. Johan Upmarck’s dissertation on the analogy of rights in animals has recently been translated into French by David Chauvet, but has otherwise not been discussed in previous research.⁵ Upmarck also developed his argument in another dissertation, devoted to the issue of cruelty towards animals, which will also be taken into account here.

In these texts, the meaning of the term ‘right’ (*jus*) differs from modern usage. However, I hope it will be sufficiently clear from my analysis what the authors meant, and that the term itself is appropriate. The concept as it was understood in the seventeenth and eighteenth centuries had a different status compared to modern discourses on animal rights. The question of the rights of animals was, in a certain sense, fundamental to early modern natural law, but not because there existed a strong animal rights movement in this period. Animals were of interest to early modern natural law primarily because they were not human: they were used to illustrate the nature of humanity by contrast, to highlight its deficiencies or to delineate its boundaries. Hobbes’ use of the old adage that ‘man is a wolf to man’ to illustrate the state of war between sovereign states is perhaps the most famous example.⁶

As Brian Tierney has pointed out, ‘[t]he simple-looking little phrase, *ius naturale*, is a semantic minefield.’⁷ Both *jus* and *natura* were defined in different ways

⁴ I have not found any exact dates for his life; his origins in Stolp can be deduced from the title page of his pro loco-dissertation *Religio, Hominis et Boni Civis, Naturalis geometricae Demonstrata, Bened. Spinosa & Th. Hobbesio Opposita* (Leipzig, 1703), but it is not mentioned by Zedler.

⁵ David Chauvet (ed.), ‘Nicolaus Krok, Analogia juris in brutis animantibus (1711): Texte établi, traduit, présenté et annoté par David Chauvet’, *Dix-huitième siècle* 47 (2015), pp. 587–625. [Crossref](#)

⁶ Thomas Hobbes, *Elementa Philosophica De Cive* (Amsterdam, 1647), Epistola dedicatoria.

⁷ Brian Tierney, *The Idea of Natural Rights: Studies on Natural Rights, Natural Law and Church Law 1150–1625*, Emory University Studies in Law and Religion 5 (Atlanta: Scholars Press, 1997), p. 48.

and sometimes openly contested. On the whole, medieval and early modern theories of natural rights were based both on metaphysical concepts (of the *nature of the world*) and on notions of *human nature*. Human beings were considered to possess a will, reason and a capacity for moral judgements.⁸ When ideas of subjective rights developed, they were based on such conceptions of human nature.⁹

Metaphysical concepts regarding the will and wisdom of God and the reasonable nature of his creation were also fundamental parts of arguments for and against animal's rights, even when they did not build directly on a scriptural foundation. The phrase 'secular natural law' is often used by modern scholars. It is important to note, however, that early eighteenth-century natural law nonetheless often featured crucial arguments involving the nature of God, the metaphysical foundations of existence or the divine intentions laid down in human nature. It was 'secular' primarily because it depended on what was regarded to be philosophical rather than theological arguments. It was independent of any particular revealed religion. The God it referred to was the God of natural religion, not the God of the Bible.¹⁰ As we will see, the issue of animal rights in particular illustrates the limits to the secularization of natural law.

Individual natural law thinkers also held different views. Samuel Pufendorf, who influenced both Proeleus and Upmarck, went further than most. He based his system solely on human reason and he drew a clear distinction between natural law, which was based on human nature, and divine law, based on scripture. God was the author of natural law in the sense that human nature was also his creation, according to Pufendorf, but the argument in itself was both anthropological and anthropocentric in nature. His version of natural law also clearly separated human beings from the rest of the natural world.¹¹ In *De Jure Naturae et Gentium* book 2, chapter

⁸ The extent of mankind's intellectual abilities and the capacity of man's will to fulfill the duties of natural law were contested. In general, proponents of modern natural law often posited that they were sufficient for life in society, although they may not be sufficient for salvation. This was Pufendorf's view, but he was challenged by contemporary theologians. However, even a "secular" natural law thinker such as Thomasius had his doubts. In the later part of his career he regarded man's depraved will to be quite inadequate without the aid of divine grace; Tim J. Hochstrasser, *Natural Law Theories in the Early Enlightenment*, Ideas in Context 58 (Cambridge: Cambridge University Press, 2006 [2000]), pp. 129–35. [Crossref](#)

⁹ Tierney, pp. 5–6, 76.

¹⁰ Frank Grunert, *Normbegründung und politische Legitimität: Zur Rechts- und Staatsphilosophie der deutschen Frühaufklärung*, Frühe Neuzeit 57 (Tübingen: Max Niemeyer, 2000), p. 157. [Crossref](#)

¹¹ Hochstrasser, pp. 62, 67; Bo Lindberg (ed.), *The Pufendorf Lectures: Annotations from the Teaching of Samuel Pufendorf 1672–1674*, Handlingar: Filologisk-filosofiska serien 23 (Stockholm: Kungl. Vitterhets, Historie och Antikvitets Akademien, 2014), pp. 18, 36, 49, 117; Knud Haakonssen, *Natural Law and Moral Philosophy: From Grotius to the Scottish Enlightenment* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003 [1996]), pp. 37–43; Grunert, pp. 152–62.

3, Pufendorf refuted the position that natural law was common to humans and animals, and he asserted that its foundations were to be sought in human nature.¹²

The anthropocentrism of natural law had very old roots, but the idea that natural law does not only pertain to humans also had an ancient lineage. The third-century Roman jurist Ulpian claimed that *jus naturale* (natural law) was common to humans and animals. It has been argued that Ulpian's inclusion of animals in this definition of natural law has a background in neo-platonic ideas, even though Ulpian himself was probably more of a stoic. In any case, Ulpian elsewhere made a practical distinction between animals who behaved badly, which meant contrary to nature, and those who acted in accordance with nature. An owner of an animal would be liable for damages caused by the actions of the former, but not for those caused by the latter. This would indicate not only that animals were subject to natural law, but also that they were seen as possessing a limited form of reason.¹³

Ulpian's definition of natural law was included in the introduction to the *Digest* of Roman law.¹⁴ Therefore, it was well known in the Middle Ages and early modern period. Several natural philosophers of the seventeenth century engaged directly with Ulpian's view. Hugo Grotius argued in typical fashion, in the first chapter of his *De Jure Belli ac Pacis* (1625), that Ulpian's view was erroneous, because only beings who by nature can use reason are considered to be *capacia juris* (legally capable). In his earlier work, Grotius had acknowledged that animals have something akin to a right to their own self-preservation, although he denied that this had anything to do with justice in the proper sense. In a similar way, Hobbes regarded animals as having the 'right' to kill humans, but only because the relationship between humans and animals is that of a state of nature (i.e., a state of war). Pufendorf argued in a way that resembled both Grotius and Hobbes, stating that while animals experience pain, humans do no injustice in killing them, because there is no legal community between men and animals, only a state of nature. According to Annabel Brett, such arguments were the result of a shift in the conception of differences between humans and other animals, which occurred in the late Renaissance. She states that '[i]n terms of both the preceding and the subsequent *ius naturae et gentium*, this [i.e. Pufendorf's] acknowledgement of pain is (to the best of my knowledge) unique'.¹⁵ In the early eighteenth century, the most prevalent

¹² Samuel Pufendorf, *De Jure Naturae et Gentium Libri Octo* (Frankfurt, 1684 [2d ed.]), 2:3:2–3, 10–11, 14.

¹³ Tony Honoré, *Ulpian* (Oxford: Oxford University Press, 2002 [1982]), p. 82. [Crossref](#)

¹⁴ Tierney, p. 136.

¹⁵ Hugo Grotius, *De Jure Belli ac Pacis Libri Tres. In quibus ius naturae & Gentium: item iuris publici praecipua explicantur* (Paris: Nicolaus Bvon, 1625), §1:1:11, p. 7. [Crossref](#); Annabel Brett, 'Rights of and over Animals in the *Ius Naturae et Gentium*', *American Journal of International Law*, vol. 111 (2017), pp. 257–61; quote at p. 261. [Crossref](#)

argument for some sort of legal common ground between humans and animals was indeed centered around self-preservation. This was also, as we will see, the basis for the arguments put forward by Proeleus and Upmarck. Pufendorf's discussion of the pain and suffering of animals is also addressed by both authors.

The arguments *against* animal rights during the late seventeenth and early eighteenth centuries were most likely reinforced by contemporary metaphysical discussions. It is well known that Descartes described animals as being like mere machines. According to him, human reason was entirely unique, and it was something that other animals completely lack.¹⁶ One of Descartes' adherents, Antoine Le Grand (1629–1699), further elaborated on this view in a dissertation published in 1675 tellingly entitled *On the Lack of Sense and Cognition in Brutes*.¹⁷ However, Descartes' views were not universally accepted. Although mechanism was indeed common in natural philosophy, it could also serve to blur the boundary between animal and human. This was true especially of thinkers such as Gassendi, who did not subscribe to the dualism of Descartes. Gassendi was also a vegetarian who defended his position by appealing to the suffering of animals, to the adverse health effects of meat-eating, and to man's unjust dominion over nature, which he, like Bentham, called a tyranny. He also argued that animals possess a natural desire for self-preservation. However, he did not believe that there could be any contractual relations between humans and animals, and therefore that humans have no obligations towards them.¹⁸

Immanuel Proeleus

Immanuel Proeleus came from the town of Stolp in Pomerania (now Słupsk, Poland), then part of the electorate of Brandenburg, which became a part of the kingdom of Prussia in 1701. He worked as a teacher at the *Fürstenschule* in Meissen and at the university of Leipzig.¹⁹ He obtained a master's degree in 1703 and

¹⁶ René Descartes, *Discourse on Method and the Meditations* (London: Penguin, 1968), transl. F. E. Sutcliffe, p. 74–76. Note how Bentham (in the passage quoted above) and Descartes make similar comparisons between animals and young children, but they draw completely different conclusions from this.

¹⁷ Antoine Le Grand, *Dissertatio De Carentia Sensus & Cognitionis in Brutis* (London, 1675).

¹⁸ Emily Michael, 'Vegetarianism and Virtue: Gassendi's Epicurean Defense', *Between the Species* 7:2 (1991), pp. 61–72. [Crossref](#); Guido Giglioni, 'Life and its Animal Boundaries: Ethical Implications in Early Modern Theories of Universal Animation', in *Ethical Perspectives on Animals in the Renaissance and Early Modern Period* (Florence: Sismel, 2013), ed. by Cecilia Muratori & Burkhard Dohm, pp. 111–37.

¹⁹ The title-page of the dissertation *Quid sit Honestè Vivere* (Leipzig, 1704) describes Proeleus as a member (assessor) of the philosophical faculty.

published a few dissertations, but he does not seem to have become a professor. The Zedler encyclopedia claims that Proeleus became the preceptor of a young aristocrat in Frankfurt an der Oder after his time in Leipzig. Later, he joined the anabaptists and then the ‘Galenists’ in Amsterdam.²⁰ The group were a branch of the mennonites who received their name from their leader Galenus Abrahamsz de Haan (1622–1706).

In 1695, Proeleus wrote a guide to Latin rhetoric, probably as part of his work as teacher. This was followed by dissertations on philosophical and theological subjects, and one larger epistemological work (in Latin).²¹ A few years later, he published a substantial work on natural law in German: *Grund-Sätze Des Rechts der Natur* (1709). Zedler gives the impression that his ideas became more radical once he had moved to the Netherlands (after he wrote the texts discussed here). However, it is difficult to say whether his ideas on the rights of animals were in any way a part of this presumed later radicalization.

Proeleus was involved in a significant debate concerning the fundamental precepts of natural law during his years at Leipzig. Ever since Grotius, there had been much discussion about the nature of what he called *socialitas*, the *sociability* of man. Grotius’ idea was rather optimistic, seeing the natural impulse to society as a positive aspect of human nature. Pufendorf also spoke of *socialitas*, but he held a more pessimistic view. Human sociability was not natural, but rather an effect of the unfavorable conditions of the state of nature, which in turn was a result of human nature. In that sense, society originated at least partly as a product of fear, or even malice. Pufendorf nonetheless argued that man had a duty to preserve society, as the alternative was far worse. This became the first principle of his system: all other duties were derived from the duty to preserve society. Proeleus instead made self-preservation the first principle and the basis for *socialitas*.²² Up to that point self-preservation had been closely associated with Hobbes, whose reputation made the concept suspect. By making *conservatio sui* and *socialitas* compatible rather than opposites, Proeleus contributed to making self-preservation more palatable to a mainstream audience, as Michael Kempe has pointed out.²³

²⁰ Johann Heinrich Zedler, *Grosses vollständiges Universal-Lexicon aller Wissenschaften und Künste*, vol. 29 (Leipzig & Halle, 1741), pp. 758–9, www.zedler-lexikon.de, retrieved 2020-10-29.

²¹ Immanuel Proeleus, *Demonstratio de Certitudine Sensuum, Rationis, et Fidei qua Status Naturalis imprimis autem Religionis Verae Principia, per Testimonium Spiritus S. Internum Confirmata Expli-cantur* (Leipzig, 1704).

²² Proeleus develops this argument in his comments on Pufendorf; *Grund-Sätze*, pp. 140–54.

²³ Michael Kempe, ‘Geselligkeit in Widerstreit: Zur Pufendorf-Kontroverse um die *socialitas* als Grundprinzip des Naturrecht in der Disputationsliteratur in Deutschland um 1700’, in *Jahrbuch für Recht und Ethik* 2004:12, pp. 57–72; Proeleus, *Grund-Sätze*, p. 145.

Thus, the basic premise of Proeleus's *Grund-Sätze* is that human beings must preserve themselves. While this may sound similar to Hobbes' basic 'right of nature', it in fact becomes a rule with a much wider application and a completely different purpose. Everyone has a duty to respect the self-preservation of others. Furthermore, this is not only valid in the state of nature. For instance, a prince's right to do anything necessary to maintain his position falls under this general rule. According to Proeleus, everyone has an equal right to preserve themselves, but in each case circumstances must also be taken into account. Rather than being radical and egalitarian, this turns into a defense of estate society. Everyone's condition must be taken into consideration: what is right with regard to a nobleman is not necessarily right with regard to a peasant, etc. In this and other respects, Proeleus is clearly indebted to Thomasius.²⁴

Proeleus presents man's duties in a threefold way, which was not unusual at this time: duties towards God, towards oneself, and towards one's fellow man. But he also adds a fourth basic duty, which, he points out, most other writers omit:

Die Pflicht gegen die Bestien pfleget fast durchgehends weggelassen zu werden, theils weil man dieses als was bekantes voraus setzt, theils auch weil die Thiere nicht zu verdienen scheinen, daß man sich um sie bekümmere, und noch vielweniger ihnen ein Recht beylege.²⁵

Mankind must understand how to act in relation to nature and, more specifically, towards animals. He writes that people do not regard animals very highly and that they regard duties towards animals as a non-issue. However, if only people followed reason, they would come to the animals' defense.²⁶ The appeal to right reason (*gesunde Vernunft*) is often repeated.²⁷ In fact, many of Proeleus's arguments seem to be based simply on the statement that this or that is 'reasonable'. In the first part of his survey of the duties of man, he says that God 'alles liebet, was vernünfftig lebet.'²⁸ Like Pufendorf, Proeleus uses the God of natural religion as the basis for his normative statements. God and 'right reason' effectively mean the same thing. To live according to the will and intention of God is equivalent to liv-

²⁴ For the innovations of Thomasius compared to Pufendorf, see for example Hochstrasser, pp. 113–49; Grunert, pp. 172–84. There is no room for a systematic comparison here, but Proeleus seems to have taken over Thomasius's points regarding (e.g.) the separation between (external) natural law, (internal) morality and societal *decorum* as well as his controversial position on bigamy and at least parts of his prudential private ethics.

²⁵ Proeleus, *Grund-Sätze*, Vorbericht, p. 16.

²⁶ See footnote 1.

²⁷ Proeleus's use of this term makes it clear that it corresponds to the philosophical term *recta ratio* rather than a generic "common sense".

²⁸ Proeleus, *Grund-Sätze*, p. 32.

ing in a ‘reasonable’ and ‘honnette’ fashion, and this is also to live in accordance with natural law.²⁹

Compared to other natural law writers of the period, Proeleus discusses the moral and legal status of animals at length. In an appendix devoted to man’s duty towards animals, he discusses three questions: 1. Whether it is right to kill animals; 2. Whether it is right to eat animals; 3. How humans should behave towards them, that is, how animals should be treated.

Proeleus states that it is wrong to suppose that humans and animals live in a state of war with each other. This may be true if a wild animal attacks us, but it obviously is not true of our relations to a peaceful domesticated animal. Proeleus acknowledges that life is the dearest thing to animals, as it is to humans. He also dismisses the argument that animals may be killed because they do not have an immortal soul. Animals apparently experience dying as something painful just as humans do. He claims that from the standpoint of philosophical reason alone, the question of their immortal soul is highly obscure. Even if they do lack souls, it is still wrong to kill animals that could be useful to us, or animals that are similar to us in terms of sensibility or reason.³⁰

Proeleus does not claim that it is always morally wrong to kill and eat animals. Instead, he argues that killing animals is allowed because it is unlikely that God would have allowed an abuse to go on for such a long time, since killing animals has been customary for so long among so many people. The argument for meat-eating is equally interesting. Proeleus claims that meat-eating is necessary in Europe, because fallen man has become accustomed to this. For us it would be harmful to abstain from meat, but for Indians, who are accustomed to a vegetarian diet, it is unhealthy, and therefore irrational. It is implied that vegetarianism is closer to man’s original, uncorrupted state before the fall. He compares it to the use of alcohol, which is a similar type of long-standing abuse.³¹

Cruelty towards animals is a central concern for Proeleus. Cruel treatment is wrong because to unnecessarily kill or harm God’s creation is a *Verkleinerung* (belittling) of the creator. It is an abuse which serves no useful purpose. Proeleus concludes that:

²⁹ “Denn wer nach der gesunden Vernunft lebt, der lebt auch nothwendig nach dem Recht der Natur.” Proeleus, *Grund-Sätze*, p. 95; “Unsere Erhaltung, welche Gott in die Natur gesetzt”, Proeleus, *Grund-Sätze*, p. 176.

³⁰ Proeleus, *Grund-Sätze*, pp. 75–9.

³¹ Proeleus, *Grund-Sätze*, pp. 79–82. Surprisingly, this argument comes from Le Grand, as Proeleus himself states; Proeleus, *Grund-Sätze*, pp. 80, 218–9.

Wenn dieses gewiß ist, daran man keine Ursache zu zweifeln hat, so kan keines weges gelegnet werden, daß die Bestien einiges Recht von uns zu fordern haben, und daß wir hingegen ihnen einige Pflicht zu leisten schuldig sind.³²

Our duty and their right do not derive from a contract, he stresses, but from a law that God has prescribed for us, through reason.³³ As we have seen, Grotius had argued that a contract between humans and animals was impossible, and that therefore there was no basis for rights for them. Proeleus pursued an alternative route, more reminiscent of Pufendorf: he deduced a set of duties from a first principle. The first principle is *humans'* duty of self-preservation: the rights of animals correspond to our duties as humans, and are not derived from the animals' own right of self-preservation (if they can be said to have one, which seems doubtful).

From this basis, Proeleus argues that humans may kill and use animals as long as it serves man's own preservation. He therefore questions the arranging of animal fights (e.g. dog or cock fighting for gambling) as irrational and cruel. Proeleus also discusses rational and less cruel methods of hunting, and hunting and fishing at specified seasons of the year. He even argues that humans ought to provide fodder for wild animals in harsh winters to preserve them (so that they may be caught and put to better use later).³⁴

Human duties towards domesticated animals are more comprehensive. To them humans owe proper sustenance and care, and they must not make animals work harder than they can bear. But it is also the duty of humans not to treat them in a way that is contrary to their nature. This includes giving animals too many delicacies in terms of food, etc. At slaughter, all unnecessary suffering must be avoided. In general, animals must be used in a rational way. It follows from this idea of rational use that animals that can be more usefully employed working for us should not be eaten. Neither should animals with human-like intellectual capabilities.³⁵ Such animals seem to be considered particularly worthy of humans' care for a similar reason. They give humans more joy (*Vergnügen*) alive than dead.³⁶

The most interesting part of the argument is perhaps the conclusion to the whole section on the duty towards animals. Here, Proeleus states that if people only lived reasonably, there would be no need to write about the duty towards animals at all. In fact, this is the reason why most writers have ignored the subject: there has been no need to elaborate on it.³⁷ Instead of presenting animal rights as

³² Proeleus, *Grund-Sätze*, p. 82.

³³ Proeleus, *Grund-Sätze*, pp. 82–3.

³⁴ Proeleus, *Grund-Sätze*, pp. 85–7.

³⁵ Unfortunately he does not mention which species he has in mind.

³⁶ Proeleus, *Grund-Sätze*, pp. 87–9.

³⁷ Proeleus, *Grund-Sätze*, pp. 89–90.

a controversial issue, Proeleus claims on the contrary that it is the most reasonable thing, something that all civilized people will surely recognize. Of course animals have rights, this is obvious!

Johan Upmarck

Johan Upmarck³⁸ (1664–1743) was the professor *skytteanus* of rhetoric and politics at Uppsala University between 1698 and 1716. This chair was a royal endowment founded in 1622 by Gustavus Adolphus, as part of a larger effort to bolster practically useful education for noblemen destined for the courts and the civil administration. Natural law was an important part of the teaching duties of the professor *skytteanus*. Upmarck's predecessor Johannes Schefferus (1621–1679) had led the way by introducing Grotius in his lectures from 1655 onwards. Upmarck mainly based his lectures on Pufendorf's works.³⁹ In the first few years of the eighteenth century, Upmarck was involved in controversies regarding the place of natural law within the university. He and his colleagues in the philosophical faculty challenged the jurists, who claimed natural law for the faculty of law. The philosophers won the battle and among their notable arguments was that natural law, far from being a new discipline, had an ancient pedigree all the way back to the ancient philosophers. They presented modern natural law, such as Pufendorf and Grotius, as a rebirth of classical wisdom and contrasted it to the 'scholastics' of the Middle Ages.⁴⁰

There are two dissertations of Upmarck's⁴¹ that deal with the issue of animal rights: one focuses on the specific question of illicit cruelty towards animals and the other discusses animal rights in general.

³⁸ Upmarck was ennobled under the name Rosenadler in 1719.

³⁹ Anders Burius, 'Johan Rosenadler', Svenskt biografiskt lexikon, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/Presentation.aspx?id=6895>, retrieved 2022-05-06. Pufendorf had of course himself enjoyed considerable royal favor in Sweden, at the university of Lund in 1668–1677 and thereafter and until 1688, as royal historiographer in Stockholm.

⁴⁰ Bo Lindberg, *Naturrätten i Uppsala 1655–1720* (Uppsala: Uppsala universitet, 1976), pp. 78–85.

⁴¹ The question of authorship is always difficult to determine when it comes to dissertations of this period. However, the texts discussed here include such consistency of argument that it seems reasonable to consider them to be the work of Upmarck, although the participation of the students must in no way be ruled out. The same can be said about Proeleus's dissertations discussed above, and that is also how they have been viewed in previous research, e.g. by Kempe. A recent and very thorough discussion of this issue can be found in Bo Lindberg, *Disputation, dissertation, avhandling: Historien om en genre*, Handlingar: Historiska serien 40 (Stockholm: Kungl. Vitterhets, Historie och Antikvitets Akademien, 2022); see also Erland Sellberg, 'Disputationsväsendet under stormaktstiden', in *Idé och lärdom*, ed. by Ronny Ambjörnsson (Lund: Studentlitteratur, 1972).

Upmarck's argument starts from a traditional view of human exceptionalism and superiority. Man is lord of the animals and God has created many things in the natural world as useful goods and tools for man's benefit. However, he also states that it is not certain that everything in nature is created *solely* for man's sake, and that the lordship God has granted does not include misuse or abuse. The arguments are in these respects very similar to Proeleus's.

The similarities do not end there. More specifically, in the dissertation on illicit cruelty towards animals, Upmarck claims that mankind has been conceded the privilege to make *reasonable* use of the earth. This is not an unrestricted, absolute dominium. The claim is supported by references to the Bible (Genesis 1:28–29 and 9:2–3), to natural reason and to Thomasius and Pufendorf. It is God's will that humans make use of these things for their own preservation. It stands to reason that 'whoever wills the end, also wills the means'. Mankind's rights to lordship over creation must be understood as a privilege granted (*concessionem privilegii*), not a duty – it would be absurd to say that humans are obliged to kill all animals they encounter. Using natural resources for other purposes, that is, using them in an irrational way, may therefore be wrong.⁴² In this way, the idea of man's dominium over the natural world has an inherent limitation. The limitation is reason or, in other words, natural law.

The dissertations also consider philosophical discussions from antiquity onwards regarding the possible reasoning faculties of animals. More importantly, the dissertation on cruelty states that:

[animals] seem to observe the main points of natural law, concerning the preservation of themselves and their offspring, upon which all other precepts of natural law are built.⁴³

This claim is reinforced by examples of virtue-like acts in the animal world, including an emotion-laden quotation from the Greco-Roman poet Oppian (in a Latin translation of his original Greek), emphasizing the reciprocal *pietas* (devotion) shown between grateful animals and their parents who nurtured them in early life.⁴⁴

Self-preservation is the basis for the argument for an 'analogy of rights in animals', which is the subject of a dissertation devoted to that subject. This analogy

⁴² Johan Upmarck/Erland Rosell, *Dissertatio de Saevitia in Pecudes Illicita [..]* (Uppsala, 1713), p. 1–8.

⁴³ "nimirum cum viderentur juris naturalis praecipua capita observare, quoad sui prolisque suae conservationem, qua reliqua omnia praecepta fundantur." Upmarck/Rosell, p. 9.

⁴⁴ "Ulnis amplexi summa pietate foventes / Officium paribus curis puerile rependunt." Upmarck/Rosell, p. 13.

is explicitly mentioned in the text *On Cruelty* as well. A central reference is the statement from Roman law (by Ulpian), defining natural right (*jus naturale*) as ‘that which nature teaches all animals’. In the dissertation, this fundamental right is equated with self-preservation. This may be a reasonable inference, but it is not explicitly stated by Ulpian, who speaks about procreation and the upbringing of children.⁴⁵ However, despite stressing this authoritative support for extending natural law to animals, Upmarck, unlike Proeleus, denies that there is a natural law or right that includes them.

Many people have been led to assume that there exists a *jus* that is common to humans and animals, Upmarck continues, because they have confounded animals’ natural impulse – what the stoics called *prima naturae* – with natural law. The actions of animals and humans may superficially look similar, but in reality, they are quite different. Upmarck associates the idea that human and animal self-preservation are essentially the same with Hobbes and Spinoza.⁴⁶ This is not exactly what either of them claimed, but that is perhaps not really the point: Upmarck is trying to show that the idea that humans and animals share a *jus commune* is an absurd one, and the mere association with thinkers of such bad repute may have had that effect.

More important to his argument is the excursus which follows. This deals with the issue of animal souls. Proeleus does not delve into this issue, but he mentions a few authors who had claimed that animals have souls (Rorarius, Pythagoras, Campanella, van Helmont). Upmarck goes into more detail and takes a clearer position. Modern, reliable philosophers, such as Descartes and Le Grand, have shown that what some of the ancients took to be the souls of animals are merely animal spirits, fine particles of the blood which give movement to the body’s muscles. Animals are like wonderfully well-made mechanical clocks, and like such machines, their wonderous workings must be ascribed to the intellect of their creator, not to any inherent cognition of their own.⁴⁷

However, Upmarck continues, it cannot be denied that animals provide *simulacra* of almost all possible (human) virtues: fidelity, chastity, courage, etc. Indeed, in many ways animals behave better towards others creatures than humans do:

⁴⁵ Upmarck/Rosell, p. 15. The passage by Ulpian reads: ‘Jus naturale est quod natura omnia animalia docuit. Nam jus istud non humani generis proprium est, sed omnium animalium quae in caelo, quae in terra, quae in mari nascuntur, avium quoque commune est. Hinc descendit maris atque feminae conjunctio, quam nos matrimonium appellamus: hinc liberorum procreatio, hinc educatio: videmus etenim, cetera quoque animalia istius juris peritia censerit.’ *Digesta* 1:1:1, §3. Upmarck/Rosell reads ‘Ulpianus jus naturae illud esse definiebat, quod omnia *animantia* docuit.’ (my italics).

⁴⁶ Chauvet, p. 594–6.

⁴⁷ Chauvet, pp. 600–2.

even lions only devour women and children in exceptional cases. Animals are often better at living in harmony with one another, they cultivate friendship better than humans do, and they obey their superiors more.⁴⁸ As the last and most prominent example of virtuous behavior in animals comes the defense of oneself, one's kin and home. Animals care just as much as humans for the preservation of their own lives and the upbringing of their young. They protect their nests, with tooth and claw.⁴⁹

Indeed, you say: 'led by nature, brute animals do the same things humans do when it comes to fostering their offspring, self-defense, and the like: surely they must also have the same legal capability as humans'.⁵⁰

But Upmarck's answer is no: 'There is truly no common law [*jus*], because obligation is lacking on one side, as brutes are not capable of it [*jus*] because they lack reason.' Animals do what they do exactly because they are led by nature (*per naturae ductum*). They are not held back by the bonds of morality as humans are.⁵¹

This does not mean that animals live in a constant state of war with humans. Again, Upmarck holds a similar view to Proeleus's. Such a state would exist if a *jus commune* was lacking and the other part enjoyed a "perfectum superioris dominium" (the perfect dominium of a superior). But mankind was never given such a lordship over the natural world, although some have interpreted Genesis 1:28 in that way. Upmarck counters this with a philosophical argument and an appeal to reason rather than scripture: Humans do not have the right to kill animals for 'unnecessary uses' (*usus non necessarios*). God intended humans to use things to preserve their life, not to 'kill harmless animals to gratify their gluttony'. Eating meat is less well suited for human digestive systems than vegetable food, Upmarck says, and raising cattle for meat, preparing and cooking it, is more difficult and labor-intensive than preparing food from grain and fruits.⁵²

Upmarck argues that such abuse and wasteful practices are an affront to God, who has provided such bountiful gifts. He would not wish to see them 'thoughtlessly squandered' (*temere usurpandum*). Misuse of resources also goes against the interests of every single state.⁵³

⁴⁸ Chauvet, pp. 608–14.

⁴⁹ Chauvet, pp. 616–8.

⁵⁰ "Verum, enimvero dicis: bruta animantia per ductum Naturae eadem faciunt, quae homines circa educationem proles circa sui defensionem & similia: Unde etiam Juris prorsus eadem capacia sunt cum homine." Chauvet, p. 618.

⁵¹ "Verum Jus commune non datur, quum ab altera parte obligatio deficiat, utpote cujus bruta ob rationis defectum capacia non sunt." Chauvet, p. 618.

⁵² "homo gulae obsequens, innoxio animanti auferre", Chauvet, p. 620.

⁵³ Chauvet, p. 622.

Upmarck's dissertations also consider animals' ability to suffer. He states that animals seem to have a sense of pain and that they are able to express their discomfort. This must be so in order for them to be able to communicate their pain to humans, which is useful when it comes to domesticated animals such as horses and oxen. God has given them a means of signaling that humans must not use them in the wrong way. We should therefore be attentive to the suffering of animals.⁵⁴ Compassion with animals is clearly an emotion with a *rational* foundation, according to Upmarck.

As animals do not understand things such as natural religion or moral law, they can only be said to possess rationality in an *improper* sense, as Upmarck terms it. What may seem to be reason is rather a natural impulse. They may not lack reason altogether, but what they have is just 'a shadow of human reason'. They do however have sense perception, which is not necessarily connected to reason (in a restricted sense).⁵⁵

So, animals can feel pain, but they do not have rights because they do not have full rational capacity. It is lawful for humans to kill animals when this is done out of necessity. Humans are not *obliged* to eat meat, although it can be reasonable and useful to do so. This does not mean, he says, that we are allowed to kill any animal at any time or in any way we want. There is a limit to what is healthy and appropriate. It is also only lawful to kill 'innocent' animals (i.e. as opposed to dangerous wild beasts) when this is *useful* to man. Otherwise, it will be a case of 'illicit cruelty towards animals'.⁵⁶

Conclusions

The arguments of Proeleus and Upmarck are interesting for a number of reasons. Firstly, they illustrate the basic point that the anthropocentrism, rationalism and human exceptionalism characteristic of the period did not exclude discussions of the rights of animals, their suffering, and humans' duties to care for them. In the texts examined in this article, it is *reason* and man in his role as God's steward of the natural world that come to the animals' defense. References to the God of natural religion seem to become particularly important to these authors when discussing animals. The anthropocentrism of Pufendorf's natural law theory could only accommodate animals with some difficulty, for obvious reasons. Perhaps it was because they illustrated the limits of that perspective that animals caught Proeleus's and Upmarck's attention.

⁵⁴ Upmarck/Rosell, pp. 26–7.

⁵⁵ Upmarck/Rosell, pp. 23–4.

⁵⁶ 'saevitia in pecudes illicita', Upmarck/Rosell, p. 27.

The texts do undoubtedly also appeal, rhetorically, to our compassion. However, in the end, the point is that cruelty towards animals is just not *reasonable*. The question of animals' minds and rational capacities is, surprisingly, not at the center of attention. Their desire for self-preservation, on the other hand, is acknowledged as not only natural, but *rational* by both authors. And it is indeed this rational agency, more than a rational mind, upon which animals' tentative rights are constructed, although Proeleus goes significantly farther in this regard.

At first glance, it would be easy to dismiss the arguments and focus on the restrictions on the 'rights' of animals as proposed by the two authors. Are they not just a legitimization of a view of animals as property, to be used by humans as they see fit? However, Proeleus and Upmarck both make an important distinction. Animals are in a sense property. But they also have the desire, and the right, to self-preservation. Property in the normal sense does not: a building or a piece of furniture cannot be said to have neither the desire nor the right to preserve itself. That is also the point, I think, of speaking of animals as having an 'analogy' of rights, as Upmarck does, or giving them rights of a lower order, as Proeleus does. The rights of humans take precedence, but animals, in contrast to mere objects, share something similar to what humans have by virtue of their natural drive and the 'shadow' of reason they possess. How the relationship between human and animal rights is to be construed is still one of the main points of contention in contemporary discussions of animal rights. The fact that animals lack the capacity to understand moral concepts was a problem these authors were trying to engage with, using the conceptual tools available to them, like modern philosophers do today.

It is worth stressing that these arguments stem from the same tradition and the same ascendant philosophical system of natural law. They are also eclectic, in a style which was common in Germany and Sweden at this time.⁵⁷ Both authors shared an interest in the stoics as the historical founders of natural law, and both, interestingly, admired the Stoic ethical maxim that one should live in accordance with nature.⁵⁸ Both authors base their arguments on the main contemporary authorities, most importantly Pufendorf. They even differ from Pufendorf in the exact same way on at least two important points: both regard self-preservation (not

⁵⁷ Bo Lindberg, 'Den eklektiska filosofien och "libertas philosophandi": Svensk universitetsfilosofi under 1700-talets första decennier', *Lychnos* 1973/1974. Knud Haakonssen, 'The History of Eighteenth Century Philosophy: History or Philosophy?', in *The Cambridge History of Eighteenth Century Philosophy* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), ed. by Knud Haakonssen, p. 18. [Crossref](#); Hochstrasser, pp. 11–30.

⁵⁸ Proeleus, *Grund-Sätze*, p. 104; Upmarck devoted a dissertation to this subject: Andreas Thurelius/Johan Upmarck, *De Natura Duce ex Phil. Stoic.* (Uppsala, 1714). Stoic themes occur in several of his dissertations.

sociability) as the first principle, and both argue that man's dominion over nature is limited to rational use. When it comes to questions of human/animal nature, Proeleus is in his *Anhang* somewhat reminiscent of modern mechanist philosophers like Gassendi.⁵⁹ In terms of the natural law tradition, however, he draws on the ancient assertion (of Ulpian) that humans and animals share a common part of the *jus naturae*, which Proeleus then attempts to elaborate into a set of corresponding duties and rights in a more modern way. Upmarck argued from a Cartesian viewpoint, but nonetheless stressed animals' ability to experience pain.

What significance did the arguments of Proeleus and Upmarck have? What weight did the ideas that Proeleus presented as common-sensical carry with contemporaries? It is difficult to determine, but some things can be stated without doubt. Although neither of them is remembered as a classic in the history of philosophy, they were not entirely obscure in their own time. Upmarck held what was in many ways the most prestigious academic chair in the kingdom of Sweden at the time. Well paid and highly respected, he would have been counted on to present authorized views in his dissertations. He was entirely an establishment figure. When king Charles XII died in 1718, it was Upmarck (by then named Rosenadler) who was called upon to hold the oration at the king's funeral.⁶⁰ By that time he had moved on from his professorship to become nothing less than *ensor librorum*, responsible for the scrutiny of sensitive publications. Nothing indicates that the arguments he presented were intended to be controversial.

Proeleus did perhaps not enjoy such a distinguished career or royal favor, but his work was published as a printed text-book and even saw a second edition ten years after its initial publication. What overall impact the work had remains to be investigated, but the *Grund-Sätze* is quoted in a dissertation published in Åbo in 1754. Despite the fact that the discussion of animal rights is only an appendix to Proeleus's work, it is precisely this appendix that is quoted to strengthen a case against cruelty towards animals.⁶¹

The issue of animal rights was, it seems, marginalized, seen as unimportant, and perhaps, as Proeleus says, to some extent taken for granted. For social and

⁵⁹ He discusses Gassendi and Epicurus in *Grund-Sätze*, p. 105. However, Proeleus also calls man 'die künstlichste Maschine', and seems to imply some form of dualism; *Grund-Sätze*, p. 166.

⁶⁰ [Johan Upmarck], *Then stormächtigste konungs, konung Carl then tolfte Sweriges, Göthes och Wendes &c. &c. konungs personalier, upläsne wid konglige begrafningen, som skedde uti Ridderholms kyrkian i Stockholm den 28 februari 1719* (Stockholm, 1721).

⁶¹ Carl Mesterton/Andreas Johan Holmdahl, *Brevis Delineatio Moralis. Quaestionem, an Liceat Brutorum Membra Amputare? Exhibens* (Åbo, 1754), pp. 6–7. It is notable that Proeleus is here called "Magnus ille Moralista", which seems to indicate at least a high degree of admiration for his work.

economic reason, most likely, legislation for the protection of animals was not forthcoming. Perhaps it was deemed unnecessary, as animals were to some extent – then as now – legally protected as the property of their owners. However, it cannot be said that the philosophical issue of animal rights was ignored in the early eighteenth century. Many writers came to the defense of animals in this period. Unfortunately, until recently, only their opponents have come to be remembered, if for no other reason than that the history of philosophy has been written by its victors.

ANDREAS HELLERSTEDT (f. 1978) är docent i idéhistoria och lektor i historia vid Mittuniversitetet i Sundsvall. Har efter avhandlingen Ödets teater (2009) arbetat med dygdeetik och naturrätt i universitetsdissertationer och furstespeglar från framför allt 1600- och 1700-talen. Hösten 2022 publiceras boken Fostran i purpur, om de karolinska kungasönernas lärare.

Viska om mitt qual: Erotisk ambivalens hos Gustav Philip Creutz och Gustaf Fredrik Gyllenborg

Charlotta Wolff, Åbo universitet

Abstract: Gustav Philip Creutz and Gustaf Fredrik Gyllenborg, both born in 1731, were two major authors who developed pastoral and epic poetry in Swedish and who were also known for their literary friendship. In Swedish and Finnish national literature, they are known as representatives of a supposedly light, rococo style that fell out of fashion in the nineteenth century. By proposing a queer reading of their poetry, this article takes a new approach to their works, arguing that these can be used as valuable sources for the history of gender, genderqueer and feelings of love and friendship. While previous studies have generally analysed Creutz's and Gyllenborg's works separately, they are here seen as a mutual venture in the context of a shifting, gendered public space, however within a strongly classical framework, which allowed the authors to play at several intertextual levels to appeal to the sensitivities of different readers.

Keywords: Herdediktning; queer; Gustav Philip Creutz; Gustaf Fredrik Gyllenborg; Tankebyggarorden; kärlek; vänskap.

Recommended citation: Wolff, Charlotta, 'Viska om mitt qual: Erotisk ambivalens hos Gustav Philip Creutz och Gustaf Fredrik Gyllenborg', *1700-tal: Nordic Journal for Eighteenth-Century Studies*, 19 (2022). 26–49. <https://doi.org/10.7557/4.6609>

Copyright: © 2022 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License (CC BY-NC-ND 4.0), according to which it is allowed to copy and redistribute the material so long as such reuse is non-commercial and does not entail modification of the original publication.

Ädle yngling! o hvem räckte
Detta snilletts prisma i din hand?
Detta trollglas, som en dager brutit
Af så öfverjordisk glans
På din tafla, der tillsamman flutit
All den skönhet, i naturen fans!
Äga kärleken och våren
Någon blomma, som ej föll i spåren
Af din Atis: kastad dit
Af en blyg, försvinnande Charit?¹

På Sinebrychoffs konstmuseum i Helsingfors finns ett pastellporträtt av Gustaf Fredrik Gyllenberg (1731–1808) målat av Gustaf Lundberg. Ett liknande porträtt målat i olja av Alexander Roslin och föreställande Gustav Philip Creutz (1731–1785) hänger på Göteborgs konstmuseum. De två skaldebröderna, som tillsammans utforskade det litterära Arkadien, bär pudrad peruk, spetskrås och trekantig hatt. Med dessa bilder framför ögonen har eftervärlden rutinmässigt klassificerat Creutz som företrädare för en sirlig och pastoral ”rokoko”. Som stilistisk etikett är denna term, som fortfarande används allmänt, en efterkonstruktion, synonym med vad som i början av 1800-talet uppfattades som en förlegad, missformad, artificiell och manieristisk estetik. Det som för ett drygt sekel sedan var ett behändigt stil- och epokbegrepp skapar idag en överflödig yta mellan betraktaren och originalet. I vår tid väcker termen associationer till en estetik som ligger närmare Oscar Levertins dagar, då 1700-talets litteratur och konst rehabiliterades efter årtionden av romantisk oförståelse, än 1700-talet självt.²

I inledningen till Svenska Akademiens utgåva av Creutz dikter och brev (2010) förklarar Horace Engdahl herdediktningens nedgång under 1800-talet med hänvisning till tidens borgerliga och nationalromantiska ideal. Han nämner även de klichéer som än idag förknippas med 1700-talets herdediktning och som även sammanfaller med ”rokokon” som estetisk stereotyp: kulissvärlden, kostymleken, Petit

¹ Franz Michael Franzén, ”Sång öfver grefve Gustaf Philip Creutz”, *Svenska Akademiens Handlingar Ifrån År 1796. Andra Delen* (Stockholm: Carl Delén & J. G. Forsgren, 1802), s. 47.

² Om bilden av 1700-talet, se exempelvis My Hellsing, ”Haga, det skapade skimret över Gustaf III:s dagar”, *1700-tal. Nordic Journal for Eighteenth-Century Studies*, 16 (2019), 7–17. [Crossref](#); även Jean Starobinski, *L'invention de la liberté 1700–1789* (Genève: Albert Skira, 1964); Oscar Levertin, *Svenska gestalter* (Stockholm: Albert Bonnier, 1903).

³ Levertin, s. 140; Arvid Hultin, *Gustaf Filip Creutz. Hans levnad och vittra skrifter* (Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 1913), s. 108, 114–115; Horace Engdahl, ”När poesin bodde i Arkadien”, *Gustav Philip Creutz. Dikter och brev*, red. av Horace Engdahl & Marianne Molander-Beyer (Stockholm: Svenska Akademien, 2010), s. xi.

Trianon och porslinsfigurerna från Meissen.³ I sin föresats att ”rädda Gustav Philip Creutz ur glömskan”, med hänvisning till Esaias Tegnér’s dikt om Creutz som satt bredvid en gråtande Gyllenborg och stilla ”band på rosor utan tagg”, väljer Engdahl att göra kärleken i Arkadien begriplig genom en parallell till sin egen generations fantasivärld, filmdukens amerikanska Vilda Väster.⁴ I sin burleska respektlöshet är detta ett effektivt åskådliggörande av hur kulturbunden genreförståelsen är, men det är en liknelse som är tidsbunden på motsvarande sätt som Tegnér’s skildring av Creutz, även om också cowboys gråter. För moderna läsare har Creutz och Gyllenborgs dikter potential att vara relevanta och aktuella också på många andra sätt än som företrädare för en menlös herdekärlek och rokokoterotik.

Nyare historisk och litteraturhistorisk forskning har lyft fram det litterära sällskapslivets och de vittra samfundens betydelse för uppkomsten av en offentlighet på 1700-talet och pekat på könets betydelse i detta sammanhang. Bland andra Ann Öhrberg har visat att tidens maskulina vältalighet påverkades av att kvinnorna angav tonen för det belevade samtalet, så att också det som uppfattades som belevad manlighet kom att få feminint konnoterade inslag.⁵ Detta gällde inte minst Tankebyggarorden, det vittra sällskap där Creutz och Gyllenborg från och med 1751 blev centrala gestalter. Genuspekterna i deras dikter har tidigare berörts närmast i förbigående: Alfred Sjödin talar om den manliga betraktaren hos Creutz, medan Engdahl framhåller hemmets frånvaro i pastoralen och den erotiska frihet som den arkadiska utopin innebar för den aristokratiska läsaren. Hos författarnas tidigare levnadstecknare som Gunnar Castrén (1917) eller Gardar Sahlberg (1943) är genus begripligen en icke-fråga.⁶

I vilken mån behöver vi omtolka bilden av 1700-talets kulturella normer och estetiska ideal för att förstå de djupare innebörderna i pastoralen som kulturhistorisk *topos*? I denna artikel argumenterar jag för att 1700-talets skiftande genusuppfattningar kan utläsas också ur Creutz och Gyllenborgs verk, som här ska ses som en gemensam strävan snarare än att på traditionellt vis behandlas skilda från varandra. Vidare menar jag att dikter med fördel kan användas som källa för en bättre förståelse av tidigmoderna föreställningsvärldar. Det finns en stor genusvarians i 1700-talets litterära världar, där fenomen som *crossdressing* och

⁴ Engdahl, s. xi–xiii.

⁵ Ann Öhrberg, *Samtalets retorik. Belevade kulturer och offentlig kommunikation i svenskt 1700-tal* (Höör: Symposion, 2014), s. 32–36.

⁶ Alfred Sjödin, *Landets SångGudinna. Johan Gabriel Oxenstierna och naturdiktningens genrer* (Makadam: Göteborg & Stockholm, 2014), s. 208; Engdahl, s. xiii; Gunnar Castrén, *Gustav Philip Creutz* (Borgå & Stockholm: Söderströms & Bonnier, 1917); Gardar Sahlberg, *Gustaf Fredrik Gyllenborg. Hans liv och diktning under frihetstiden* (Stockholm: Hugo Gebers, 1943). Ett annat ämne som hittills behandlats sparsamt, och som jag kommer att gå in på i ett senare arbete, är de sexuella och könsliga normerna i skaldebrödernas liv och omgivning.

könsbyten är återkommande. En queerläsning hjälper oss att tolka texterna så att de blir begripliga för den moderna läsaren, samtidigt som den gör rätta åtkällor som varit utmanande för en äldre forskning bunden av 1800- och 1900-tallets binära genusnormer.⁷ Med queer avses sådana representationer av genus och sexualitet som inte faller inom de binära kategorierna "man" och "kvinna" med därpå följande uppdelning i "hetero-" och "homo-". Judith Butler har beskrivit den sociala konstruktionen av genus som performativ, grundad på en upprepad för(e)ställning.⁸ Med tanke på att den performativa dimensionen i kärleksdikter som "Atis och Camilla" är uppenbar, är frågan om hur herdediktningen ter sig ur ett queerperspektiv given. Hurdana ideal, föreställningar och begrepp om kön och kärlek rymmer herdevärldens *fêtes galantes*? Är den pastorala utopin så binärt heteronormativ som man velat låta förstå, eller är den snarare ett uttryck för flytande genus och obestämd sexualitet, specifika för ynglingen och flickan mellan oskuld och vuxenliv?

Kön och kärlek i Arkadien

I början av hösten 1751 uppsökte den nittonårige greven Gustaf Fredrik Gyllenborg, som i maj kommit från Lund och blivit registrator i justitiekanslerskontoret, av nyfikenhet en annan ung man som han hört talas om. Denne var greve Gustav Philip Creutz, ett halvt år äldre än Gyllenborg och född i Elimä i Kymmenedalen nära den nya östgränsen. Efter studier i Åbo hade Creutz i augusti 1751 anlänt till Stockholm och antagits som extraordinarie tjänsteman i kansliets utrikesexpedition. Gyllenborg och Creutz hade många gemensamma drag i bakgrund och intressen: Gyllenborgs farbror och Creutz morbröder var inflytelserika politiker inom hattpartiet, och bägges fäder hade varit krigsfångar i Tobolsk under stora nordiska kriget. De blev genast de närmaste vänner. Creutz, som var den livligare av de två, uppväckte Gyllenborgs intresse för att skriva dikter, och ett par år senare, i mars 1754, trädde de in i den av Carl Fredrik Eckleff grundade Tankebygggarorden.⁹ Creutz skrev den överväldigande majoriteten av sina dikter under ungefär

⁷ Robert Tobin, *Warm Brothers. Queer Theory and the Age of Goethe* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2000), s. 1–2. [Crossref](#)

⁸ Judith Butler, *Gender Trouble. Feminism and the Subversion of Identity* (New York & London: Routledge, 2007 [1990]), s. viii, xi, xv, 8–9, 34, 185–193; Tobin, s. 1.

⁹ Gustaf Fredrik Gyllenborg, *Mitt lefverne 1731–1775. Själfbiografiska anteckningar* (Stockholm: Seligmann & C:i, 1885), s. 21–37; Castrén, s. 23–25, 27, 29; Sahlberg, s. 26–64; Lennart Breitholtz, *Studier i frihetstidens litteratur* (Uppsala: Svenska litteratursällskapet, 1956), s. 63; Torkel Stålmarch, *Tankebyggare 1753–1762. Miljö- och genrestudier* (Stockholm: Acta Universitatis Stockholmiensis, 1986), s. 19–20. Breitholtz daterar "Atis och Camilla" till så tidigt som 1758.

Fig. 1: Gustaf Fredrik Gyllenborg avporträtterad av Gustaf Lundberg. (© Finlands Nationalgalleri. CC.)

ett decennium, i åldern mellan tjugo och trettio. Också Gyllenborgs viktigaste verk härstammar från denna tid. Deras litterärt produktiva period, som kulminerade med publiceringen av "Atis och Camilla" respektive "Världsföraktaren" 1762 (en tidigare version av "Världsföraktaren" hade tryckts redan 1754), sammanfaller

alltså med den tid då de trädde in i societetslivet, bildade sina uppfattningar om världen och uppnådde vuxen ålder.

Som vänner och skaldebröder kom Creutz och Gyllenborg att kopplas samman av både samtiden och eftervärlden, även om deras litterära profiler var rätt olika varandra: i äldre forskning har Creutz setts som en raffinerad erotiker med flyktiga penseldrag, medan Gyllenborg uppfattats som en misantropisk och melankolisk epiker, vars ämnen låg åt ett håll som möjligen varit mer förenliga med senare manlighetsuppfattningar. Med karaktärerna förhöll det sig kanske andra vägen: Creutz var den rastlösa själen, som inte kunde finna sitt paradiset i verkligheten, medan Gyllenborg var till temperamentet jämnare och förnöjd med sin vardag.¹⁰ Tillsammans med Hedvig Charlotta Nordenflycht (1718–1763) blev de den bärande kraften i Tankebyggarorden.¹¹ Detta blev också den litterära och sociala kontexten för deras diktning.

Tankebyggarorden var en brokig församling, som med Eckleffs ord sammanförde "allehanda slags folck, Knechtar, Skrifvare, Hovmän, Präster, Jurister, och en hop Ynglingar".¹² Det var ett övervägande manligt samfund – Nordenflycht var den enda kvinnliga medlem som källorna känner till – som odlade inbördes demokrati och en för tiden typisk vänskapskult. Nordenflycht kom också inom kort att bli *praeses* för sällskapet, som därmed fick drag som påminde om den franska salongs-kulturen, där kvinnan förde ordet i en könsligt blandad gemenskap.¹³ Den politiska och litterära offentligheten på 1700-talet konstruerades sålunda genom en halvoffentlig litterär sociabilitet: Tankebyggarordens sammanträden var privata, medan dess litterära alster gavs kollektivt ut till tryck för allmän spridning. Tankebyggarorden publicerade två serier av arbeten: *Våra försök* (1753, 1754, 1756) och *Witterhets Arbeten* (1759, 1762). Mellan serierna skedde en splittring, så att de litterärt ambitiösa författarna i Tankebyggarorden, i första hand Creutz och Gyllenborg, grupperade sig kring Nordenflycht, medan de andra gick över till det nya sällskapet Fackelbröderna. *Witterhets Arbeten*, i vars andra del bland annat Gyllenborgs "Världsföraktaren" samt Creutz "Atis och Camilla", "Elegi" och "Daphne" ingick, anses också vara av högre kvalitet än *Våra försök*.¹⁴

Creutz diktarnamn i Tankebyggarorden var "Mellanväg", medan Gyllenborg var "Trofast", vilket kanske säger något om deras estetiska uppfattningar och hur

¹⁰ Hultin, s. 20–21; Castrén, s. 27; Sahlberg, s. 79; Martin Lamm, *Upplysningstidens roman-tik. Den mystiskt sentimentala strömningen i svensk litteratur*, vol. I (Stockholm: Hugo Gebers, 1918), s. 203, 209.

¹¹ Gyllenborg, *Mitt lefverne*, s. 25; Stålmarch, *Tankebyggare*, s. 31; Öhrberg, s. 124–125.

¹² Cit. Stålmarch, *Tankebyggare*, s. 14.

¹³ Castrén, s. 30; Stålmarch, *Tankebyggare*, s. 13–26; Öhrberg, s. 121–124.

¹⁴ Stålmarch, *Tankebyggare*, s. 31; se även Torkel Stålmarch, "Inledning", *Våra Försök I (1753)* (Stockholm: Svenska Vitterhetssamfundet, 1975), s. v–xvii.

de såg sin egen roll i den litterära gemenskapen. Tankebyggarorden hade en från början uttalad litteraturpolitisk strävan, som var att höja den svenska vitterhetens kvalitet genom att utveckla det poetiska språket. Dess stilistiska ideal var i främsta hand fransk-klassicistiska; i sällskapets bägge serier ingår direkta översättningar av nyare lyrik av bland andra Fontenelle. Konsensus inom forskningen är att Creutz var en av dem som introducerade den fransk-klassiska pastoralen i Sverige och även utvecklade den i svensk språkdräkt.¹⁵

”Pastoralen” som begrepp är mångskiftande och kan ges olika innebörder och betoningar beroende på om det får avse den antika grekiska herdediktningen och den klassiska eklogen, herdevärlden i Battista Guarinis *Il pastor fido* (1590), den franska classicistiska idyllen eller naturdiktningen i slutet av 1700-talet. Den pastoral motivkretsen påverkade också scenkonsten och musiken, liksom den syntes i måleriet från Poussin till Hubert Robert och Joseph Vernet via Watteaus *fêtes galantes* och den erotiskt explicite Boucher; till och med porträttkonsten anknöt till den arkadiska fantasivärlden.¹⁶ Den franskinspirerade pastoralen som tema, med sina herdar och lättklädda herdinnor, kunde på 1700-talet böjas efter flera behov: lekfull erotik, politisk utopi – i Arkadien är alla jämlika – och societetsnöje.¹⁷

En stilbildande förebild för de allmänna variationerna på det pastoral temat var Honoré d’Urfés roman *L’Astrée* (1607–1627), som skildrar herden Céladons kärlek för herdinnan Astrée. I svensk litteraturhistorisk forskning har denna typ av fransk barockpastoral ansetts vara Creutz direkta förebild och fått dominera synen på hans herdediktning. Det finns goda skäl för detta synsätt, trots att Creutz diktbilder är ljuvare och naivare än den preciosa pastoralens. Castrén, Lennart Breitholtz och Torkel Stålmärck har visat hur pastoralen introducerades i Sverige på franskt mönster och även analyserat dessa förebilders direkta inflytande på Creutz. Exempelvis härleder Breitholtz namnet Atis i ”Atis och Camilla” till Regnault de Segrais episka pastoral *Athis*, som inspirerade flera andra författare inklusive Quinault, medan Levertin finner likheter med *Astrée* och Torquato Tassos *Aminta* och Castrén lyfter fram paralleller till Voltaires *Henriade*.¹⁸

Ancien régimes galanta pastoral, anpassad till en kristen moralstandard, kan

¹⁵ Stålmärck, *Tankebyggare*, s. 11, 39–40; Stålmärck, ”Inledning”, s. v–vii; Öhrberg, s. 126–130; Castrén, s. 29.

¹⁶ Stålmärck, *Tankebyggare*, s. 68; Sjödin, s. 181–182; Carolina Brown, *Liksom en herdinna. Litterära teman i svenska kvinnoporträtt under 1700-talet* (Stockholm: Carlsson, 2012).

¹⁷ Om Arkadien som politisk utopi, se Charlotta Wolff, ”Opéra-comique et idéaux politiques en Scandinavie, 1760–1790”, *Orages. Littérature et culture*, 15 (2016), 51–63 (s. 52–56); även Engdahl, s. xiv.

¹⁸ Roland Lydén, ”Vergilius och Creutz’ Atis och Camilla”, *Historiska och litteraturhistoriska studier*, 10 (1934), 163–210 (s. 176–177); Breitholtz, s. 118; Stålmärck, *Tankebyggare*, s. 161–166; Levertin, s. 138; Castrén, s. 149–154, 138.

Fig 2: Pensent-ils au raisin? från 1747 av François Boucher är ett exempel på hur det pastorala temat i målarkonsten anpassades till tidens egen estetik. Druvorna är här ett dionysiskt element, som ger tavlan dess typiska erotiska lekfullhet. (© The Art Institute of Chicago. CC0 Public Domain.)

ses som en tidigmodern fortsättning på den sena medeltidens höviska kärleksideal där mannen besjunger sin kärlek till den kvinna han inte kan få. Den spirande, förbjudna kärlekspassionen är ett genomgående tema också hos Creutz. På samma sätt som den höviska diktningen i äldre litteraturhistoria har den galanta pastoralen fått framstå som implicit heteronormativ. Emellertid har både nyare medeltidsforskning och forskningen om genusrepresentationer i nya tidens litteratur ifrågasatt detta synsätt. Detta gäller även pastoralen. Exempelvis Jacques de Fontenys *Le Beau Berger* från 1587 är en homosocial nyplatonisk utopi av förälskade, känslolösa och vackra herdar, där inga kvinnor alls behövs.¹⁹

Motsvarande nytolkningar har inte gjorts i lika hög grad för svenskt 1700-tal, för de genushistoriska perspektiven har här varit huvudsakligen binära. Så befolkas också Tankebyggarnas landskap av pojkar och flickor. Under 1700-talet blir Arkadien allt tydligare ett erotiskt landskap, där det främsta föremålet för köttliga begär är den unga herdinnan, vars naturlighet framstår som en synonym för oskuldssfullhet och anständighet, bägge önskvärda egenskaper hos kvinnan enligt samtida könsuppfattningar.²⁰

Ur ett sådant binärt perspektiv är det logiskt att liksom Sjödin se Creutz bild av den badande Camilla som "voyeuristisk" eller hans sarkastiska skildringar av de fjolliga unga flickorna i "Saga" och "Siskan och svalan" som skrivna ur en manlig synvinkel.²¹ I verseposets första sång beskriver alltså Creutz den hur den fagra nymfen tar ett bad i en klar källa och hur denna bild tjuvar diktjaget självt:

En täckhet blottas här; och der en annan skölgs,
Som endast glimmar fram och utaf vattnet hölgs.
Hur mycket skönt förgöms, som ögat fåfängt letar;
Som tankan råkar blott och hela själen retar?
Dess lif, dess fina växt! ... min pensel stadna här;
Jag sielf af lågor tärs och re'n förtjusad är.²²

Det är dock möjligt att vända på perspektivet och tänka sig att berättaren, och med honom läsaren, också kan inta den betraktades position. Creutz kan som författare inlevelsefullt navigera över könsgrensens, från den ena partens synvinkel till den andras. I både "Atis och Camilla" och den senare "Daphne" väljer

¹⁹ T.ex. Karen J. Taylor (red.), *Gender Transgressions. Crossing the Normative Barrier in Old French Literature* (New York & London: Routledge, 1998); Christian Biet, "Équivocité des genres et expérience théâtrale", *Histoire de la virilité 1. L'invention de la virilité. De l'Antiquité aux Lumières*, red. av Georges Vigarello (Paris: Seuil, 2011), s. 339–344.

²⁰ Sjödin, s. 202–213.

²¹ Sjödin, s. 208.

²² [Gustav Philip Creutz], "Atis och Camilla", *Witterhets Arbeten II (1762)* (Stockholm: Svenska Vitterhetssamfundet, 1992), s. 66.

Creutz att skriva ur den kvinnliga huvudpersonens synvinkel. Camillas sensuella bad skildras som en sinnlig upplevelse som också läsaren får ta del av genom att känna hur det svala vattnet smeker huden, hur hon saknar det då hon stiger upp och hur hon sedan tankfullt klär på sig:

Men Nymphen rörd och blyg sig fåfängt söker dölja,
De öma lustar straxt i vatnet henne följa:
Och Kärleks-Guden sielf vil värma hennes bad.
Camilla nöje tar, men vet ej uti hvad.

[...]

Camilla värmlös är, hon smakar re'n ett väl,
Som hemligt välde tar i hennes öppna siäl,
Utaf en okänd kraft Camilla gripen blifver;
Hon äntlig källans sköt med saknad öfvergifver,
Och lik en Guda-magt ur böljan stiger opp,
I hvita linnen svept, så rena som dess kropp,
Hon sina mörka hår med band af rosor binder,
Hvars färgor måla sig så friska som dess kinder.²³

Beskrivningen av Camillas skönhet rättar sig efter konventionella metaforer och symboler: hennes anletsdrag visar "fullkomlighet" och hjärtats kraft, "purpur-mund" hennes kyskhet, hennes blåa blick majestät, menlöshet och frid.²⁴ Dessa är egenskaper som en kvinna i 1700-talets genussystem förväntades identifiera sig med, och som sådana föga originella.

Däremot avviker beskrivningen av Atis uppsyn, "en ljuflig blandning [...] af ömhet och behag",²⁵ i andra sången genom en konkret och erotiserad frammaning av objektiva, synliga kriterier för fysisk skönhet hos en ung man:

En fläckig Panther hud hans lena kropp förvarar,
Der ungdoms spädhet sig med manlig styrka parar;
Hans anlets glada färg en brunhet öfverfar,
Der Solens strålar lekt och vädret spelat har.
Uppå hans friska kind sit purpur blodet stänker;
Hans obetäckta hals af Liljans vithet blänker;
En stålt och reslig växt hans skapnad vördad gör.²⁶

²³ Creutz, "Atis och Camilla", s. 67–68.

²⁴ Creutz, "Atis och Camilla", s. 65.

²⁵ Creutz, "Atis och Camilla", s. 71.

²⁶ Creutz, "Atis och Camilla", s. 71.

I 1700-talets maskulinitetsideal intar ynglingen en speciell roll som en varelse mellan barn och viril vuxen, mellan kvinna och man, mellan vekhet och styrka, samtidigt som ungdomars sexualitet inte är skyddad.²⁷ Creutz rappa beskrivning av Atis lättklädda kropp följer ett klassisk ideal för manlig skönhet: frisk hy som fått sol och väder, röda kinder, vit hals, bart bröst och reslighet, och en ungdomlig maskulinitet som får styrka av sin dygd och oskuld. Den manliga herdens, eller i detta fall lejonjägarens, sensuella behag har inte nämnvärt uppmärksamats i tidigare analyser, som med undantag av Arvid Hultins studie fokuserat på dikternas nymfer och herdinnor som estetiska objekt.²⁸ Detta trots att manlig skönhet var ett ursprungligt tema i herdediktningen som genre och tradition. I skildringen av Atis är särskilt den lena huden, som Creutz återkommer till i femte sången, anmärkningsvärd. I motsats till så mycket annat är det en taktill egenskap som för tankarna till smekningar och fysisk kärlek och gör den sköna lejonjägaren åtråvärd för läsaren, som oavsett kön känner hans närvaro på ett annat sätt än om han varit endast en idealiserad karaktär. Den färgstarka beskrivningen avviker kraftigt från Creutz i övrigt adjektivfattiga, klassicistiska språk,²⁹ vilket ytterligare ökar dess intresse. Atis framträder alltså även han som föremål för erotiska begär, på ett mer uttalat sätt än Camilla. Hans sexuella mognad från yngling till man stadgas dock explicit först i eposets allra sista vers, där kärleksguden ”far ur Atis sköt i famnen på Camilla”.³⁰

Icke-binära modeller för kärlekens plågor och fröjder fanns i den antika herdediktningen, som utvecklades av Theokritos och flera andra efter honom. För universitetsutbildade manliga författare bevandrade i klassisk litteratur liksom Creutz, var det idealiska Arkadien ett bekant landskap. Tidigare forskning har understrukit Creutz beroende av den romerska litteraturen, och Breitholtz argumenterar för att hans kärleksepos ”Atis och Camilla” formellt och substantiellt ansluter sig till det lilla eposformatet hos Ovidius och Musaios.³¹ Bland äldre tolkare lyfte Franzén fram de grekiska tonerna i Creutz dikt Konst, vilket till stor del hänger samman med de estetiska idealen i Franzéns egen tid: mellan 1750-talet och Franzén infaller både den nyklassiska vågen inom europeisk estetik och den tidiga romantikens beundran för den grekiska kulturen.³² Den grekiska poesin var

²⁷ Michel Delon, ”Hommes de fiction”, *Histoire de la virilité 1. L'invention de la virilité. De l'Antiquité aux Lumières*, red. av Georges Vigarello (Paris: Seuil, 2011), s. 467, 478–483.

²⁸ Hultin, s. 118, påpekar att Atis framstår ”med en större portion av manlighet, än den man vore berättigad förutsätta hos en vanlig herde”.

²⁹ Ang. Creutz språkbilder se Castrén, s. 180–181.

³⁰ Creutz, ”Atis och Camilla”, s. 108; jfr Delon, ”Hommes de fiction”, s. 482–483.

³¹ Levertin, s. 133; Hultin, s. 108; Castrén, s. 147–149, 152; Lydén; Breitholtz, s. 115, 117–118.

³² Lamm, s. 466–467.

Fig. 3: Venus och Adonis av Hugues Taraval hängde på Creutz residens i Paris. På denna tavla är den manliga skönheten, inte kvinnan, i centrum. Adonis, som var en jägare, bär fysisk likhet med Atis, klädd i pannerskinn, medan Afrodites muskulösa kropp har androgyna drag. Bland annan erotisk konst ägde Creutz Louis Lagrenées Amor och Psyche, som på samma sätt understryker ynglingens jägning. (© Nationalmuseum. CC Public domain.)

dock inte främmande för Tankebyggarna. Nordenflycht menar i kommentaren till sin översättning av Montesquieus *Le Temple de Gnide* att det är ett stycke i grekisk stil, vilket kan ses som en begynnande estetisk nyorientering vid en tid då nyhumanismen började nå Sverige och den franska tragedin tog direkta intryck från

³³ [Hedvig Charlotta Nordenflycht], "Företal", *Witterhets Arbeten I (1759)* (Stockholm: Svenska Vitterhetssamfundet, 1990), s.p.; Breitholtz, s. 117; Stålmarch, *Tankebyggare*, s. 47.

grekiska förebilder. Förståelsen av den grekiska dikten var ändå enligt Stålmarck rätt ytlig hos Tankebyggarna.³³

Det gamla Arkadiens genusnormer är alldeles andra än de vi brukar läsa in i 1700-talets konst. I modellen för alla idylliska landskap finns inte så många herdinnor, men desto fler herdar och andra fagra ynglingar. Betydelsen av den antika herdediktningens persongalleri och genderqueera dimensioner förbigås mer eller mindre konsekvent i studier av 1700-talets svenska herdediktning, kanske för att de uppfattats som anakronistiska, kulturellt främmande eller irrelevanta, trots att 1700-talets beroende av de antika auktorerna hela tiden varit uppenbart.³⁴ Som David Halperin konstaterat utvecklar läsare av klassisk litteratur lätt ett filter för vad som uppfattats som osedligt enligt senare tiders sexualmoral, trots att det egentligen är det moderna västerländska, binära och heteronormativa könssystemet som borde betraktas som historiskt och kulturellt avvikande.³⁵ Också i 1700-talets litteratur är genusrepresentationerna långt från binära. I den företräder uttryckligen ynglingen och oskulden ett flytande, obestämt kön som kraftigt kunde erotiseras och sexualiseras åt ett eller ett annat håll.³⁶

Klassiskt bildade akademiska medborgare som Creutz eller Gyllenborg kan inte ha varit omedvetna om den erotiska variansen hos Theokritos, Vergilius eller Ovidius. Creutz lånar flitigt ur den grekisk-romerska bukoliska litteraturen. Även antika vänskaps- och manlighetsideal framträder hos Tankebyggarna, exempelvis i Gyllenborgs "Ungdomens försvar", där "Trost" hyllar spartanska dygdemönster.³⁷ Den icke-binära erotik som kännetecknade de antika förebilderna är emellertid mindre uppenbar i Tankebyggarnas herdediktning. Denna skrevs för en växande publik omfattande kvinnor och personer utan universitetsutbildning med därtill hörande skolning i klassiska språk och retorik, i en kontext av offentlig religiös och moralisk snävsynthet.

Intertextuella referenser i litterära verk är ofta små detaljer, och för att förstå dem måste publiken känna till referensramen och de gemensamma koderna. Texter riktade till flera olika typer av läsare får därför olika betydelse i olika mottagares händer. Gyllenborg berör i sina memoarer sina och Creutz olika läsarkret-

³⁴ Jfr Tobin, s. ix–x; David M. Halperin, *How to Do the History of Homosexuality* (Chicago & London: The University of Chicago Press, 2002), s. 3–4.

³⁵ Halperin, s. 3.

³⁶ Gary Kates, *Monsieur d'Éon is a Woman. A Tale of Political Intrigue and Sexual Masquerade* (Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2001 [1995]); Delon, "Hommes de fiction", s. 483–486; Michel Delon, *Le savoir-vivre libertin* (Paris: Hachette, 2000), s. 257–279.

³⁷ [Gustaf Fredrik Gyllenborg], "Ungdomens Försvar", *Våra Försök III (1756)* (Stockholm: Svenska Vitterhetssamfundet, 1975), s. 12–13. Franzén och Adlerbeth nämner Vergilius som en av Creutz förebilder, se Castrén, s. 187; Lydén, s. 173; Stålmarck, *Tankebyggare*, s. 149.

sar och nämner hur riksråddinman von Fersen, född Hedvig De la Gardie, hade "Daphne" på sitt sybord, medan hennes man läste den politiskt bitska "Världsföraktaren", liksom väl "alla från den högsta till den lägsta innevånaren i Stockholm".³⁸ Texternas symboliska dimensioner får också varierande betydelse och relevans i olika sociala och könade sammanhang. "Atis och Camilla" framstår vid första ögonkastet som ett lättsamt pastoralt kärleksepos med bukoliska och erotiska dimensioner, på samma sätt som de tavlor Creutz senare hängde på sitt residens pryddes av lättklädda kvinnor, men också av halvnakna, attraktiva ynglingar. Denna typ av konst rättade sig efter den maskulina offentlighetens förväntningar, men dessa gällde inte enbart synen på kvinnan, utan också modellerna för manliga dygder och behag, liksom redan framgått av beskrivningen av Atis. Vid en närmare granskning visar sig texten innehålla också mer ambivalenta eller direkt homoerotiska signaler som kan vara svårare att uppfatta för läsare obevandrade i den klassiska litteraturen och mytologin, exempelvis hjältens namn, figur och attribut, dödsdriftens topografi och förtvivlan över den förbjudna kärleken.

Det som i allmänhet lämnas osagt i förklaringar till "Atis och Camilla" och dess förebilder är vem den mytologiska Athis var. I Ovidius *Metamorfoser* är han en underbart skön sextonårig indisk halvgud som likt Creutz hjälte kan hantera pilbåge och spjut. Han är son till en vattennymf och älskad av den något äldre assyriske krigaren Lycabas, hans *erastes*.³⁹ Här finns alltså, för den som kan sina klassiker, en koppling till den grekiska ynglingskärleken, men som Roland Lydén påpekat innehåller eposet flera andra och mer allmänna klassiska referenser, inte minst till Vergilius *Aeneiden*, ur vilken Camilla lånat både sitt namn och sin bakgrund som jungfru vigd i gudinnan Dianas tjänst. Till den klassiska traditionen hör exempelvis också att Creutz Atis, mellan *puer* och *vir*, aldrig tidigare känt kärlekens låga.⁴⁰

I jämförelse med hur lättjefulla och naivt förälskade herdarna i Tankebyggarnas Arkadien i allmänhet är, har Atis också mera av det klassiska dramats idealiserade hjältefigur.⁴¹ Liksom Creutz poetiska *alter ego* Damon är han ingen yttlig figur, utan en karaktär med tragisk potential, beredd att ta sitt eget liv då han inte kan förverkliga sin kärlek. I motsats till de mest lättsamma av Tankebyggarnas pastorala dikter uppvisar "Atis och Camilla", liksom även Creutz "Elegi", stundvis dystrare landskap och förtvivlans dunkla skogar, till vilka de av omöjlig, otillåten kärlek plågade protagonisterna tar sin tillflykt och söker döden. Det är

³⁸ Gyllenborg, *Mitt lefverne*, s. 45, 47; Hultin, s. 145; Castrén, s. 37–38; Sahlberg, s. 423.

³⁹ Ovidius, *Metamorfoser*, V, 63.

⁴⁰ Lydén, s. 177–178, 199–200. Sitt namn har Camilla gemensamt med hjältinnan i Montesquieus *Temple de Gnide*, se Stålmarch, *Tankebyggare*, s. 163.

⁴¹ Castrén, s. 144.

en alldeles annan natur än den som gement associeras med ”rokopastoralen”. Det är ett landskap som återfinns i den heroiska vänskapskultens klassiska litterära förebilder. Den mörka skogen, med sina skuggiga dälder och vilda djur, är i den vergilianska topografin motsatsen till de arkadiska fälten. Den associeras med den döde herden eller döende *eromenos*, i sin tur ett erotiskt-heroiskt motiv hos de klassiska auktorerna.⁴²

Dessa signalers tvetydighet ska inte övertolkas, men den bör inte heller ignoreras. Kärleksupplevelserna under Creutz penna är inte entydigt könsnormerade: det handlar inte om hur kvinnor respektive män känner kärlek och upplever sexualitet, utan om universella känslor av ”eld i skötet”, drift och melankoli.⁴³ Som berättare intar skalden olika roller och behöver inte signalera vem han eventuellt själv identifierar sig med eller för vem han i första hand skriver. Poesin erbjuder frihet att suggerera, kringgå och tolka. Som *modus* är pastoralen mycket mer än herdars och herdinnors lek. Den kunde tjäna också politiskt-patriotiska syften, liksom i scenkonsten och liksom hos Gyllenborg och senare hans systerson Johan Gabriel Oxenstierna.⁴⁴ Hos Creutz är den en sexuellt frigjord utopi, ett landskap på en *carte du tendre* där kärleken inte alltid är konventionell. Detta betyder i första hand att den inte är äktenskaplig eller särskilt blygsam: invånarna i Creutz och Gyllenborgs Arkadien är ynglingar och flickor utan familj och utan eget hem med borgerliga plikter. Endast gudomliga förbud eller partners ovilja hindrar dem att förverkliga sin kärlek.⁴⁵

Vi kan dock ta steget ända ut och ponera att kärleken i 1700-talets Arkadien inte behöver vara binärt heteronormativ utan kan läsas som ett uttryck för en bredare syn på kön och kärlek, ett möjligheternas kärleksliv av samma slag som seklets erotiska litteratur överlag. Med Astrild, Pan, pojkar och fallna prästinnor är pastoralen, enligt vår tids måttstock, i många avseenden queer. Idag kan vi läsa erotiska herdedikter med en liberalare blick än i början av 1900-talet. En queerläsning – vilket, det bör understrykas, är bara en av de många olika tolkningar som poesin ger historikern möjlighet till – kan bredda vår förståelse av tidens genusuppfattningar, som var mer flytande och mindre kategoriska än de är idag, och ge insikt i de olika nivåerna i 1700-talets litteratur. Den kan även ge historikern verktyg för något vi annars inte kan greppa i diktarnas personligheter och upplevelsehorisont.

⁴² Vergilius, *Aeneiden*, IX, 370–445; Charlotta Wolff, ”Kabal och kärlek, en alternativ socialitet. Vänskapskulten i 1700-talets hovkultur”, *Historisk Tidskrift för Finland*, 89 (2004:2), 85–115 (s. 98–99).

⁴³ Hultin, s. 119.

⁴⁴ Sjödin, särsk. s. 63–70.

⁴⁵ Engdahl, s. xiii; även Sjödin, s. 94.

Frihet, vänskap, broderskap

Under 1800- och 1900-talet analyserade forskare som förväntades vara män andra mäns dikter på den heteronormativa offentlighetens villkor. Detta tolkningsföretade har präglat läsningen av Creutz och Gyllenborg ända in på 2010-talet.⁴⁶ Snarare än att försöka klämma in 1700-talets diktning och poeter i de följande sekulära genus- och kärleksuppfattningar kunde vi påtala det manliga rummets relativa frihet. Oavsett eventuella obestämda eller förment feminina inslag i framtoning och *sprezzatura* var den adliga mannen i princip mindre hotad i sin genusidentitet och sexualitet än någon annan i 1700-talets ståndssamhälle. Det gav författare som greve Creutz och greve Gyllenborg en trygghet att utföra allehanda tankeexperiment, särskilt då detta skedde inom den skyddande miljö som en akademisk och professionell gemenskap eller ett slutet sällskap utgjorde.⁴⁷

Det bör minnas att den erotiskt kittlande konsten eller litteraturen fick en särskild betydelse i ett homosocialt sammanhang, där män umgicks vänskapligt med andra män för att komponera dikter och läsa klassisk litteratur tillsammans och kunde samtala rätt frispråkigt. De unga Creutz och Gyllenborg, som funnit varandra vid tjugo års ålder och i ungefär tio års tid följdes åt som skaldebröder, oskiljbara som ”de grekiska vännerna” Pollux och Castor enligt Franzén,⁴⁸ hade bäge kommit mer eller mindre direkt från sina respektive universitet då de inledde sin gemensamma författarbana och inträdde i storstadens societetsliv. Ur studentens synvinkel präglades den akademiska och lärda världen, i Sverige exklusivt manlig, av klassisk kultur, kamratskap och ett i viss mån förtryckt könsliv. Dessa upplevelser, med därtill hörande kamratliga pojkestreck, skildras av Gyllenborg i hans memoarer samt i hans ”Satir över mina vänner”.⁴⁹ Även om Tankebyggarna var en blandad miljö, dominerades Creutz erfarenhetshorisont genom hela livet av mer eller mindre slutna manliga miljöer, från akademien i Åbo till kansliet i Stockholm och beskickningarna i Madrid och Paris. Känslösamheten i denna förtroliga umgängeskultur hade sina specifika drag, som kan vara utmanande att tolka rätt

⁴⁶ T.ex. Osmo Pekonen, ”Saateeksi”, *Gustav Philip Creutz. Atis ja Camilla*, övers. av Osmo Pekonen (Turku: Faros, 2019), s. 7; i mindre mån Engdahl, s. xii–xiv.

⁴⁷ Delon, *Le savoir-vivre libertin*, s. 19–47, 67–79.

⁴⁸ Frans Michael Franzén, ”Minne af Riks-Rådet och Kansli-Präsidenten Grefve Gustaf Philip Creutz”, *Svenska Akademiens Handlingar Ifrån År 1796. Sextonde Delen* (Stockholm: Johan Hörberg, 1836), s. 70.

⁴⁹ Gyllenborg, *Mitt lefverne*, s. 21–27; [Gustaf Fredrik Gyllenborg], ”Satire öfver mina Vänner”, *Witterhets Arbeten I (1759)*, s. 65–80; se även Mari Välimäki, *Rikotut lupaukset: Esiaviolliset suhteet ja toimijuus Ruotsin yliopistokaupungeissa 1600-luvun lopulla* (Turku: Turun yliopisto, 2021), s. 71. [Crossref](#)

och som särskilt mot slutet av 1700-talet antog allt öppnare patetiska former, på gränsen till det erotiska.⁵⁰

I denna kontext bildar klassiska litterära förebilder, vänskapliga förbindelser och litterära ambitioner i form av pastorala utopier en fruktbar triangel. Creutz och Gyllenborgs tidiga produktion, med Gyllenborgs ”Herdevisa” och Creutz ”Herdakväde” i spetsen, handlar om förälskelsekänslor och spirande kärlek hos, som det antagits, sexuellt ganska oerfarna personer. Dikterna i *Våra Försök* och *Witterhets Arbeten* kan också läsas som om inte direkta skildringar så åtminstone lekfulla, självvironiska och lätt retsamma speglingar av Creutz och Gyllenborgs egna observationer. Den pastorala glättigheten hos Creutz minskar emellertid efter hand. Redan i ”Elegin” finns ett stråk av teatralisk förtvivlan. I *Witterhets Arbeten I* och ”Jungfrusvalorna” är tonen ställvis sarkastisk. Besvikelsen över världen framträder klarast i ”Daphne”, publicerad i *Witterhets Arbeten II* år 1762. Denna personliga dimension i dikterna påtalades redan av Gyllenborg och har därefter framhållits av senare tiders litteraturforskare.⁵¹

Såväl Hultin som Martin Lamm och Castrén spekulerar kring en emotionell kris i Creutz liv i slutet av 1750-talet. På den första förälskelsen skulle en desillusionering ha följt, vilket skulle ha påverkat hans diktning.⁵² Ska detta förstås som en besvikelse över kärleken och kvinnökönet, som Creutz teatraliskt förbannar i sin ”Elegi” och ironiserat över i ”Jungfrusvalorna” och ”Siskan och svalan”?⁵³ Dikterna blir på samma gång mindre stereotypiska. Det är särskilt ”Daphne” som beskrivits som ”märklig”. Sedd som en urban, mer epikurisk och rentav cynisk version av ”Atis och Camilla” i samma band, skildrar den också kärlekens kval och inträdet i världen, åter ur en ung kvinnas synvinkel. Enligt Gyllenborg är det en spegling av Creutz eget inträde i stockholms societeten och hans avtagande oskuld, på motsvarande sätt som Gyllenborg målat sig själv i ”Avsked ifrån ungdomen”.⁵⁴ Ur det perspektiv som intresserat oss i denna artikel är särskilt den sista strofen i ”Daphne” frapperande:

Låt aldrig ånger dig förtrycka;
Låt tadel tadel sorl ur hogen slås,

⁵⁰ Se Lamm, s. 373–375; Ina Lindblom, *Känslans patriark – sensibilitet och känslopraktiker i Carl Christoffer Gjörwells familj och vänskapskrets, ca 1790–1810* (Umeå: Umeå universitet, 2017), s. 184–187.

⁵¹ Gyllenborg, *Mitt lefverne*, s. 36–37; Castrén, s. 56; Sahlberg, s. 148.

⁵² Hultin, s. 74; Castrén, s. 55–56; Lamm, s. 219.

⁵³ “[...] bedrägeliga kön, som födes blott till menskjo slägtets plåga”, [Gustav Philip Creutz], ”Elegie”, *Våra Försök II (1754)* (Stockholm: Svenska Vitterhetssamfundet, 1975), s. 85; ang. satiren i fågeldräkt, se Stålmarck, *Tankebyggare*, s. 65.

⁵⁴ Gyllenborg, *Mitt lefverne*, s. 36–37; Hultin, s. 140, 145; Castrén, s. 167, 169–170; Lamm, s. 216–217, 219; Sahlberg, s. 423–424.

Din öppna kärlek gör din lycka,
När andra uti tvång förgås.
Ach Daphne! hvilken grufflig plåga,
At visa köld och känna ömt,
At ständigt efter rycktet fråga,
Och låta hjertat bli förglömt,
At öfver sin förmåga kämpa,
At önska det man intet vill,
Och blott det enda nöjet dämpa,
Som tröstar oss at vara til.
[...]⁵⁵

Denna undertryckta kärlek, som måste förställas, kan uppfattas på många sätt, vilket ger dikten dess breda relevans också för moderna läsare.

”Daphne” är i *Witterhets Arbeten II* placerad genast efter Gyllenborgs ”Världsföraktaren”, som den anses vara ett svar på,⁵⁶ och den följs omedelbart av ”Elegi”, Creutz mörkaste dikt i det tidiga 1760-talets makabra stil. Den hade publicerats redan i *Våra Försök II* år 1754. I dikten skyndar sig den av Zephis bedragne Damon, författarens *alter ego* som i den senare utgåvan genom en estetisk distansering fått det mer generiska namnet Daphnis, herden som dog av kärlek, ut i den vilda, ogästvänliga skogen. Där ska han ta ett bittert farväl av världen och ta sitt eget liv. Hans klagan ebbar ut med den sista frasen: ”Så viska om mitt mit kval, min kärlek och mitt slut.”⁵⁷ Äldre forsknings antagande att även denna dikt speglar någonting självupplevt stöds av att Gyllenborg i ”Ungdomens försvar” i *Våra Försök III* (1756) tröstar ”auctoren af Sorgeqvädet Zephis”, det vill säga sin vän Creutz, för dennes upplevda förlust av ungdomens oskuldsfulla kärlekslycka. Gyllenborg låter här även förstå, liksom Hultin påpekat, att ”en suck i hemlighet” skulle ha varit det enda uttryck Creutz eller hans *alter ego* vågat ge sin hemliga kärlek. Han uppmanar slutligen sin vän att inte överge sin lyra. En allmän tolkning har varit att Creutz förlorat sin *oro*, det vill säga sin förmåga att känna fladdrande längtan och ljuva känslor av lycka och kval.⁵⁸

Om kärleken kunde bränna sina fjärilar och orsaka djupa sår framställdes vänskapen som något mer bestående. I 1700-talets homosociala sammanhang artikulerades den ofta med ännu starkare känslouttryck och känslobetygelser än den heterosexuella kärleken, och det är inte långsökt att hävda att det är kärleken

⁵⁵ [Gustav Philip Creutz], ”Daphne”, *Witterhets Arbeten II* (1762), s. 199.

⁵⁶ Anton Blanck, ”Om Creutz’ ’Daphne’”, *Historiska och litteraturhistoriska studier*, 11 (1935), 139–143.

⁵⁷ Creutz, ”Elegie”, s. 89.

⁵⁸ Hultin, s. 62–66; Sahlberg, s. 149–151.

som lånat sitt språk av vänskapen.⁵⁹ Inom Tankebyggarorden hyllades vänskapen träget, särskilt av ”Trofast” Gyllenborg i ”Wänskapens Tempel” och ännu mer explicit i ”Vänskaps pris”:

Undra icke Philis kära,
At jag hjertat från dig tar.
Kärlek kan mig ej besvära,
Sen jag vänskap smakat har.
Då jag icke Damon kände,
Var mitt hjerta dig förärt;
Han min hog från kärlek vände,
Han mig vänskap vörda lärt.

Kärlek! bort med dina lågor
Som för mycken oro te!
Ringa nöjen, dyra plågor,
Plär du dina fångar ge:
Vänskap! kom at hos mig gästa!
Kom at fylla mitt begär,
Där du vill ditt säte fästa
Nøjets rätta boning är.

När som vänskap sammanknyter
Mig och Damon i ett band,
Jag med ingen, lycka byter,
Agtar verlden ej en grand.
För vår död jag ej skall bäfva:
Våra själar komma då
At tillsammans evigt sväfva,
Aldrig mer åtskilda gå.⁶⁰

Som redan nämnts är Damon i Tankebyggarnas publikationer Creutz kodnamn. Han uppskattades inom Tankebyggarorden för sina sociala talanger, och det är

⁵⁹ Castrén, s. 61; Lamm, s. 373; om vänskapen se t.ex. Anne Vincent-Buffault, *L'exercice de l'amitié. Pour une histoire des pratiques amicales aux XVIIIe et XIXe siècles* (Paris: Seuil, 1995); Sten Högnäs, ”Lidelsefull vänskap och förnuftig kärlek”, *Ljuva möten och ömma samtal. Om kärlek och vänskap på 1700-talet*, red. av Valborg Lindgärde & Elisabeth Mansén (Stockholm: Atlantis, 1999), s. 19–37; Eva Österberg, *Vänskap – en lång historia* (Stockholm: Atlantis, 2007); Maurice Daumas, *Des trésors d'amitié, de la Renaissance aux Lumières* (Paris: Armand Colin, 2011), särsk. s. 70–77; Kenneth Loiselle, *Brotherly Love. Freemasonry and Male Friendship in Enlightenment France* (Ithaca & London: Cornell University Press, 2014). [Crosstref](#); Lindblom; Tobin, s. 37.

⁶⁰ [Gustaf Fredrik Gyllenborg], ”Vänskaps Pris”, *Våra Försök I (1753)*, s. 24–25.

han som kiknar av skratt i Gyllenborgs "Satir över mina vänner". Den unge Creutz har setts som den nyfikne och fladdrande erotikern, underförstått libertinen och kvinnokarlen utan stadga.⁶¹ I 1700-talets genusrepresentationer kan detta också vara en omskrivning för den sexuellt obeständige och obestämd, något feminine mannen. För den likt Atis oerfarne Gyllenborg, som använde pseudonymen "Trofast", betydde däremot vänskapen enligt Sahlberg mera än kärleken: den äkta känslan, den äkta lyckan, stod att finnas endast i det stoiska lugnet bland böcker och hos vänner. Gyllenborg ironiserar gärna över kvinnorna, och vänskapen blir för honom också ett element i det manliga och medborgerliga dygdeideal som utgör ett ledande tema i hans produktion. Till det ideala skulle han småningom även bifoga det äktenskapliga lugnet, som enligt tidens framväxande borgerliga könsideal gav stadga åt den manliga karaktären.⁶²

Den enkönade vänskapen på 1700-talet har betraktats som ambivalent, eftersom den lånade sitt språk åt den fysiska kärleken och lämnade utrymme för platonisk hängivenhet, med eller utan erotisk spänning. Att genomgående karakterisera den kärleksfulla vänskapen som homoerotisk vore emellertid i sig aningen problematiskt, eftersom det vore att utgå från moderna binära kategorier. För historikern är det en bättre utgångspunkt att acceptera att känslolivets normer samt gränserna mellan vänskap, kärlek och sexualitet inte är historiskt eller kulturellt orubbliga. "Kärleken" mellan manliga vänner på 1700-talet presenterade sig gärna som vänskaplig och dygdig – men samma termer användes också i de fall den hade sexuella dimensioner. Den erotiskt laddade vänskapen mellan män på 1700-talet uteslöt inte heller förbindelser med kvinnor eller senare äktenskap, utan kunde ses som en del av den könsligt vaga ungdomens erfarenheter.⁶³

Av de två vännerna Mellanväg och Trofast var det Creutz som förblev ogift livet ut, medan Gyllenborg år 1764 som trettioåring ingick äktenskap med den sextonåriga Anna Margareta Gottsman, dotter till en riksbankskassör.⁶⁴ I sin senare brevväxling med andra män kom Creutz att ge uttryck för ett ideal av trohet och självbehärskning, som inte var så främmande för det som Gyllenborg tidigare förespråkade men kontrasterades med de mest känslösamma uttryck för passionerad vänskap. Vänskapen med Gyllenborg svalnade emellertid i början av 1760-talet, och Creutz adresserade senare ett brev "uppfyllt med de mest smickrande bannor" åt Gyllenborg för att denne övergett skaldekonsten och bekvämligen inrättat sig i ett borgerligt äktenskap i stället för att genom sitt snille upplysa sitt fädernes-

⁶¹ [Gyllenborg], "Satire öfver mina Vänner", s. 66–67; Hultin, s. 20–21; Castrén, s. 27; Sahlberg, s. 269, 424; Stålmarch, *Tankebyggare*, s. 121–122.

⁶² Hultin, s. 24–25; Sahlberg, s. 76–78; Stålmarch, *Tankebyggare*, s. 89–92.

⁶³ Tobin, s. 35–39; Halperin, s. 1–23; Daumas, s. 86–91; Anna Clark, "Twilight Moments", *Journal of the History of Sexuality*, 14 (2005:1/2), 139–160 (s. 149). [Crossref](#)

⁶⁴ Sahlberg, s. 465.

Fig. 4: Gustav Philip Creutz i stelnad odödlighet. Svenska Akademien lät prägla denna minnespeng av Carl Magnus Mellgren år 1835, då även Franzén författade sitt minnestal över Creutz och uppläste det på Akademiens högtidsdag den 20 december. På frånsidan ses de tre gratierna kring ett lagerträd och texten "medio de fonte leporum", ungefär "mitt ur behagens källa", en referens till Lucretius. (© Skoklosters slott, Miguel Herranz. CC-BY-SA.)

land. Gyllenborg fortsatte pliktroget att skriva poesi, men utan samma låga som tidigare.⁶⁵

I augusti 1763 lämnade Creutz Sverige för att bege sig iväg på sitt första diplomatiska uppdrag. Som svensk minister i Madrid och senare i Paris skulle han komma att vara borta i nästan tjugo år. På vägen till Spanien och Frankrike uppehöll han sig en tid hos familjen Ekeblad på Stola. Den unge greven Clas Julius Ekeblad beskriver i sin dagbok den 31 augusti hur nedslagen Creutz varit över

⁶⁵ Gyllenborg, *Mitt lefverne*, s. 72; Wolff, "Kabal och kärlek", s. 85–115.

att han måste ta farväl av sitt land och alla dem han älskade, och Ekeblad menar att Creutz, som bett att få kalla honom sin bror, skulle ha behövt en vän med sig. Under sin senare karriär kom Creutz att fylla sitt liv med yngre manliga vänner och litteratur, utöver alldeles för mycket arbete, men dikter skrev han egentligen aldrig mer.⁶⁶

Ensamheten och främmandskapet blev en del av ministerns liv. De är fräppande i Franzéns ”Sång över greve Gustaf Philip Creutz”, särskilt i den längre version som publicerades 1802.⁶⁷ Dessa teman är karakteristiska för tidens heroiska syn på diktaren som exceptionell varelse, men de är också slående berörande och relevanta ur ett modernt queerperspektiv. Kronologiskt ligger Franzén betydligt närmare Creutz än senare tiders litteraturvetare, och hans porträtt av Creutz är på många sätt en nyckel till 1700-talets poesivärld, om så sedd genom den tidiga romantikens klassicism. Hans karakterisering av skaldens själsliv når djupare och är mer markerad än hos senare levnadstecknare och litteraturvetare, som fäst sig vid det formella där poeten kunnat fånga sin föregångares snille, stämningar och känsla, inklusive den otillfredsställda kärlekstörsten och dess tragik:

Dessa ensamhetens tysta tårar,
Denna köld för allt det gyllne grand,
Hvilket mängdens ögon dårar,
Då det fjerran ses i lyckans hand;
Denna trängtan, evigt lyft på vingar
Åt en högre salighet;
Detta själens qval, som stoftet tvingar
I dess flygt åt sin fullkomlighet;
Detta hopp att en gång hinna
Systersjälen af en älskarinna,
I ett landtligt paradīs
Sedd så ädelt skön, så menlöst vis:⁶⁸

Dikten som upplevelse och historisk källa

Ur ett queerperspektiv kan pastoralen ses som en performans, där jaget och dess sexuella nyfikenhet iscensätts.⁶⁹ Creutz och Gyllenborgs litterära produktion speg-

⁶⁶ Dagboken i Kungliga Biblioteket, Stockholm, Engeströmska samlingen I.c.14.7; Hultin, s. 148; Castrén, s. 189, 302, 350–351, 419–420.

⁶⁷ Franzén, ”Sång öfver grefve Gustaf Philip Creutz”.

⁶⁸ Franzén, ”Sång öfver grefve Gustaf Philip Creutz”.

⁶⁹ Halperin, s. 1: ”the erotic play of self and other”.

lar tidens förtjusning för vackra unga kvinnor och män samt varma vänskapsbandsband mellan de senare. I den lärda och mansdominerade kultur som de verkade i, inom ramen för en växande tvåkönad offentlighet, fick politiska eller självreflekterande texter i allmänhet flera nivåer med intertextuella eller underförstådda referenser, som blir begripbara genom sin kontext. Detta gäller även dikter, som liksom scenkonsten ska förstås mot bakgrund av en klassisk litterär kultur.

Fanns det då i Creutz liv någon blyg Charit, fanns det flera, eller var hon en Atis? Har det någon betydelse? Den kvinnliga musan är ett slitet *obligato* i sången om kärleksdiktares personliga kärleksliv, höljda i ett skimmer av menlösa ideal. Läser vi Creutz och Gyllenborgs dikter jämsides liknar helheten en nyckelroman om den unge Damons väg till vuxenskap, via förälskelse och besvikelse och vänens försök att trösta honom genom enträgna uppmaningar till manlig dygd och vänskap. Läser vi enbart Creutz dikter, finner vi en variation i synvinkel och föremål för åtrå. Den kärlek han besjunger är ofta outtalad. Huruvida detta kan spegla någon egen upplevelse är det vanskligt att uttala sig om på basis av enbart litterära källor. För poesins litterära värde spelar det ingen roll om dikten speglar verkliga upplevelser och autentiska känslor eller inte.

För historikern är frågan om förhållandet mellan dikt och upplevelse relevant, eftersom det handlar om den skönlitterära textens användbarhet som källa. Känslor, liksom genus, betraktas åtminstone till en del som sociala konstruktioner, vilket innebär att också känslouttrycken följer vissa retoriska och kulturella konventioner. Detta gäller i allra högsta grad känslans språkbilder. En skicklig diktare kan förstå sig och kan leva sig in i andras liv och erfarenheter utan att ha upplevt dem själv. Dikter och brev skrivna av stilistiskt och socialt medvetna personer som Creutz och Gyllenborg, fostrade i akademisk tradition och adlig självförställning, kräver därför en djupgående källkritisk reflektion, ifall man vill dra några längre gående slutsatser på basis av dem. Det vore också vanskligt att anta att 1700-talets människor upplevde saker i samma termer som vi gör.⁷⁰ Det som dock är klart är att dikter, liksom andra emotionellt suggestiva konstverk, kan ge oss mer information om tysta tårar och outtalade känslor än många andra källor.

Historikern behöver alltså inte rygga för att använda skönlitterära texter som källor. Dikten som helhetstolkning och konstverk förmedlar ibland stämningar bättre än fragmentariska och kontextbundna prosaiska handlingar. Ända sedan Franzén har litteraturforskningen läst in Creutz och Gyllenborgs personliga erfarenheter i dikten. Det finns lager av tolkningar mellan 1700-talet och den mo-

⁷⁰ Barbara Rosenwein, "Worrying about Emotions in History", *The American Historical Review*, 107 (2002:3), 821–845; Monique Scheer, "Are emotions a kind of practice (and is that what makes them have a history)? A Bourdieuan approach to understanding emotion", *History and Theory*, 51 (2012:2), 193–220. [Crossref](#)

derna läsaren: det sengustavianska, det romantiska, det levertinska, det castrénska och det engdahlska. Franzén är antagligen den som kommit närmast. Hans bild av Creutz är avklädd, särskådande och angelägen. Ändå är Castréns på Franzén baserade fråga om vem som var Creutz musa kanske "fel fråga". Den normaliserar och reducerar författarens kärleksliv på ett onödigt sätt, för att inte tala om att den förutsätter att dikternas känslor är självupplevda, vilket vi inte alltid kan veta. I stället kunde vi ta fasta på Franzéns "blomma, som ej föll i spåren" – det kan finnas andra tolkningsmöjligheter, som inte kan avfärdas eller förklaras genom stela klassificeringar. Queerläsningen, som inte handlar om etiketter eller identiteter utan om möjligheter, öppnar i dessa avseenden nya perspektiv på såväl litteraturen som historien, oavsett om källorna återger verkliga upplevelser eller endast samtida uppfattningar och föreställningar. En sådan läsning är nödvändigtvis i hög grad tvärvetenskaplig.⁷¹

CHARLOTTA WOLFF (f. 1976), *fil.dr.*, är professor i Finlands historia vid Åbo universitet och docent i Europas historia vid Helsingfors universitet. Hennes forskning har inriktat sig på den kulturella växelverkan mellan Skandinavien och Västeuropa från tidigt 1700-tal till tidigt 1900-tal, med fokus på upplysningstidens idé- och kulturhistoria. Hon intresserar sig särskilt för interdisciplinära teman i gränslandet mellan litteratur, historia, musikologi och genusvetenskap. E-mail: charlotta.wolff@utu.fi.

⁷¹ Tobin, s. 3; Valerie Traub, *Thinking Sex with the Early Moderns* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2016), s. 126–127.

De svenska biblarna som aldrig blev av: upplysningsideal i den gustavianska tidens judiska och kristna bibelöversättningar

Sebastian Selvén, Dalarnas museum, Högskolan Dalarna

Abstract: It has often been assumed that the late eighteenth century in Sweden never produced much of interest on the exegetical or theological plane. This was the period in which the Bible, a hotly debated text in Enlightenment Europe, was famously never translated in any accepted version and the philological, academic and theological work that was done during the Gustavian era has been underappreciated in later historiography. Picking up on the notion of a ‘religious Enlightenment’, this article analyzes three biblical translation projects, the official Bible commission of 1773, the private translations of Bishop Johan Adam Tingstadius and the private Jewish translation of Genesis 49 by David Josephsson and Marcus Maure. Through a comparison of the translation work of Genesis 49 in these three projects this article argues for the usefulness of Bible reception in understanding the late eighteenth-century world. Philology, new historical knowledge and altered epistemic perspectives meant that the Bible, as the most central of classical and religious texts, could no longer be translated in the old 1541 tradition and that any translation of it would show the perspectives and ideologies of the translators and their intended audience, Jewish or Christian.

Keywords: eighteenth century; Biblical reception; exegesis, Old Testament; Bible translation; Jewish history; Swedish history; Early Modern history; religious Enlightenment.

Recommended citation: Selvén, Sebastian, ‘De svenska biblarna som aldrig blev av: upplysningsideal i den gustavianska tidens judiska och kristna bibelöversättningar’, *1700-tal: Nordic Journal for Eighteenth-Century Studies*, 19 (2022). 50–71. <https://doi.org/10.7557/4.6610>

Copyright: © 2022 Sebastian Selvén. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Introduktion

1700-talet var en tid då bibelvetenskapen gjorde iögonfallande landvinningar. På kontinenten sjöd det av nya rön, framför allt gällande de hebreiska texterna. Tyska teologer som Johann David Michaelis (1717–1791), Johann Friedrich Eichhorn (1752–1827) och Johann Salomo Semler (1725–1791), liksom den brittiske teologen Benjamin Kennicott (1718–1783), började underkasta Bibelns texter filologiska och historiska perspektiv och vann stort inflytande.¹

Studiet av hebreiska hade alltsedan 1600-talet en uppblädd status vid många europeiska universitet.² Detta kom sig för svenskt vidkommande dels av stormaktstidens kyrkliga förkärlek för de hebreiska texterna, dels av deras höga litterära status inom intelligentionen.³ Utöver sin status som tacksamt allmångods inom det kyrkliga bruket passade intresset för hebreiskan in i tidens nymornade orientalism och fascination för klassiska texter. Mot bakgrund av att Bibeln åtnjöt en sådan stark status och studiet av den hade förändrats så grundligt är det märkligt att det sena 1700-talets bibelöversättningspraktiker väckt så ringa forskningsintresse. Perioden är fortfarande mest känd för tidens stora flopp: den 144 år långa bibelkommissionen som Gustav III tillsatte 1773 men som resulterade i en komplett och antagen översättning först 1917. De gustavianska exegeterna lyckades alltså aldrig få fram en antagen bibelöversättning.⁴ Stämningen kring ”den långa bibelkommissionen” kan exemplifieras med en kommentar från tidningen *Fäderneslandet* från 1869: ”Svenska folket, som med lifligt intresse redan i hundra år följt bibelkomiténs verksamhet, torde, enligt nyaste uppgifter, ha den bästa utsigt att se sin önskan om en tidsenlig och trogen översättning af ’böckernas bok’ realiserad – hundra år härefter.”⁵

Sanningen är emellertid den att det sena 1700-talet faktiskt ledde fram till flera bibelöversättningar, vilka dock aldrig kom att tillerkännas någon etablerad status. Denna artikel analyserar och jämför valda delar av tre bibelöversättnings-

¹ Carl Arvid Hessler, *Stat och religion i upplysningstidens Sverige* (Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1956), s. 55; Gottfried Hornig, *Johann Salomo Semler. Studien zu Leben und Werk des Hallenser Aufklärungstheologen*. Hallesche Beiträge zur Europäischen Aufklärung 2. (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1996), s. 242–245.

² Sten Lindroth, *Svensk lärdomshistoria. Stormaktstiden* (Stockholm: Norstedts, 1975), s. 220–230; H. S. Nyberg, *Johan Adam Tingstadius. Orientalist och biskop* (Stockholm: Norstedts, 1953), s. 48–49.

³ Hilding Pleijel, *Bibeln i svenskt fromhetsliv*. Skrifter i teologiska och kyrkliga ämnen. 20 (Lund: C.W.K. Gleerups förlag, 1941), s. 45–48.

⁴ Birger Olsson, *Från Birgitta till Bibel 2000 – den svenska Bibelns historia* (Stockholm: Verbum, 2001), s. 81–87.

⁵ Se Bo Johnson, ”Bibelns historia efter Reformationen”, i *Den svenska bibeln. Ett 450-årsjubileum* (Stockholm: Proprius förlag, 1991), s. 22–46 (s. 39).

projekt som initierades under gustaviansk tid: 1773 års bibelkommissions tidiga provöversättning från 1774, David Josephssons och Marcus Maures judiska provöversättning från 1783, samt en ytterligare provöversättning som gjordes av Strängnäs-biskopen Johan Adam Tingstadius (1748–1827) år 1795.

Upplysningsbiblarna

Varför ta upp dessa ”svenska biblar som aldrig blev”, eller som i vart fall aldrig åtnjöt någon större framgång? Ingen av dessa översättningar fick förvisso något liturgiskt eller kommersiellt fotfäste, och ingen av dem gav upphov till någon spridd läspraktik. Däremot kan ett jämförande studium av dessa ”biblar som aldrig blev av” säga oss mycket om översättningspraktiker och upplysningsideal i det gustavianska Sverige. I denna artikel kommer jag att analysera valda delar av de tre gustavianska bibelöversättningarna för att argumentera för att de – trots sina olikheter – förenades genom att vara upplysningsprojekt, och att ett närmare studium av dessa ger näring till debatten gällande på vilka sätt upplysningstiden satte avtryck i Sverige. Översättningarna säger oss mycket om tidens kunskaps- och vetenskapssyn, där Bibeln ofta drogs in i såväl filologiska som teologiska, litterära och liturgiska debatter med bäring på större epistemologiska frågor. Som jag kommer att visa var översättningarna starkt påverkade av tidens fäbless för klassiska texter från olika kulturer, de vetenskapliga rön som satte ramarna för de två kristna översättningarna, samt den upplysningstolerans som möjliggjorde en judisk närvaro i Sverige. Josephssons och Maures översättning är rentav denna grupps både första och hittills enda publicerade bibelöversättning. Alla dessa tre bibelöversättningar gav alltså uttryck för den religiösa – kristna och judiska – upplysning som växte fram i 1700-talets Europa. Genom att studera dem närmare får vi därför tillgång till några av de aspekter av upplysningen i Sverige som annars tenderat att marginaliseras i historieskrivningen.

Här kan det vara värt att stanna upp och reflektera över uttrycken ”religiös upplysning” och ”svensk upplysning”. En forskare som helt motsatt sig påståendet att det skulle ha funnits någon svensk upplysning är Tore Frängsmyr, som skriver:

Någon sådan rörelse kunde jag inte finna i Sverige. Allt eftersom mina forskningar fortgick, framstod det allt klarare att vi inte haft någon riktig Upplysning i vårt land. I mitt sökande kunde jag visserligen notera små ljusglimtar här och där, men någon samlad rörelse blev det aldrig. I de handböcker jag uppsökte talades gärna om ”den svenska upplysningen”, men de konkreta exemplen var få och intetsägande. Många handboks-författare tycktes arbeta utifrån en färdig rubrik, som till varje pris måste fyllas med ett innehåll. Upplysningen blev på det sättet snarare en tidsepok än en

intellektuell strömning; den svenska upplysningen blev liktydig med andra hälften av 1700-talet.⁶

Det är förvisso ett viktigt påpekande att man som forskare inte bör förutsätta det man har att bevisa. Däremot kanske man inte heller bör förutsätta att en svensk upplysning ser likadan ut som exempelvis den franska. Som Jakob Christensson har påvisat fanns det i 1700-talets intellektuella kretsar en utbredd uppfattning att man befann sig på ett annat intellektuellt och vetenskapligt plan än tidigare.⁷ Som Christensson uttrycker det: "1600-talets *esprit de système* hade lika väl i det gustavianska Stockholm som i bourbonnernas Paris för gott ersatts av en ny tankeform, *l'esprit systématique*."⁸ Christensson påpekar att forskare idag "alla är beredda att ge upplysningen en väsentligt större plats i det dåtida Sverige än Frängsmyr."⁹ Han fortsätter: "De söker heller inte som Frängsmyr finna någon enad, programmatisk upplysningsrörelse utan nöjer sig med att tala om idékomplex, reformståndpunkter eller strömningar."¹⁰ Christensson håller med Frängsmyr om att det i Sverige inte fanns någon politiskt radikal upplysningsrörelse (man kan dock försiktigt fråga sig om inte Sverige hade en radikal upplysningsrevolution 1772) men påtalar: "Upplysningen stod i Sverige knappast i motsats till kristendomen. Tvärtom var flera av dess mest entusiastiska företrädare präster, och upplysningen sågs av dessa – liksom av många andra – som en fortsättning på Luthers arbete."¹¹ Ofta blickade dessa *novi Reformatores* just mot tyska föregångare, som Carl Arvid Hessler påpekat:

"De nya reformatörerna" betraktade Tyskland som ett föregångsland. I Frankrike var upplysningsrörelsen bittert antiklerikal, men i Tyskland hade den vunnit stor utbredning även bland teologerna. I skyddet av Fredrik II:s toleranta kyrkopolitik hade upplysningen blivit en verklig tidsrörelse även på kyrkans område.¹²

Det är värt att påpeka att den svenska upplysningens stora genombrott – den internationellt unika Tryckfrihetsförordningen från 1766 – till stor del kom till på initiativ av Anders Chydenius (1729–1803), som inte bara var en liberalt sinnad ekonom utan även tjänstgjorde som lokal präst i Österbotten. Att upplysningstan-

⁶ Tore Frängsmyr, *Sökandet efter Upplysningen. En essä om 1700-talets svenska kulturdebatt* (Stockholm: Wiken, 1993), s. 6–7.

⁷ Jakob Christensson, *Lyckoriket. Studier i svensk upplysning* (Stockholm: Atlantis, 1996), 22–32.

⁸ Christensson, s. 32.

⁹ Christensson, s. 7.

¹⁰ Christensson, s. 7.

¹¹ Christensson, s. 12.

¹² Hessler, s. 55–56.

kar och -begrepp av flera tongivande kyrkoledare sågs som positiva märks även i ärkebiskop Uno von Troils (1746–1803) vokabulär. I hans likpredikan över Gustav III 1792 då han lyfte fram kungens dygder påpekar han exempelvis följande: ”Vi fröjdades öfver vår lycka, och Konungen, et ömt föremål, för et enigt folks vördnad och kärlek, var äfven det mäst lysande, för hela den uplysta världens beundran.”¹³ Han fortsätter: ”Den upplysning, som förädlar vårt Slägte, har Han, sjelf den mäst uplyste Regent, spridt ibland Sit folk. Hvilken vettenskap har Han icke älskat, hvilken odling icke befordrat?”¹⁴

Ett ytterligare exempel från kyrkligt håll på hur Sverige beskrivs som ett upplyst land återfinns hos von Troils företrädare på ärkebiskopsstolen, Carl Fredrik Mennander (1712–1786), som 1766 beskrev för Vetenskapsakademien att:

Näppeligen finnes nu något folkslag af lika antal invånare, hvarest flere hafva namn af vett, snille och beläsenhet än hos oss. Det ser altså ut, som vore nyttiga kunskaper nu för tiden allmännare, en städad smak och sund urskilning vidsträcktare, och eftertankan mera skärpt, än någonsin tillföre.¹⁵

I internationell forskning har det blivit allt tydligare att det inte är länder som Sverige som utgör undantaget, utan snarare Frankrike.¹⁶ Man kan med J.G.A. Pococks ord karakterisera upplysningen som ”a product of religious debate and not merely a rebellion against it”¹⁷, och att upplysningen var en ”pluralitet” vars tankegods sträckte sig från det djupt religiösa till det djupt antireligiösa.¹⁸ Som Monika Neugebauer-Wölk har sammanfattat forskningsläget så har forskningen kommit fram till att den antiklerikalism en del upplysningstänkare gav uttryck för inte bör förväxlas med a- eller antireligiositet, utan snarare förstås som en kritik av religionens ramar och uttryck:

Die Aufklärungsforschung hat seit langem herausgearbeitet, dass diese Kirchenkritik nicht mit einem generellen Verständnis von Religionskritik verwechselt werden darf.

¹³ Uno von Troil, *Lik-predikan, i anledning af I. Maccab. 9:20,21. Då den stormäktigste nu hos Gud högst salige konung, konung Gustaf den III. Sveriges, Göthes och Wändes konung ... den 14 maji, uti Riddareholms kyrkan i Stockholm, jordfästes....* (Stockholm: Kongl. Ordens-tryckeriet, 1792), s. 18.

¹⁴ von Troil, s. 20.

¹⁵ Carl Fredrik Mennander, *Åminnelse-tal, öfver Kongl. Maj:ts tro-man, cancellie-rådet... Anders Anton von Stiernman... hållit i stora riddarhus-salen, den 14 jan. 1766* (Stockholm: Kongl. Vet. Academien, 1766), s. 5.

¹⁶ David Sorkin, *The Religious Enlightenment. Protestants, Jews and Catholics from London to Vienna* (Princeton & Oxford: Princeton University Press, 2008), s. 263–266. [Crossref](#)

¹⁷ J.G.A. Pocock, *Barbarism and Religion: The Enlightenment of Edward Gibbon, 1734-1764* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), s. 5. [Crossref](#)

¹⁸ Pocock, s. 9, 138.

Aufklärung ist nur selten areligiös – sie fordert vielmehr neue Rahmenbedingungen oder setzt neue, erweiterte Grenzen der religiösen Selbstentfaltung.¹⁹

Professorn i judisk historia David Sorkin vänder sig i boken *The Religious Enlightenment* mot just 1900-talets sekulariserande förståelse av upplysningen:

Contrary to the secular master narrative, the Enlightenment was not only compatible with religious belief but conducive to it. The Enlightenment made possible new iterations of faith. With the Enlightenment's advent, religion lost neither its place nor its authority in European society and culture. If we trace modern culture to the Enlightenment, its foundations were decidedly religious.²⁰

Enligt Sorkin får man en missvisande bild av upplysningen om man inte inkluderar teologin och dess omvälvningar i Europa.²¹ Upplysningen var långtifrån sekulär och långtifrån bara protestantisk. Den omstöpte europeisk judisk religiositet i grunden och hade ett enormt genomslag även i katolska kretsar, inte minst i Latinamerika.²² Uppfattningen om upplysningen som en till sin natur sekulär rörelse kan bygga på en fråga om vilka frågor man ställt till de historiska källorna. Som Anders Jarlert har framhåvt har forskningen tidvis lidit av ett fokusproblem: "Ibland har tonvikten i diskussionen lagts så uteslutande på den filosofiska eller politiska upplysningen, att de kyrkliga eller religiösa varianterna av den kommit i skymundan".²³

De religiösa uttrycken för upplysningens tankeströmningar måste ofta nås via omvägar då de inte antar formen av encyklopedier eller andra genrer vi kommit att förknippa med upplysningen. Denna faktor, som också möjligen kan ha bidragit till religiösa upplysningsuttrycks marginalisering i historieskrivningen, har uppmärksamats av Tine van Osselaer som påpekat att den kristna upplysningen snarare än att leda till filosofiska traktater ledde till nya praktiker.²⁴ Som Anders Jarlert har påpekat kunde upplysningen i Sverige "inspirera bibelöversättningar,

¹⁹ Monika Neugebauer-Wölk, "Aufklärung – Esoterik – Wissen. Transformationen des Religiösen im Säkularisierungsprozess. Eine Einführung", i *Aufklärung und Esoterik. Rezeption – Integration – Konfrontation*, red. av Monika Neugebauer-Wölk & Andre Rudolph (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 2008), s. 5–28 (s. 26).

²⁰ Sorkin, s. 3.

²¹ Sorkin, s. 5.

²² Se Ulrich L. Lehner, *The Catholic Enlightenment. The Forgotten History of a Global Movement* (Oxford: Oxford University Press, 2016). [Crossref](#)

²³ Jarlert, s. 9.

²⁴ Tine van Osselaer, "Reform of Piety in the Southern Netherlands/Belgium", i *Piety and Modernity. The Dynamics of Religious Reform in Northern Europe 1780–1920*, red. av Anders Jarlert (Leuven: Leuven University Press, 2012), s. 101–124 (s. 102). [Crossref](#)

andaktsböcker, utbildning, själavård och diakoni, till vilken också den s.k. präst-medicinen får räknas. Ett närmast extremt exempel på ett ”upplyst” bibelöversättningsprojekt är den ”långa” bibelkommissionen i Sverige...”²⁵

Att ställa Bibeln i fokus är, på grund av det blåsväder – för att inte säga storm – den hamnar i under 1700-talet, ett utmärkt sätt att belysa några av de avtryck som upplysningen satte i Sverige. Genom översättningsprinciper, stilistik, notapparater, och rentav typsnitt, positionerade sig bibelöversättarna dels utifrån sina religiösa, kulturella och litterära bakgrunder, dels i större diskussioner om hur en filologiskt, estetiskt och teologiskt godtagbar översättning skulle se ut. Dessa projekt väckte också starka känslor, inte minst under 1810-talet då de gustavianska bibelöversättningarna gick i graven efter bland annat hård kritik från den inflytelserike skalden och sedermera ärkebiskopen Johan Olof Wallin (1779–1839).²⁶ Det sena 1700-talets bibelreception fungerade uppenbart som en sorts framkallningsvätska för periodens ideologier, stilideal och läsekretsar, och även för de romantiska ideal som var i vardande.

Exemplet Genesis 49

Vissa texter är bättre framkallningsvätska för en översättares perspektiv än andra. Det är en känd översättningsproblematik att ju otydligare en text är, desto fler aktiva beslut kommer översättaren behöva ta själv kring hur texten ska förstås. Ett *locus classicus* när det kommer till svåröversatta delar av Bibeln är 1 Mos 49, Jakobs orakler över sina tolv söner. Som ett exempel på de många översättningsmöjligheter som finns i detta kapitel kan vers 21 anges, där hebreiskans נפתלי אילה שלחה הנתן אמרי־שפר i tre olika översättningar lyder:

Naftali är en snabb hind, han har sköna ord att giva. (Normalupplagan, 1903)

Naftali är en hind som rör sig i frihet och föder vackra kalvar. (2000 års bibelöversättning)

Naftali är en lummig terebint med fagra grenar i kronan. (Viveka Heyman)

Genom ett lyckligt sammanträffande föreligger just 1 Mos 49 i de tre inkompleta översättningar från den gustavianska tiden som ligger till grund för denna studie. Den ingick givetvis i 1773 års bibelkommissions arbete, men även i Tingstadius mer fragmentariska översättningsverk. Slutligen är Jakobs orakler den enda bibeltext som översattes från judiskt håll under den här tiden, av David Josephsson och

²⁵ Anders Jarlert, ”1700-talet – på tröskeln till moderniteten.” *Kyrkohistorisk årsskrift*, 118 (2018), 9–12 (s. 9).

²⁶ Olsson, s. 84–87; SOU 1968:65, s. 34.

Marcus Maure. Det kronologiskt första och mest ambitiösa av projekten var 1773 års bibelkommission, vilken jag också behandlar först.

1773 års bibelkommissions provöversättning (1774)

Bibeln hade egentligen aldrig översatts direkt från grundspråken till svenska innan 1700-talet. 1541 års reformationsbibel hade inte utgått från grundspråken så mycket som från Martin Luthers tyska. Ledande teologer hade debatterat översättningsfrågan flera gånger, men trots några ambitiösa försök hade ansatserna bara resulterat i mindre revisioner. Under Adolf Fredriks regeringstid (1751–1772) väckte Jacob Serenius (1700–1776), då biskop i Strängnäs, på nytt ett förslag om en revision. Förslaget, som formulerades 1768, strandade dock under 1769 års riksdag, men fanns aktuellt i minnet då Gustav III två år senare påtalade för Sekreta utskottet att: ”det rena gudomliga ordet vore det säkraste stödet för ett rikets verkliga lycka”. Vidare talade sig monarken varm för att framställa en översättning med utgångspunkt i grundtexten ”på det att dess uppenbarade sanningar, som alltid ansetts såsom den kraftigaste uppmuntran till alla kristliga och borgerliga dygder, desto kraftigare skulle kunna verka på sinnena.”²⁷ Den 18 maj 1773 publicerades en instruktion för ”den til Swenska Bibel-Versions förbättrande utsedde och förordnade särskilde Commission.”

Kommissionens uppdrag var ”at uti Svenska Språket få en så ricktig öfversättning af den Heliga Skrift, som i det nogaste är både til mening och uttryck aldeles lika och öfverensstämmande med det, som de af Guds Anda rörde Män Verckeligen hafva talat och skrifvit.” Den skulle ”stadga Grund-Textens rätta läsning”, alltså arbeta textkritiskt, och skulle arbeta komparativt med ”de med Ebraeiskan närskylde Språken.” Den skulle vidare ”följa Textens innehåll och rätta ordaförstånd och det genom Svenska orda-lag af lika betydelse, uti en ren och otvungen mening uttrycka”, alltså åstadkomma en modern och ledig svensk språkdräkt som dock skulle vara en korrekt återgivning av grundspråken. Det här var särskilt viktigt, då instruktionerna explicit angav att kommissionen skulle undvika ”en så bokställig tolkning” att själva meningen ”til sin tydelighet kunde komma at lida.” Arbetet skulle inte bara stå i kontakt med den tidigare svenska bibelöversättningen utan kommissionen skulle även ”utom Salig Doctor Luthers Version [...] betjäna sig utaf de, i senare tider, hos de flästa Europeiska Nationer utkomne Bibel-Tolkningar och Philologiska arbeten.”²⁸ Man skulle uttryckligen använda sig av de senaste rönen hos namngivna akademiska exegeter som Kennicott, Johann

²⁷ Hans Birger Hammar, *Sveriges Bibel* (Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrelses Bokförlag, 1932), s. 205.

²⁸ Hammar, s. 206–210.

Jakob Wettstein (1693–1754) och Johann Albrecht Bengel (1687–1752).²⁹ Kommissionen innehöll tjugo medlemmar, däribland ärkebiskopen, biskoparna och flera framstående forskare, såsom Carl von Linné (1707–1778), språkvetaren och professor skytteanus Johan Ihre (1707–1780), professorn i grekiska Johan Floderus (1721–1789) samt orientalisterna Carl Aurivillius (1717–1786). Aurivillius var den som stod för en stor del av det tidiga översättningsarbetet med de hebreiska urkunderna. Inom två år tillkom även den ovan nämnda Tingstadius och från 1793 Samuel Ödmann (1750–1829), kyrkoherde i Gamla Uppsala och professor på den teologiska fakulteten.

Kommissionen arbetade snabbt och levererade en komplett bibelöversättning redan till 1793 års jubelfest till minne av Uppsala möte 1593. Det här var första gången Bibeln hade översatts från grundspråken och översättningen var utförd enligt vetenskapliga principer vad gällde både språk och (i någon mån) fastställande av själva grundtexten. I vilken mån dessa kriterier var uppfyllda kom dock att debatteras då kommissionen flitigt hade nyttjat en klausul i instruktionen, nämligen att göra omskrivningar ("circumloquendo") då "tale-sätt, eller såkallade Idiotismer [...] skulle medföra någon sällsamhet och obegriplig mörkhet..."³⁰ I praktiken tog sig kommissionen friheten att parafrasera och tillrättalägga texterna av såväl stilistiska som dogmatiska skäl.³¹ Relationen till den äldre svenska översättningstraditionen med dess högre tolerans för hebraismer är inte entydig men den generella tendensen bland översättarna var att inte vilja klavbindas av gamla formuleringar. Under 1700-talets senare del hade den gamla översättningen – 1703 års revision av 1541 års översättning – satiriserats inom den svenska intelligentian och dess språk beskrivits som "obehagligt, urmodigt och vidrigt [stötande]." Vägen låg därför öppen för fler revisioner av den gamla översättningen.³²

Genesis 49 i 1774 års provöversättning

Friheten gentemot den äldre svenska bibelöversättningen såväl som hebreiskan är påtaglig i översättningen av 1 Mos 49. Ett av de språkligt sett dunklaste av dessa

²⁹ Tord Larsson, "Där vår Vulgata är altför mörk och otydelig': Den gustavianska bibelkommissionens bruk av Karl XII:s bibel", i *Den gamla översättningen: Karl XII:s bibel och dess receptions historia. Föredrag vid en konferens i Lund den 21-25 februari 2003 anordnad av Kungl. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Lund*, red. av Tord Larsson & Birger Olsson (Stockholm: Almqvist & Wiksell International), s. 141–154 (s. 144).

³⁰ Ruben Josefsson, "En kritik av 1773 års bibelkommissions provöversättning", i *Festskrift utgiven av teologiska fakulteten i Uppsala 1941 till 400-årsminnet av Bibelns utgivande på svenska 1541*. Uppsala universitets årsskrift 7, 15 (1941), s. 1–12 (s. 5–6).

³¹ Olsson, s. 80–81.

³² SOU 1968:65, s. 32–33; Larsson, s. 153–154.

Jakobs orakler över sina söner är det över Josef (v. 22–26), vars första vers översätts enligt följande: ”Joseph är frodig telning, frodig telning wid en källa, qwistarne stiga upp öfwer muren.” Detta kan jämföras med den äldre bibelöversättningen där man, klart influerad av Martin Luther (i sin tur influerad av Vulgata), översätter den kryptiska första beskrivningen בן פרת יוסף בן פרת עלי-עין בנות צעדה עלי-שור som ”Joseph skal tilwäxa; han skal tilwäxa som widh een källo: döttrarna träda fram uthi regementet.” Detta stycke är notoriskt svåröversatt, då man inte ens vet om Josef ”ska växa”, är en ”frodig telning” eller ”ett åsneföl”, om det han befinner sig vid (עין) är en ”källa” eller ett ”öga”, och det sista stycket, om än inte lexikalt svårt (förutom att בנות, ”döttrar”, står i plural och צעדה, ”marschera” står i singular), är närapå omöjligt att foga samman med det första. Där man i den tidigare översättningen hade valt att transponera det hebreiska uttrycket på bekostnad av begriplighet, valde man i bibelkommissionens arbete att välja en tolkning och omforma översättningen utifrån den.

Ett annat centralt orakel är det över sonen Juda (vv. 8–12):

Juda, tu året. Tåg skola tina bröder prisa. Tin hand skall wara på tina fienders hals. För tåg skola tin faders söner nedfalla. Ett ungt lejon är tu Juda, ifrån rof hafwer tu uppstiger, min son. Han hafwer bögt fötterna under sig, och lagt sig ned som ett lejon och en lejinna. Hwilken skulle twinga honom att stå upp igen. **Spiran skall icke wika ifrån Juda, icke heller lagstiftaren, som af honom född blifwer, till theß fridfursten kommer och folken honom med lydnad tillfalla.** Han skall binda sin fole wid winträet, och sin åsninnos son wid then ädla winqwisten. Han har twaget sin klädnad i win, och sin mantel i drufwors blod. Rödaktigare i ögonen än win, och hwitare till tänderna än mjölk.

Den springande punkten är den i fetstil tryckta vers 10. Hebreiskan lyder här למִסֹּר עֲבֹט מִיְהוּדָה וּמִחֶקֶק מִבְּיַד רַגְלָיו עַד כִּי־יָבֹא שִׁילָה/שִׁילֹ" וְלֹ" קִהַת עַמִּים, vilket skulle kunna översättas: ”inte ska spiran vika från Juda, och härskarstaven från mellan hans fötter, till dess שִׁילָה/שִׁילֹ kommer, och honom ska tillfalla folken.” I grundtexten finns här är en textkritisk notis från de medeltida masoretiska skriftställarna, som anger ett alternativ för högläsning (*shilo*) och en traderad textvariant för enskild läsning (*sheilah*).

Då den hebreiska texten saknar vokaler kan dessa notiser, så kallade *qere u-chetiv*, ibland ha avgörande betydelse. I det här fallet kan ordet ifråga antingen bli *shilo*, som kan betyda ”tribut till honom” men också platsnamnet Shilo, helgedomen där förbundsarken förvarades innan den kom till Jerusalem. Meningen kan då utläsas som ”till dess han kommer till Shilo.” Detta om man följer den höglästa *qere*-varianten. Följer man istället *ketiv*-varianten *sheilah* får man (en stavningsvariant på) namnet på Judas yngsta son Shela med hans kananeiska fru Shua

(1 Mos. 38:1–5), som han hade innan han fick tvillingarna Perez och Serach med sin svärdotter Tamar.

I rabbinsk tolkningstradition (*Bereshit Rabbah* 98:8) kom denne Shela att förstås som en antydan om Messias. I den antika judiska översättningen till arameiska, *Targum Onkelos*, tolkas denna vers enligt följande: ”Härskarens stav ska inte lämna Judas hus, och inte heller någonsin en skriftlärd från hans barnbarn, till dess Messias kommer, för honom tillfaller kungaväldet, och till honom ska folken lyssna.” Meningen här är att kungavärdigheten kommer att tillfalla Judas ättlingar – till vilka kung Davids hus och därmed Messias hör – ända till den yttersta tiden.

Den här judiska tolkningstraditionen tas inte upp explicit av Hieronymus, som i Vulgata översätter ordet *som qui mittendus*, ”den som ska sändas ut”. Hos Luther översätts samma fras ”der Held”, vilket ligger till grund för ”hjalten” i äldre svenska översättningen. I den klart mer ledande och förklarande bibelkommissionens översättning framkommer dock den kristna tolkning som växte fram ur den judiska: man delade på kristet håll den rabbinska tolkningen att שׂילָה, *sheila*, borde förstås som en referens till Messias, men att Judas rike därmed skulle komma till ända. Med Jesus som Messias skulle den judiska kungavärdigheten övergå till Jesus. Att man vill framhålla att detta skall ses som en profetia om Jesus framkommer av att man tagit sig friheten att översätta שׂילָה, *sheila*, som det obefogade ”fridsfursten”, en helt orelaterad titel från Jesajas bok som i kristen bibeltolkning ofta har förståtts som en referens till Jesus. Den svenska texten driver här tydligt översättarnas teologiska perspektiv.

Provöversättningens öde

I kritiken mot bibelkommissionens översättning kom dennas prioritering av stilistik och språkdräkt att bli en huvudsaklig angreppspunkt. Ibland kunde denna kritik bära på teologiska perspektiv, uttryckta genom språkliga överväganden. Utöver filologiska och senare stilistiska frågor, handlade kritiken om vad som var ett lämpligt kristet språk. Exempelvis lovprisade Wallin den äldre översättningens ”vördnadsvärda tänkespråk, dessa heliga sedespråk, dessa välsignade tröstespråk”, i syrlig polemik mot den gustavianska bibelkommissionen.³³ Det kan därför vara värt att se till provöversättningens vidare öde. En som redan 1776 reagerade starkt på bibelkommissionens bruk av omskrivningar var domprosten i Skara, Andreas Knös (1721–1799), som särskilt attackerade översättningen av Romarbrevet. I Rom. 3:2 återfinns en nyckelvers för luthersk teologi, som i Karl XII:s översättning hade lytt: ”Therfore at intet kött kan af lagsens gierningar war-

³³ Olsson, s. 87.

da rättfärdigt för honom: ty af lagen känner man syndena.” I luthersk teologi, med dess fokus på lagen som den måttstock mot vilken ens egen syndighet avslöjas, och på evangeliet som vägen ut ur den uppmätta domen, är det här en vers som debatterats friskt. Det sista ledet, *διὰ γὰρ νόμου ἐπίγνωσις ἀμαρτίας*, hade i provöversättningen fått ett litet tillägg med stora teologiska konsekvenser: ”Emedan man af lagen endast kommer till syndernas kännedom.” Detta ”endast” som hade tillkommit var enligt Knös inte bara språkligt obefogat utan även teologiskt inkorrekt: ”Thet är alltid en brist i accuratesse, om en öfversättare tillägger något, som ej står i originalet, tå verbal-öfversättningen utom sådant tillägg, kunde vara nog tydelig,” skriver han. ”Men om tillägget medförer en willfarelse, eller åtminstone genom sin twätydighet kunde gifwa anledning thertill, bör thet så mycket mindre tålas.”³⁴ Den ”willfarelse” Knös vänder sig mot bygger på olika uppfattningar om vad Guds lag egentligen var bra för när man hade evangeliet. Luther själv hade nämnt *duplex usus legis*, lagens dubbla bruk: *usus civilis* innebar att lagen användes juridiskt för att bygga ett samhälle i vilket orättfärdighet inte skulle ta över, medan *usus spiritualis* betydde att lagen ledde till *cognitio peccati*, syndamedvetenhet. För Philipp Melanchthon (1497–1560) och senare lutheraner tillkom dock även ett *tertius usus legis*, tredje bruk av lagen, *usus in renatis*, bruket för de återfödda, som innebar att lagen även hade en roll att spela som ett i sig gott rättesnöre i den frälsta människans liv. Utifrån sina pietistiska sympatier vände sig Knös mot att bibelkommissionen med sitt ”endast” bortsåg från denna viktiga del av luthersk etik och förvrängde bibelversen till att endast omfatta *secundus usus*, att lagen genom att tillhandahålla en norm avslöjar människan som syndig.³⁵

Såväl teologiskt som språkligt stötte provöversättningen på patrull strax efter jubelfesten 1793, som den hade färdigställts inför, och Knös sade senare att ”Bibeln kan med olika åsikter tolkas, men en kyrkobibel [...] bör vara icke en Paraphras eller Commentarius, utan textorden så nära som språkens och tidernas olikhet någonsin kan medgivas.”³⁶ Med tiden kom fokus att förskjutas mot ”den djuplärd filologins mærg- och saftlösa spis” eller att ”lärdomen ensam haft ordet” i bibelkommissionens arbete.³⁷ Under ökande kritik, särskilt från den yngre generationen och inte minst Wallin, stupade den gustavianska provöversättningen och kom som bekant inte att ros i hamn förrän 1917.

³⁴ Andreas Knös, *Anmärkingar Öfver Then, i afseende på grundläggningen till en Biblisk och Practisk Christendom, högwigtiga St. Pauli Epistel till the Romare, Författade, Under jämförelse af Nya Prof-Öfversättningen med Grundtexten, och vår gamla, samt andra Versioner.* (Uppsala: Johan Edmans förlag, 1776); Josefsson, s. 9–10.

³⁵ Josefsson, s. 9.

³⁶ Olsson, s. 85.

³⁷ Olsson, s. 86.

David Josephssons och Marcus Maures provöversättning (1783)

Bibelkommissionen var, tillsammans med det samtida psalmboks-, kyrkohandboks- och katekesarbetet, några av det offentliga gustavianska Sveriges litterära kraftsamlingar och en angelägenhet för landets vetenskapare och vittra män. Det finns dock ett annat, föga känt exempel på hur Bibeln översattes i Sverige under samma tid, och då från judiskt håll. År 1774 anlände den judiska stämpel- och sigillgravören Aaron Isaac från Brandenburg, inte landets första jude men den första som officiellt tilläts bosätta sig permanent utan krav på konvertering till kristendomen.³⁸ Året därpå räknas vanligen som startpunkten för Stockholms judiska församling liksom församlingen i den nybildade frihamnen Marstrand.³⁹ År 1782 fick judars närvaro i landet lagligt erkännande genom det så kallade Jude-reglementet som fastställde deras rättigheter och skyldigheter.⁴⁰

Stockholmsförsamlingen var en liten församling som dessutom tidigt präglades av konflikter vilka tog sig uttryck i två rivaliserande begravningsplatser på Kungsholmen och gudstjänster på olika håll. Då församlingen 1795 hyrde in sig i gamla auktionshuset vid Tyska brunn för att bilda gemensam synagoga hade Isaac efter alla konflikter fått nog och bestämt sig för att aldrig gå i den. Han utbrast i sina Minnen: ”Min själ komme icke i deras råd! Min ära varde icke innesluten med i deras Församling!”⁴¹

Josephson, Maure och Mendelssohn

Just detta ovan citerade utrop av Isaac anknyter till bibelöversättningsfrågan. Detta var nämligen är ett citat ur just Maures översättning av 1 Mos 49:6, närmare bestämt Jakobs orakel över sina söner Simon och Levi. Maure, som var lärare i hebreiska och bokhållare åt Isaac, är kanske mest känd för sin tillfällighetsdikning, som sorgedikt över Gustav III på den stora klagodagen den 6 juni 1792 med anledning av monarkens bortgång.⁴² Han översatte även den judiska förbönen

³⁸ Hugo Valentin, *Judarna i Sverige. Från 1774 till 1950-talet* (Stockholm: Judiska museet & Natur och Kultur, 2004), s. 47.

³⁹ Aron Neuman, ”Stockholms Judiska Församling”, i *Det judiska Stockholm*, red. av David Glück, Aron Neuman & Jacqueline Stare (Stockholm: Judiska Museet i Stockholm, 1998), s. 21–35 (s. 21).

⁴⁰ Eskil Olán, *Judarna på svensk mark. Historien om israeliternas invandring till Sverige* (Stockholm: Bok- o. Konstförlaget REX, 1924), s. 42–51.

⁴¹ Aron Isaac, *Minnen. Ett judiskt äventyr i svenskt 1700-tal* (Stockholm: Hillelförlaget, 2008), s. 164.

⁴² Anna Wolodarski, ”Från Maimonides till Lenke Rothman. Klenoder och enskilda arkiv ur Kungliga bibliotekets handskriftssamling”, *Biblis*, 66 (2014), 2–25 (s. 8).

för monarken, *Ha-Noten teshua*, till svenska, vilken överlämnades till Gustav III, troligen för att avexotisera och begripliggöra de delar av församlingens liturgi som han antog kunde tilltala hovet.⁴³ Hans kanske mest iögonfallande projekt var dock den bibelöversättning han påbörjade tillsammans med Josephsson. Provöversättningen, som bara tar upp Gen 49, var till skillnad från 1793 års bibelkommissions arbete aldrig avsedd att läsas liturgiskt – en självklarhet, då bibelläsning i judisk gudstjänst undantagslöst sker direkt på hebreiska. Den måste därför rent genremässigt ses som en annan typ av text med ett annat *Sitz im Leben*, för att lyfta in en klassisk exegetisk term. Det kan vara värt att påpeka att häftet är tryckt på Kungliga tryckeriet, vilket tyder på åtminstone något intresse från majoritetssamhällets håll.

I denna översättning står den judiska upplysningens, haskalans, ideologi tryckt svart på vitt på titelbladet då dess centralgestalt Moses Mendelssohn (1729–1786) åberopas: ”Prof Översättning af I. Mos. Boks XLIX. CAP. Enligt Herr Mendelssohns.” En närmare granskning av texten bekräftar att den lutar sig mot just Mendelssohns översättning av Moseböckerna till högtyska, *Sefer netivot ha-shalom*. Den som den judiska upplysningens mest tongivande publikation hade i fallet Genesis tillkommit med hjälp av den polske grammatikern och poeten Shlomo ben Joel Dubno (1738–1813) och getts ut 1780. Tre år senare fanns hela arbetet i tryck.⁴⁴ Mendelssohns inflytande gör sig ibland gällande till den grad att den svenska översättningen är kalkerad på Mendelssohns, som i 49:20: ”Det som kommer från Ascher, har fet spis, han bringar kongliga vällysts rätter”, vilket kan jämföras med Mendelssohns: ”Was von Ascher kommt, hat fette Speise. Er bringt königliche Wollustgerichte.”

Liksom Mendelssohns översättning förutsätter Josephssons och Maures provöversättning vissa kunskaper i hebreiska hos läsaren och detta är egentligen inte att förvåna då den traditionella judiska synen på översättning har präglats av skepsis. Då Mendelssohn lanserade sin högtyska översättning var det med ett uttalat pedagogiskt mål: den skulle vara ett stödhjul, inte ett eget verk att använda fristående från grundtexten. Mendelssohn var också noga med att påpeka att hans översättning riktade sig till barn och unga.⁴⁵ Josephsson och Maure skriver

⁴³ För en genomgång av *Ha-Noten teshuas historia*, se Schwartz, Barry. ”Hanoten Teshua’ The Origin of the Traditional Jewish Prayer for the Government.”, *Hebrew Union College Annual*, 57 (1986), 113–20.

⁴⁴ För en uttömmande presentation av Mendelssohns och hans medarbetares översättningsprojekt, se Alexander Altmann, *Moses Mendelssohn. A Biographical Study* (London: Routledge & Kegan Paul, 1973), s. 368–420.

⁴⁵ Altmann, s. 369–372. Se även Dorothea Salzer, ”Altneuer Text: Jüdische Kinderbibeln und die Popularisierung der Hebräischen Bibel”, *Übertragungen heiliger Texte in Judentum, Christentum und Islam Fallstudien zu Formen und Grenzen der Transposition*, red. av Katharina Heyden & Henrike Manuwald (Tübingen: Mohr Siebeck, 2019), s. 169–194. [Crossref](#)

inget om sitt syfte, men det tycks som att de arbetat med en liknande målsättning.

Detta har till följd att Josephsons och Maures översättning är den lexikalt mest direkta av de tre översättningarna: bibelhebreiskans uttryck hörs, som i beskrivningen i vers 14 av Isaskar, "Jisaschar är en benfull åsna, som gerna ligger emellan ställen." Detta ställe kan jämföras med bibelkommissionens omskrivning: "Isaschar, främmandes lastdragare, ligger stilla emellan gräntsorna." Flera av noterna förklarar hebreiskan och förutsätter att läsaren förstår grundläggande grammatik och vokalisering. Transkriptionen till svenska utgår också från hebreiskans ljudbild – Jisraël (Israel), Réuben (Ruben), Jehuda (Juda), Jizchack (Isak) och Ribkah (Rebecka) – och tar inte de kristna översättningarnas omväg över latinets.

Att det är en judisk översättning märks på flera sätt, som i oraklet över Ruben (v. 3–4):

Du Réuben är min förstfödde, min kraft och en förstling af min förmåga, du äger företräde i värdighet och företräde i magt.

Men öfverilningen var hastig såsom vatt, derföre erhåller du intet företräde, ty du har bestigit din faders äkta säng, der har du ohelgat den som besteg min hvilosäng.

Här ser man medeltida exegeter göra sig gällande: hebreiskans פהו vokaliseras som פהו, nominalformen, snarare än פהו, verbformen, vilket blir "öfverilningen (var hastig såsom vatt)". Bibelkommissionen förstod istället detta ord som ett verb: "Tu har rusat fram (som watt)." Tolkningen återfinns även hos den store kommentatorn Rashi, Shlomo Yitzchaqi (1040–1105), men den direkta inspirationskällan är uppenbart Mendelssohn.

Ett typiskt judiskt drag i översättningen är den uppmärksamhet som fästs vid upplevt onödiga eller malplacerade ord. Den sista delen av oraklet över Ruben, som syftar på att han låg med sin fars bihustru Bilha i 1 Mos 35:22, är svårtydd då en någotsånär direkt översättning skulle kunna lyda: "Överilningen var som vatten, därför ska du inte få företräde, ty du har bestigit din faders ligganden (משכבי אביר), då du vanhelgade den uppstigandes bäddar (צויעי עליה)." Det är framförallt den sista delen som förbryllat judiska uttolkare, utifrån det rabbinska antagandet att Bibeln inte innehåller något överflödigt.⁴⁶ Rashi läser meningen som "ty den som står över

⁴⁶ Se Sebastian Selván, "'A Measure of wheat and a bundle of flax' – a Jewish theology of exegesis", *ET Studies. Journal of the European Society for Catholic Theology*, 7:2 (2016), 297–312 (s. 304); Betty Rojzman, *Black Fire on White Fire. An Essay on Jewish Hermeneutics, from Midrash to Kabbalah* (Berkeley & Los Angeles: University of California Press, 1998), s. 7–8. Den mest långt dragna konsekvensen torde vara Malbims, Meir Leibush ben Yechiel Michel Wissers (1809–1879) hållning att bibelhebreiskan helt saknar synonymi.

din faders ligganden (dvs. Gud) har du vanhelgat.” Man förstår alltså עלה, ”uppstigare”, som Gud. En annan tolkning är att stycket syftar på sängen i sig. Josephson och Maure förklarar i en not att meningen kan utläsas enligt följande: ”ifrån den tiden du har bestigit din faders äkta säng, blef min hvilosäng förstörd.” Istället väljer Maure och Josephson att i Mendelssohns efterföljd skriva: ”du har ohelgat den som besteg min säng. Hvem är det? mig själf.” Med denna översättning blir det alltså Jakob som beskriver att han blivit vanhelgad, snarare än sängen eller Gud.

Att det är en judisk översättning märks även i det ovan berörda oraklet över Juda. Josephson och Maure kände sig förstas varken tvingade eller lockade av en kristologisk förståelse av stycket. Inte heller upprepar man den hävdvunna judiska tolkningen att versen handlar om Messias.

Spiran skal icke vika från Jehuda; icke lagstiftaren (från emellan des fötter) från des efterkommande, till dess han (nemligen Jehuda) kommer till Schilo, och Folk församla sig til honom.

De förtydligar versen med en förklaring: ”Det konungariket, som är gifvit honom, at de öfrige bröderne skola buga sig för honom, skal ej vika ifrån honom, tils Konungen af Jehuda, det är Rehabeam Salomons son kommer till Schilo, som är nära vid Schéchem.” Det är enligt den bibliska historieskrivningen i och med kung Rehabeam som israeliternas rike splittras i två, Juda och Israel. Denna splittring hade sitt upphov i Rehabeams tyranniska svar på israeliternas klagan över sin arbetsbörd vid Shekem (1 Kung 12), som ligger (förhållandevis) nära Shilo. Denna historiserande tolkning kommer ursprungligen från Rashbam, Smuel ben Me’ir (ca 1085–ca 1158), men är hämtad från Mendelsohn.

Den judiska provöversättningens karaktär och signifikans

Provöversättningens upplysningskaraktär går inte att ta miste på. Den är tryckt på moderiktig antikva och följer noga Mendelsohn.⁴⁷ De klassiska medeltida exegeterna, om än närvarande, åberopas aldrig explicit och inte heller lutar man sig på antika midrashiska förklaringar. Maure och Josephson följer textens så kallade *p’shat*, nära besläktad med kristna exegeters *sensus literalis historicus* och även om han inte åberopas direkt är den medeltida rationalisten Rashbams närvaro som en av haskalan främsta exegetiska förebilder kännbar.

⁴⁷ För en diskussion om fraktur och antikva och deras olika sociokulturella innebörder, se Daniel Lindmark, ”Från fraktur till antikva. Tryckkulturens modernisering i Sverige på 1800-talet”, i *Att läsa och att skriva: Två vågor av vardagligt skriftbruk i Norden 1800-2000*, red. av Anne-Catrine Edlund (Umeå: Umeå universitet och Kungl. Skytteanska samfundet, 2012), s. 87–100.

Josephssons och Maures översättning är en av de tidigaste – om inte den allra tidigaste – receptionen av Mendelssohns översättningsarbete. Haskalans idéer om lokal anpassning märks i det faktum att översättningen är på svenska, på en tid då nästan ingen i församlingen var svensktalande.⁴⁸ Översättningen ger också anledning att ifrågasätta historikern Hugo Valentins värdering av den tidiga svenska judenheten som intellektuellt fattig.⁴⁹ I 1932 års utgåva av Aaron Isaacs *Minnen* skrev Valentin:

Moses Mendelssohn, nästan årsbarn med Aaron Isaac, öppnar för sina stamfränder porten till den västerländska civilisationen, varigenom deras andliga assimilation på allvar begynner [...] Men Aaron Isaac omnämner varken Mendelssohn eller franska revolutionen. Hans bildning och åskådningssätt ha tydligen icke rönt något som helst inflytande av den förres verksamhet [...]⁵⁰

Om man tolkar samman provöversättningen, Maures tillfällighetsdiktning och den i Sverige bosatte dansk-judiske poeten Eljakim Jacob Soldins typiska 1700-talsdiktning går det att argumentera för att haskalan, dess idéer och estetik var klart närvarande bland judar i det gustavianska Sverige.⁵¹

Johan Adam Tingstadius provöversättning (1795)

Bland översättarna i bibelkommissionen är Tingstadius särskilt intressant. Han var den som tydligast stod för en liberal attityd gentemot den gamla översättningen.⁵² Vid sidan om sitt arbete i kommissionen gav han också ut fashionabla frilansöversättningar av de hebreiska bibelböckerna riktade till en litterär och vetenskapsintresserad läsekrets. Hans översättningar av "Strödde Sånger af Hebraiske Skalder" samt Psaltaren fick uppskattande recensioner i Kellgrens *Stockholms Posten*.⁵³ Även

⁴⁸ Mattias Dahlén, "Efterskrift", i *Aaron Isaac. Minnen – ett judiskt äventyr i svenskt 1700-tal*, red. av Mattias Dahlén (Stockholm: Hillel-förlaget, 2008), s. 199–249 (s. 241).

⁴⁹ Dahlén, 232–233. Se även t.ex. Hugo Valentin, *Judarnas historia i Sverige* (Stockholm: Albert Bonniers förlag, 1924), s. 203.

⁵⁰ Aron Isak, *Aaron Isaacs Minnen: en judisk kulturbild från gustaviansk tid* (Stockholm: Geber, 1932), s. 10.

⁵¹ Se även det faktum att man åtminstone 1803 använde den framstående upplysningsivraren David Friedländers (1750–1834) högtyska översättning av liturgin i barnundervisningen i Stockholm. (Dahlén, 247) För Soldin och hans diktning, se Eva-Maria Jansson. "'Min stämma är såsom en flyktig fogels...': Eljakim Jacob Soldin – en dansk-judisk diktare i det gustavianska Sverige", *Nordisk Judaistik. Scandinavian Jewish Studies*, 26 (2008), 79–105. [Crossref](#)

⁵² Olsson, s. 72.

⁵³ Se *Stockholms Posten*, 1790, nr. 36, s. 1-2; *Stockholms Posten*, 1791, nr. 153, s. 1. Se Bertil Rehnberg, *Prästeståndet och religionsdebatten 1786–1800*. Studio Historico-Ecclesiastica Upsalensis 10 (Uppsala: Uppsala universitet, 1966), s. 121.

hans översättning av Psaltaren fick lovord under jubelfesten till minne av Uppsala möte 1793 då den enligt biskopen i Växjö Olof Wallquist (1755–1805) ”hade vunnit upplysningens och goda hjertans förtroende och röst”, och inte minst – till skillnad från provöversättningen – kunde ”sälja sig sjelf, utan användande af några förord dertill.”⁵⁴ Tingstadius hade påbörjat detta projekt 1783, vilket var innan han engagerades i bibelkommissionen, med en översättning av Ordspråksboken, *Salomos Israëls konungs sede-språk* (som dock tillägnades kommissionen). Det är som en av dessa litterära, snarare än liturgiska, publikationer som vi återfinner hans översättning av Genesis 49.

Genesis 49 hos Tingstadius

Tingstadius översättning av Genesis 49 ingår i en bok med titeln *Samling af de skalde-stycken hvilka i Gamla testamentets historiska böcker finnas strödda, tillika med propheten Habacucs uppenbarelse* som utgavs 1795. Vid det laget var bibelkommissionens översättning redan klar och hade presenterats vid 1793 års jubelfest. Tingstadius översättningar är visserligen sprungna ur en akademisk och kyrklig etablissemangsfigur, men bör betraktas som självständiga litterära översättningar vid sidan av det statliga översättningsprojektet.

Hos Tingstadius möter vi en översättare som i första hand är akademiker och litteratör. Hans texter vittnar om att hans akademiska temperament hade överhanden över hans teologiska lojaliteter.⁵⁵ I förordet till sin provöversättning av Ordspråksboken nämner han exempelvis i uppskattande ordalag Luthers översättning men fastställer också att den inte håller måttet med tanke på senare vetenskapliga rön och filologisk kunskap. Hebreiskan måste sättas i ett lingvistiskt sammanhang med andra orientaliska språk och den svenskspråkiga läsaren måste dels tillhandahållas språkvetenskapligt korrekta uppgifter, dels få en rättvisande estetisk upplevelse.⁵⁶

⁵⁴ *Handlingar rörande Jubel-Festen uti Upsala 1793* (Upsala: Direct. Johan Edmans Enka, 1793), s. 147.

⁵⁵ För den gustavianska bibelkommissionen och Tingstadius som en intellektuell vändpunkt i exegetiken och den semitiska språkvetenskapen i Sverige, se Sten Hidal, ”Den heliga Andens modersmål: Karl XII:s bibel och den semitiska språkvetenskapen”, i *Den gamla översättningen: Karl XII:s bibel och dess receptionshistoria. Föredrag vid en konferens i Lund den 21–25 februari 2003 anordnad av Kungl. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Lund*, red. av Tord Larsson & Birger Olsson (Stockholm: Almqvist & Wiksell International), s. 309–320 (s. 316).

⁵⁶ Johan Adam Tingstadius, *Salomos Israëls konungs sede-språk. Öfversatta ifrån originalet; med bifogade korta philologiska och kritiska anmärkningar* (Upsala: Johan Edman, 1783), s. 1.

Att den hebreiska poesins litterära kvalitéer står i centrum i Tingstadius översättning märks genom att texten slår vakt om svenskans rytm och uttryck. Hans översättning av oraklet över Gad i vers 19 utgör ett talande exempel på dessa litterära prioriteringar där den hebreiska alliterativa ljudbilden i גַּד יְגַדְדוּ יְגֻדוּ אֶת־הָאֱלֹהִים אֲנִי אֶת־הָאֱלֹהִים אֲנִי אֶת־הָאֱלֹהִים, (*Gad gedud yegudennu ve-hu' yagud 'aqev*) delvis återges på svenska: "Gad anfallas af sammangaddade härar. Till vedergällning, anfaller han them igen." Det är kanske inte en lika direkt översättning som Josephssons och Maures till grundtexten mer trogna "För Gad skal mången här ströfva i landet, men han skal falla tillbaka in i deras länder", men ljudbilden i "Gad anfallas af sammangaddade härar" vittnar om Tingstadius känslighet inför det hebreiska uttrycket. Översättningens moderiktighet är ibland även dess svaghet, som i fallet med den mindre lyckade översättningen av vers 25, där Josef ska välsignas "med välsignelser ofvan ifrån himmelen: med välsignelser nedan ifrån djupet: med välsignelser af talrik ätt." Endast i fotnotsapparaten erkänner Tingstadius vad som gömmer sig bakom "talrik ätt": "Egentl. på bröst och qued." Varken bibelkommissionen eller Josephsson och Maure skyggade för detta klart mer suggestiva uttryck. Möjligtvis kan Tingstadius omskrivande utlämning av bröst och livmoder härledas till en strävan att åstadkomma en salongsfälig text.⁵⁷ Hur som helst var språklig elegans av yttersta vikt för honom. I ett memorial som han föredrog för prästeståndet 12 juni 1809 för att ge en uppdatering om det förse-nade bibelkommissionsarbetet, talade sig Tingstadius varm för ett moderiktigt och vittert språk i förening med de senaste vetenskapliga landvinningarna:

Och huru mycket skulle icke ett tidhvarf, utmärkt af ett stort företräde i kunskaper framför de förflutna, fela emot den Allsmäktiges Majestät, om deß barn inför Hans Thron, emot bättre wett, framfore felaktiga eller dåliga tolkningar af Hans Ord, oförenliga med ett kändt ädlare sätt att uttrycka tankar.⁵⁸

Kommissionens mål, så som han uppfattade det, var "att å ena sidan i Svensk tolkning rättwisa Guds Heliga Ord, och å den andra att framställa Urålderns skönaste Wältalighets-stycken i deras tillbörliga dag."⁵⁹

Tingstadius översatte stora delar av de hebreiska texterna till bibelkommissionens översättning och även om han själv ofta avvek från kommissionens linje

⁵⁷ För en liknande reducering av upplevda obsceniteter eller direkt kroppslighet hos Aristofanes även senare, se Johanna Akijärvi, "Choquerar den moderne läsaren. Aristofanes Aves på svenska: översättarna, översättningarna och det kroppsliga", *AIGIS Elektronisk tidskrift för klassiske studier i Norden*, 21:1 (2021), 1–43.

⁵⁸ Johan Adam Tingstadius, *Om Svenska Bibel-Öfversättningen. Memorial af Biskopen m.m. Doctor J.A. Tingstadius, uppläst i högw. Prest-Ståndet den 12 juni 1809, och på Ståndets begäran af trycket särskilt utgifwet* (Stockholm: Marquardska Tryckeriet, 1809), opag.

⁵⁹ Tingstadius, *Om Svenska Bibel-Öfversättningen*, opag.

så är inte provöversättningen helt frånvarande i hans eget arbete. Översättningen av vers 21 är exempelvis identisk med provöversättningens: "Naphtali, ett högt planteradt trä, bär sköna grenar."

Oraklet över Juda visar även det stora likheter med provöversättningen genom anknytningen till en kristologisk tolkningstradition: "Ifrån Juda skall Spiran icke tagas, eller then henne förer, fela i hans ätt: intill thess Fridfursten kommer, hvilken folken med lydna tillfalla skola." Han knyter dock även an till judisk översättningstradition i Septuaginta, som i oraklet över Benjamin, vilket han översätter med: "Benjamin en mordisk ulf, förtär om morgonen rof; och skiftar intill aftonen byte." Han väljer också att uttryckligen argumentera för judisk tradition gentemot både Hieronymus och Luther i frågan om hur man ska återge Guds fyrbokstavs-namn, där han enligt judisk sed ersätter gudsnamnet med "den Evige" istället för att som Hieronymus och Luther skriva "Herre". Tingstadius öppna inställning till judisk tradition var för övrigt inte bara en fråga om filologi. År 1815 tog han strid för Sveriges judar mot den riksdag som röstade igenom Sveriges sista överflöds-förordning, utformad för att slå ekonomiskt mot judiska handlare.⁶⁰

Tingstadius vetenskapliga målsättning gjorde honom även orädd för att emendera bibeltexten.⁶¹ Om detta förfarande inte höjer några ögonbryn hos en bibelvetare så beror detta på att det är just så en modern exeget skulle gå till väga idag, genom att jämföra med antika textvittnen och andra semitiska språk samt att försöka rekonstruera hypotetiska ordalydelser. På Tingstadius tid "betecknade denna värdesättning [av de antika översättningarna] ingenting mindre än en revolution. Före denna tid härskade verbalinspirationen oinskränkt även i bibelfilologien, och den traderade hebreiska texten ansågs in i minsta prick och krok inspirerad av Gud själv. [...] Tingstadius föregrep i användandet av dessa textformer hela 1800-talets forskning, som i den allra största utsträckning lade dem till grund för sina bemödanden att återställa den rena urtexten."⁶²

H. S. Nyberg skriver till och med: "Härvidlag är Tingstadius en bortglömd föregångsman i svensk bibelvetenskap, som först hundra år senare var beredd att gripa sig an med dessa frågor."⁶³ Nyberg påpekar angående Tingstadius gärning att hans komparativa och historiska ingångar innebar att "hela forskningsuppgiften föres över från det teologiska till det humanistiska planet."⁶⁴ Detta syns även i översättningsarbetet med Genesis 49 där Tingstadius jämför textvarianter kring vers 6 där bröderna Simons och Levis grymhet beskrivs som att de "röfvade [...]"

⁶⁰ Mikael Mogren, *Den romantiska kyrkan: Föreställningar om den ideala kyrkan på jorden inom Nya skolan till och med år 1817* (Skellefteå: Artos & Norma bokförlag, 2003), s. 66.

⁶¹ Se Tingstadius, *Salomos Israëls konungs sede-språk*, s. 13.

⁶² Nyberg, s. 99.

⁶³ Nyberg, s. 100.

⁶⁴ Nyberg, s. 101.

oxen.” Denna förståelse är i enlighet med den judisk tolkningstradition som återfinns i Septuaginta och den samaritanska Toran men på bekostnad av den andra (likaledes judiska) tradition – ”omstörtade muren” – som bevarats i den arameiska *Targum Onkelos* och de kristna latinska Vulgata och de två grekiska översättningar av Symmachos och Aquilas, fragmentariskt bevarade i Origenes polyglottverk *Hexapla* från 200-talet. Tingstadius utläggning i sin fotnot av hebreiskans עקר *'aqar* (”bortföra” eller ”skära av” bakre lårbensmusklerna) får ses som ett försök att rättfärdiga varför han avviker från den äldre svenska översättningen som kombinerade de två översättningstraditionerna till ”förderfwat oxan”.⁶⁵

Dessa akademiska upplysningsperspektiv ledde även Tingstadius att stå fast vid kommissionens provöversättning, även om han 1809 erkände att översättningen från 1774–1793 hade hunnit bli språkligt utdaterad.⁶⁶ När Wallin riktade sin kritik mot provöversättningens utdaterade 1700-talsstil blev han dock förargad. I ett brev till Lindblom daterat den 26 december 1818 skrev Tingstadius att det han mest ångrade i livet var att han inte ”prostituerade [skämde ut] Wallin för hans dåliga kunskaper i filologien.”⁶⁷ Den nymornade romantiken var ingenting för honom. Han var en fast rotad gustavian.

De gustavianska bibelöversättningarna och den svenska religiösa upplysningen

De tre översättningarna som har jämförts i denna artikel har mycket gemensamt: de tillkom under en omvälvande tidsperiod både för den svenska kyrkans men även för de svenska judarnas del. De svarade alla mot det sena 1700-talets omprövningar av vad en korrekt översättning och meningsfull utläggning av Bibeln skulle vara. Tingstadius medverkade mycket aktivt i bibelkommissionen, vilket innebär att dessa två översättningar har ett direkt släktskap genom hans person. Men översättningarna uppvisar även sinsemellan särskiljande drag. Varken Tingstadius eller Josephsons och Maures översättning var avsedd att högläsas liturgiskt. På judiskt håll berodde detta på att den liturgiska textläsningen sker på hebreiska och för Tingstadius del berodde det på att det var bibelkommissionens sak att ta fram en översättning för liturgiskt bruk. Målet för bibelkommissionen var däremot att frambringa en översättning som inte bara skulle tjäna som studiebibel eller stimulerande lektyr, utan som även skulle fungera med språket i liturgin. Man hade även den gamla översättningen att ta hänsyn till i större utsträckning än

⁶⁵ Tingstadius 1795, s. 2, fotnot. Sammanblandningen av ”mur” (shur) och ”oxe” (shor) är en fråga om hur man vokaliserar hebreiskans שר.

⁶⁶ Tingstadius, *Om Svenska Bibel-Öfversättningen*, opag.

⁶⁷ Citerat i Nyberg, s. 357.

vad Tingstadius hade som frilansöversättare. Josephson och Maure hade förstås ännu mindre anledning att se till den gamla svenska översättningen. Det är givetvis vanskligt att utifrån ett enda kapitel, vilket är det enda föreliggande exemplet på judisk bibelöversättning till svenska, dra långtgående slutsatser. Med tanke på översättningens uttalade anslutning till Mendelssohns översättningsprojekt framträder dock en agenda som översättningen till fullo följer och som möjliggör vissa försiktiga generaliseringar utifrån det begränsade materialet.

Vad som framför allt förenar översättningarna torde dock vara den roll som upplysningens tankegods, vetenskapliga framsteg och epistemologiska perspektiv innebar på såväl samhälleliga som akademiska och teologiska plan.⁶⁸ De är alla exempel på svensk upplysning i en religiös kontext; i det judiska fallet mer precist preussisk *haskala* på svensk mark, möjliggjord av svensk upplysningspolitik. Upplysningens påverkan på bibelöversättningsprojektet berördes på ett intressant sätt av Tingstadius flera år senare då han i ett memorial inför prästeståndet 1809 påpekade att:

Var det vid början av Reformation... ett lätt arbete, att efter Doctor Luthers Tyska Version... göra en Svensk Öfwersättning... wardt arbetet nu så mycket swårare och mödosammare, som Europas upplysning på 1770-talet fordrade en närmare och grundligare handläggning wid detta werk...⁶⁹

Mot bakgrund av dessa tre översättningsprojekt finns det fog för att argumentera för att Sverige visst hade en upplysning och att det fanns personer som identifierade sig med den. De gustavianska bibelöversättningsprojekten har vanligen inte fått ta plats i berättelsen om ”den svenska Bibeln”, som vanligtvis hastar från Karl XII:s bibel 1703 till Gustav V:s bibel 1917. Det sena 1700-talets bjöd dock på flera översättningar av en bibel som kunde följa judisk tradition, tidens litterära moden, eller historiska och filologiska villkor snarare än dogmatiska hänsyn. Däri finner vi tre av den svenska religiösa upplysningens frukter.

SEBASTIAN SELVÉN (f. 1988), PhD Divinity, är antikvarie på Dalarnas museum och undervisar på Högskolan Dalarna. Han disputerade 2017 vid University of Cambridge på en avhandling om liturgiska bruk av bibeltexter. Hans forskning fokuserar på 1700-talets religiositet och judisk historia, bland annat genom forskningsprojektet ”Vetandets skiftningar: upplysning, undervisning och religion i det gustavianska Sverige.” Förra året publicerades hans monografi *Liturgy and Biblical Interpretation: The Sanctus and the Qedushah (Notre Dame, IN: Notre Dame University Press)*.

⁶⁸ För den gustavianska bibelkommissionen som ett tidigt möte mellan den akademiska språkvetenskapen och de kyrkligt brukade översättningarna, se Hidal, s. 319.

⁶⁹ Tingstadius, *Om Svenska Bibel-Öfwersättningen*, opag.

Facing natural extremes: The catastrophe of the Laki eruption in Iceland, 1783–84

Margrét Gunnarsdóttir, National Archives of Iceland

Abstract: As a consequence of a large-scale volcanic outburst, the Laki eruption in 1783–84, the focus of the world turned suddenly towards Iceland, a province of the Danish crown. The dynamic volcano in Iceland had far-reaching consequences for the outside world as the pollution was carried further by the wind, causing dramatic changes in weather conditions. The temperature in Europe fell by 1.5 °C over a two-year period. Icelanders endured extreme hardship as sulphuric haze swept the country during the summer of 1783 and temperature dropped considerably for a time. The period which followed is termed ‘The Famine of the Mist’ in Icelandic history due to the thick fog caused by the eruption and the extreme cold weather. This article will discuss the experience the people of Iceland underwent at the time. Correspondence, which is the main source of the article, gives an intimate glimpse of people’s lives during this critical period caused by the Laki eruption. The letters reveal that, albeit exhausted and traumatized, people were striving to remain optimistic. The eyes of Europe and the enlightened world of scientists were cast on Iceland during these testing times. Icelandic contacts with the outside world, despite Iceland being located far away in the North Atlantic, were various and flowed in more than one direction. The administration of Iceland was centred in Copenhagen where a plan for free trade was already in preparation at the outbreak of the eruption.

Keywords: Iceland; volcano; climate; unstable weather; free trade; Enlightenment.

Recommended citation: Gunnarsdóttir, Margrét, ‘Facing natural extremes: The catastrophe of the Lake eruption in Iceland in 1783–84’, *1700-tal: Nordic Journal for Eighteenth-Century Studies*, 19 (2022). 72–93. <https://doi.org/10.7557/4.6611>

Copyright: © 2022 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), which permits

Introduction

Iceland is widely known as a volcanic island. That term was highly appropriate during the Laki eruption, which had dramatic consequences near and far. The flow of lava and poisonous gases spoiled farmland and destroyed crops all over the country. The sulphuric haze led to a drop in temperature and the climate became unstable and unpredictable. More than half the country's livestock perished as the vegetation was decimated. The mist led to cold weather, which also had a negative impact. Hunger struck and diseases followed. The population decreased dramatically. Between 1783 and 1786 the population of Iceland fell from about 49,000 to about 39,000. The extreme weather conditions were testing. People had to endure unimaginable hardship and many deserted their farms.¹

The aim of this article is to study how people reacted locally to the calamities they were facing and how they made sense of a critical and stressful reality caused by natural forces. A twofold question will be addressed: What were people's responses to the dramatic effects of the eruption and its resulting short-term climatic changes and in what way was Iceland adaptable in the long run towards the critical situation?

The historian Katrin Kleeman has studied the Laki eruption and its climate history and how shifting climate affects societies. Kleeman stresses the importance of an interdisciplinary focus in climatic historical studies. In this growing field of studies it is highly relevant to turn the spotlight on Iceland, where the Laki eruption has been an important narrative on climate changes and natural extremes.² Recently the attention of researchers has been drawn towards the micro-level, i.e. the need to focus on the local aspects of natural crises. A wide-ranging survey of 165 studies published in the first two decades of the twenty-first century which

¹ For informative research on the impact of the eruption in the form of articles and primary sources, see *Skaftárveldir 1783–1784: Rílgerðir og heimildir*, ed. by Gísli Ágúst Gunnlaugsson and others (Reykjavík: Mál og menning, 1984). See also David McCallam's insightful study on the meaning of volcanoes in the eighteenth century, where the Laki eruption is compared to other active volcanoes in Europe in terms of their effects on natural research as well as their political and social significance: *Volcanoes in Eighteenth-Century Europe: An Essay in Environmental Humanities*, Oxford University Studies in the Enlightenment (Oxford: Liverpool University Press, 2019). See also: Alexandra Witze and Jeff Kanipe, *Island on Fire: The Extraordinary Story of Laki, the Forgotten Volcano that Turned Eighteenth-Century Europe Dark* (London: Profile Books, 2014); Karen Oslund, *Iceland Imagined. Nature, Culture, and Storytelling in the North Atlantic* (Seattle and London: University of Washington Press, 2011), pp. 35–38.

² Katrin Kleemann, 'Telling Stories of a Changed Climate: The Laki Fissure Eruption and the Interdisciplinarity of Climate History', *RCC Perspectives: Transformations in Environment and Society*, 4 (2019), 33–42 (p. 41).

interconnect climate changes and history from 700 to 1815 concluded that there had been an overwhelming emphasis on the link between crisis and collapse in these studies. In a recent *Nature* article, a group of climate historians including the Nordic experts Katrin Kleeman and Heli Huhtamaa suggest that the focus should be turned to interactions ‘between environments and populations on small scales before considering connections between broad features of the climatic and human records.’³

As explained by Kleeman, the frightful elements of nature and the hardship it has caused are still a part of the cultural memory of Icelanders to this day.⁴ The fate of Icelanders during the Laki eruption is embedded in their souls, the threat of nature being a part of Icelandic reality. Its presence is encompassing. One way to come to terms with this grand-scale history of natural catastrophes is to write about it. The literary scholar Auður Aðalsteinsdóttir points out that depiction of natural disasters, such as the Laki eruption and the Famine of the Mist, in contemporary Icelandic literature can be interpreted partly as a literature dealing with climate changes in the modern world.⁵

Recent geological research has confirmed that high latitude volcanic eruptions, such as Laki, cause gigantic global climatic effects.⁶ Indeed, the far-reaching effects on the climate and weather conditions became apparent all over Europe and beyond in the weeks following the outbreak of the eruption in June 1783. Naturalists and scientists all around Europe, not only in Britain but also in Norway, Sweden, and Denmark as well as in Friesland, Switzerland, Germany, and the south of France, were perplexed when observing the various luminous phenomena in the sky and the red sun, and when measuring the drop in temperature after the eruption. David McCallam has dealt with the wide-ranging impact of volcanoes and its cultural meaning in the eighteenth-century world of the Enlightenment and argues that these observations give ‘much more than a touch of local colour to the climate devastation wrought by Laki’. The eruption in Iceland and the speculations it sparked amongst naturalists, thinkers, and officials might even be interpreted as one root of the modern environmental awareness: ‘Taken collectively, they may even represent the first glimmers of a modern ecological consciousness lit by the destructive fires of volcanoes.’⁷ The eruption was, according to McCallam, a token of and ‘a singularly

³ Dagomar Degroot et al., ‘Towards a Rigorous Understanding of Societal Responses to Climate Change’, *Nature* Vol. 591 (25 March 2021), pp. 539–550 (on p. 542). [Crossref](#)

⁴ Kleemann, p. 33.

⁵ Auður Aðalsteinsdóttir, ‘Up in Smoke and Flames: Social Turbulence and Volcanic Activity in Icelandic Fiction’, *Scandinavian Studies*, 93 (2021), pp. 329–356. [Crossref](#)

⁶ Hera Guðlaugsdóttir, *Climatic Fingerprint of Volcanic Eruptions* (Reykjavík: University of Iceland, 2019), pp. 13–14, 33–35.

⁷ McCallam, p. 227.

potent illustration of the interrelation of volcanism and the fragile equilibrium regulating both natural and social ecologies at the time'.⁸

The visible consequences in the environment were both wide-ranging and harmful, as ashes and brimstone, which caused sulphur dioxide pollution, entered the atmosphere. This caused a drop in global temperatures, leading to crop failures in many countries. The sun dimmed during the summer of 1783 and the winter of 1783–84 was extremely cold in Europe and North America. The toxic haze affected the western jet stream which weakened the African and Indian monsoon circulation. This led to a reduction in rainfall over eastern Africa, causing droughts, famine, and disease in Egypt. Climatic imbalance was felt in China and India as well. Weaker monsoons caused the Chalise famine in India where millions lost their lives. As these facts show, the Laki eruption in Iceland led to a climate disorder on a huge scale.⁹ As a result the planet cooled on average by one degree Celsius for the next several years.¹⁰ These wide-ranging consequences constitute a highly important context for this study.

The main sources for the study are a selection of letters and reports written by Icelanders. These writings are characterized by their distinctive presence, written when people were faced with the extremes. A particularly useful source to evaluate experiences of Icelanders is the autobiographical writings of the provost Jón Steingrímsson (1728–91) who served the people in the south where the fires were burning (Vestur-Skaftafellssýsla).

The first section of the article explores local reactions to the eruption and its various consequences. The second part addresses the distant understanding of events, when information based on local experience was finally published in Denmark, in newspapers in the autumn of 1783 and two pamphlets by Icelanders which were published during the winter of 1784 (the first in Danish and German) and the second (in Danish) in 1785.

The final part of the article sheds light on the economic factors shaping Icelandic society and the economic changes of free trade, which was a process – in the spirit of the Enlightenment – that had been going on with minor intervals for the last three decades and was about to be put into effect. In the midst of hardship, the prospect of free trade in Iceland was a welcome hope for a hard pressed society.

⁸ McCallam, p. 199.

⁹ McCallam, pp. 215–16. Sigurður Steinþórsson, 'Annus mirabilis: 1783 í erlendum heimildum', *Skírnir* 166 (1992), 133–55. The explanation for the effects of Laki on the unstable weather following the eruption is not fully understood. There were also other factors involved. See Eyþór Halldórsson, 'The Dry Fog of 1783: Environmental Impact and Human Reaction to the Lakagígur Eruption' (unpublished master's thesis, University of Vienna, 2013), pp. 101–02.

¹⁰ Witze and Kanipe, pp. 24, 138–48.

Facing the volcano: Reactions to a harsh reality

In the beginning of June 1783, when the sky is at its brightest and the midnight sun gives the inhabitants of Iceland a pleasant feeling of freedom and joy after the darkness of winter, the sky suddenly turned dark as heavy volcanic clouds burst on the scene accompanied by earthquakes. These were the first signs of the Laki eruption in the south-east of Iceland on 8 June 1783. Afterwards people also recalled that in the days before the outbreak the air was filled with a bluish smoke.¹¹

The forces of nature, which Icelanders surely never underestimated, with the frequent eruption of volcanoes as a sure reminder, had the most catastrophic consequences this time around. Contemporaries estimated that no such catastrophe had ever happened before. Never since the settlement of the island in the late ninth century had the inhabitants faced such a disaster.¹²

The ordeal had serious psychological effects. Years after the crisis people in Iceland were still dealing with various melancholic consequences according to the Scottish missionary Ebenezer Henderson.¹³ Henderson travelled throughout Iceland during the years 1814–15 and was in close contact with Icelanders. At that time the catastrophic eruption was still in living memory: ‘the contemplation of so tremendous an event is certainly calculated to produce a train of serious thought in every reflecting mind’.¹⁴

What was the situation like during the first weeks of the eruption? Accounts from the nearest locality of the eruption in Vestur-Skaftafellssýsla, where the fires were burning and the lava was flowing in constant streams, depict a beastly reality. People were forced to leave their farms in haste.¹⁵

At the height of the eruption in June 1783, the Dean at Mýrar, Jón Jónsson, wrote a startling account of a priest who had to flee during the night:

When we met there [at the farm Langholt], it would have wrenched the heart of any person with human susceptibility and compassion, as it did mine, to see the priest’s own distressed appearance, his panic-stricken state, and his terror when he said that the lava would swallow them up before they could get across the river; to see him and

¹¹ Magnús Stephensen, *Kort Beskrivelse over den nye Vulcans Ildsprudning i Vester-Skaptfields-Syssel paa Island i Aaret 1783* (Copenhagen: Nicolaus Møller, 1785), pp. 2–3. Sigurður Þórarinsson, ‘Annáll Skaftárelda’, in *Skaftáreldar 1783–1784*, pp. 11–36.

¹² Sæmundur Magnússon Hólm, *Om Jordbranden paa Island i Aaret 1783* (Copenhagen: Peder Horrebøw, 1784), p. 40. Magnús Stephensen, *Kort Beskrivelse*, pp. 1–2.

¹³ Ebenezer Henderson, *Iceland, or a Journal of a Residence in that Island during the Years 1814 and 1815*, 2 vols (Edinburgh: Oliphant, Waugh and Innes, 1818), I, p. 274.

¹⁴ Henderson, p. 288.

¹⁵ Gísli Ágúst Gunnlaugsson, ‘Fólksflótti úr Vestur-Skaftafellssýslu í kjölfar Skaftárelda’, in *Skaftáreldar 1783–1784*, pp. 119–28 (p. 124).

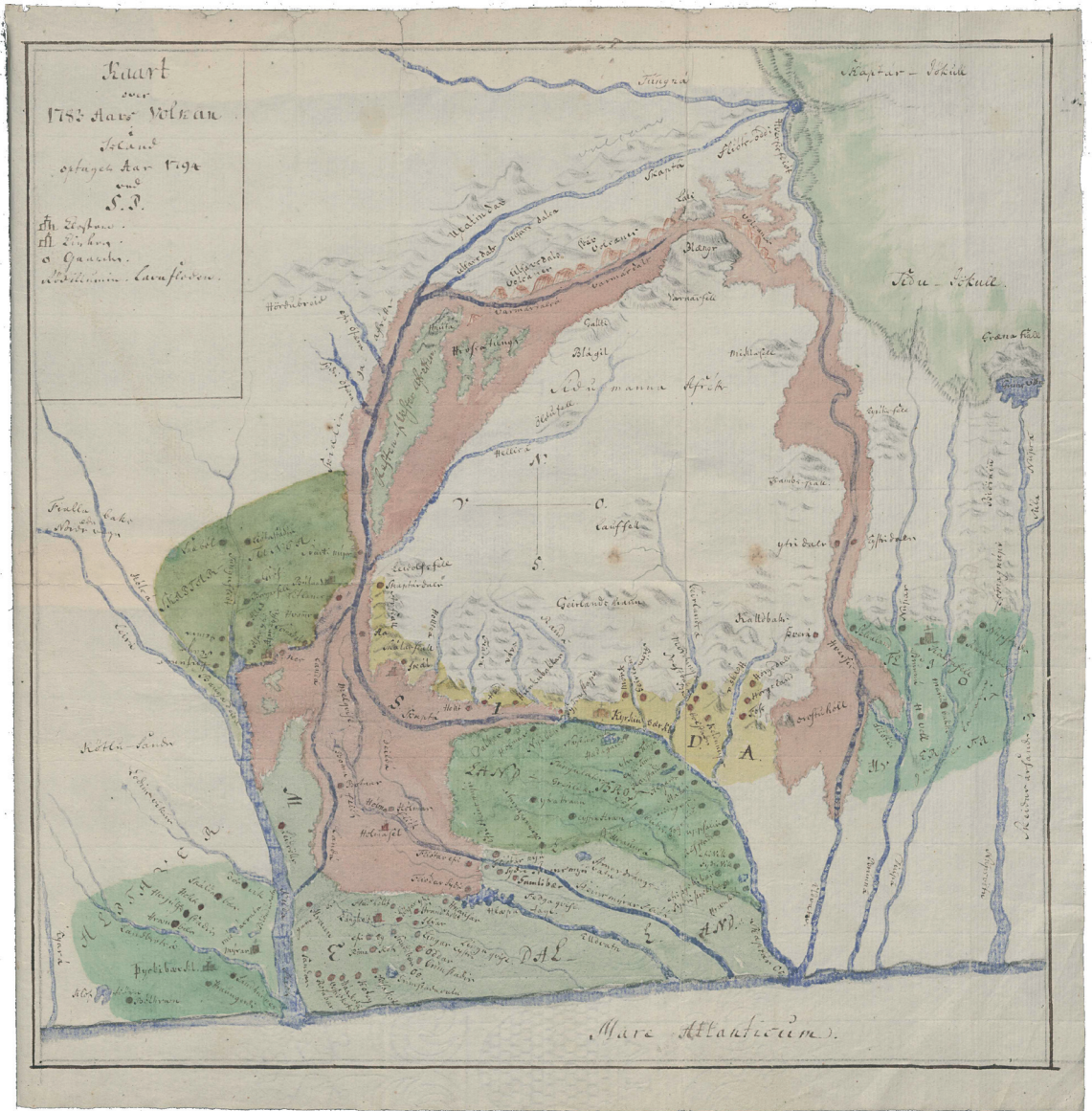

Fig. 1: A map of the Lakagíggar lava flow and the 'fire-farmland' by Sveinn Pálsson, 1794, as part of his description of the eruption of Laki. The lava flow is shown in brown and the green areas are the inhabited rural areas. In the upper right corner in light-green is the edge of the glacier Vatnajökull. (From Lbs. ÍB 23 fol.: Tillæg til Beskrivelse over den Volcan der brændte i Skaptefell Syssel Aar 1783; Samlet ved en Reise i Egnen Aarene 1793 og 1794. Digitized by Landsbókasafn Íslands Háskólabókasafn. Public Domain)

the others drifting around, with no place for rest or privacy, in these cramped crowded hovels with the storm outside, his belongings lying scattered and neglected in the mud. There was the same hysterical fear in the jumbled, nonsensical talk of everyone present, not only of those from the inland farms or those who had fled there because they were nearest to the smoke and the lava-fires, but also of those from the most southerly farms by the ocean.¹⁶

Jónsson stressed the panic and terror caused by the fire and alarming thundering noises: 'No description of mine can do justice to the reality of the scene. Who would not excuse that fear if he were to picture the scene to himself?' The fleeing priest had met '[a] mountain of flaming lava pouring over the land and advancing toward him, spewing opaque clouds over himself and his household; thunder and lightning from every quarter; discharges and blasts from the knolls and crevices on the ground in front of [the advancing lava] in every direction!'¹⁷

The most comprehensive narrative of the eruption and its aftermath in the nearest vicinity of the Laki craters was written by the Provost of the South, Jón Steingrímsson.¹⁸

Steingrímsson's autobiography is a unique account of the hardship people faced: 'The air was so thickly contaminated that I never ventured to breathe in fully and hardly went outside when there was no sun, all that year and the next', the Provost recalled. He is remembered as the Fire-Priest as during one of his sermons he managed, as the story goes, with his heartfelt prayer to stem the flow of encroaching lava that threatened to destroy his church.¹⁹

This so-called fire-mass which Jón conducted on 20 July 1783 was widely regarded as a miracle. By expressing trust in God, Steingrímsson wrote, fear and disaster could be held at bay:

¹⁶ 'The Flight from Hólmasel during the Laki Eruption of 1783', appendix 2, in Jón Steingrímsson, *A Very Present Help in Trouble: The Autobiography of the Fire-Priest*, translated by Michael Fell (New York: Peter Lang Publishing, 2002), pp. 346–47.

¹⁷ 'The Flight from Hólmasel', p. 347.

¹⁸ Steingrímsson, *A Very Present Help in Trouble*. Steingrímsson also wrote a factual account of the eruption (Eldritið) in 1788: *Fires of the Earth, the Laki eruption 1783–1784*, translated by Keneva Kunz (Reykjavík: University of Iceland Press, 1998). Steingrímsson's chronicle and observations of the eruption are truthful from geological point of view. See Þorvaldur Þórðarsson, 'The 1783–1784 A.D. Laki-Grímsvötn Eruption I: A Critical Look at the Contemporary Chronicles', *Jökull*, 53 (2003), 1–7. See also from a historical point of view: Sveinbjörn Rafnsson, 'Um eldritin 1783–1788', in *Skaftáreldar 1783–1784*, pp. 243–62 (pp. 246–50).

¹⁹ David McCallam gives a natural explanation. The lava flow came to a standstill because of a hill near the church and from then on spilled in another direction, eastwards. McCallam, p. 221.

The fact is that through all the prodigies that befell us I felt absolutely no fear, however much the earth and the houses trembled and shook, thunderclaps crashed and fireballs flew around me, and though the darkness in all directions was tangible. I felt such courage in God, because I hoped and trusted that if I walked in His ways and carried out the duties of my priestly office rightly and faithfully, He would help me to pass through these trials and out of them – which is in fact what happened.²⁰

Steingrímsson's fearlessness at this point was in striking contrast to the atmosphere prevailing amongst his flock. 'During this summer, autumn, and winter, when the eruption was raging most dreadfully, the alterations that took place in every aspect of life are beyond my power to describe,' Steingrímsson wrote:

People were fleeing hither and yon. If one man would not risk staying in a certain place because of advancing lava, another would flee to that very same place. So it went back and forth. [...] Night and day I had to be helping people in various ways, giving them testimonials, keeping their possessions for them, and so forth, but above all by instilling into them faith and courage. When the other priests fled, many begged me in God's name not to leave them; for they believed that if I remained here and prayed to God for them, the molten lava would not injure any farm or any person – and so it happened!²¹

Although these words are high-spirited, the fire-priest was himself struggling with life just like his fellow countrymen. After three years of malnutrition and starvation his health was very poor. By 1786 he was desolate, desperately missing his wife who had passed away in 1784, depressed and suffering from insomnia.²² The previous years had been an overwhelming traumatic experience.²³

Steingrímsson's neighbour, the County Magistrate in the south (Vestur-Skaftafellssýsla), Lýður Guðmundsson (1728–1812), wrote a report to the Governor L.A. Thodal (c. 1718–1808) informing him of the situation in June and July. The inhabitants were 'terrified' and a 'fear filled their hearts'.²⁴ People were

²⁰ Steingrímsson, *A Very Present Help in Trouble*, p. 181.

²¹ Steingrímsson, *A Very Present Help in Trouble*, p. 183.

²² Michael Fell, 'Preface', in Steingrímsson, *A Very Present Help in Trouble*, pp. 1–21 (p. 18).

²³ The Famine of the Mist caused insanity and depression amongst some, see e.g. Ingvi Leifsson, *Með álfum: Ævisaga flökkukonunnar Ingiríðar Eiríksdóttur frá Haga í Þingeyjarsýslu 1777–1857* (Reykjavík: Sögufélag, 2015) p. 17. Archaeological research indicates that bone tissue in humans might have been affected because of the trauma: Hildur Gestsdóttir, Peter Baxter, and Guðrún Alda Gísladóttir, *Fluorine Poisoning in Victims of the 1783–84 Eruption of the Laki Fissure, Iceland: Eystri Ásar & Búland – pilot study excavation report* (Reykjavík: Fornleifastofnun Íslands, 2006), p. 27. For a contemporary account, see Hólm, *Om Jordbranden paa Island*, pp. 51–52.

²⁴ Lýður Björnsson, 'Skýrsla Lýðs Guðmundssonar sýslumanns Vesturskaftafellinga til Thodals stiftamtmanns á Öxarárþingi 26. júlí 1783 er rituð með hendi Lýðs', in *Skaftáreldar 1783–1784*, pp. 276–78 (pp. 277–78).

frightened as the smoke from the earth was all around and the fires broke out near ‘the feet’ of people on the run.²⁵

‘Unnatural frost’ causing famine and death

The situation was no better in the north than in the south where the fires were burning. The hardship is evident in a letter written during the winter of 1784 by a midwife in Skagafjörður, Guðrún Jónsdóttir (1732–91). Outside her farmhouse freezing cold prevailed: ‘all around there is only famine and death [...] if I had 10 sheets of paper and time on my hands I could not even describe how many sheep and cows have been put to death on the neighbouring farms.’ The only salvation was to be found in the mercy of God.²⁶ Jónsdóttir comforted herself by saying that things couldn’t get worse. However, if the crisis went on for too long it would lead to ‘extinction’, she said.²⁷

The recipient of the letter was Jónsdóttir’s son, Sveinn Pálsson (1762–1840). Pálsson had recently moved from Skagafjörður and was living in the south-western part of Iceland. During the spring of 1784 he wrote a brief account of the fires in Laki, describing particularly the effects it had in the north-west (in Skagafjörður where his mother lived). He was at this point preparing himself for further studies in Copenhagen where he became the first Icelander to study natural sciences.²⁸ Pálsson recorded his observations systematically. He noticed that the weather was at its coldest and the frost bit hardest when the atmosphere was thick with haze. The frost had been ‘intolerable’ and unusual in Icelandic experience. Pálsson labelled it ‘unnatural frost’.²⁹ Magnús Ketilsson (1732–1803), a County Magistrate in the western part of Iceland, did some observations at the time and concluded that the frost had been unusually strong and continual, often more than five days in a row –18 °C, and it rarely dropped under –12 °C.³⁰ Weather conditions in Iceland and the meteorology had for the past few years been closely observed by the

²⁵ Lýður Björnsson, ‘Bréf frá Lýði Guðmundssyni sýslumanni Vesturskaftfellinga, dagsett 2. ágúst 1783’, in *Skaftáreldar 1783–1784*, pp. 283–86 (p. 285).

²⁶ Guðrún Jónsdóttir to Sveinn Pálsson, *Steinstöðum á síðasta sunnudegi í þorra, Sendibréf frá íslenskum komum 1784–1900*, ed. by Finnur Sigmundsson (Reykjavík: Helgafell, 1952), p. 6. Þorvaldur Thoroddsen, *Landfræðissaga Íslands III: Hugmyndir manna um Ísland náttúruskoðun og rannsóknir fyrir og síðar*, ed. by Gísli Már Gíslason and Guttormur Sigbjarnarson, 2nd edition (Reykjavík: Ormstunga 2005), pp. 125, 142.

²⁷ Guðrún Jónsdóttir to Sveinn Pálsson, p. 6.

²⁸ Þorvaldur Thoroddsen, *Landfræðissaga Íslands III: Hugmyndir manna um Ísland náttúruskoðun og rannsóknir fyrir og síðar*, pp. 116–18.

²⁹ ‘Eldsaga Sveins Pálssonar 1784’, in *Skaftáreldar 1783–1784*, pp. 419–22 (p. 421).

³⁰ Magnús Ketilsson, ‘Efterretning om Dale-Syssel’, in *Skaftáreldar 1783–1784*, pp. 359–61 (p. 359).

royal astronomer Rasmus Lievog (1738–1811).³¹ Research shows that the drop in temperature in Iceland was radical. The frost was hard and rarely less than -15°C during the winter.³²

An official report, dated 23 September 1783, painted a grim picture of the psychological and physical effects the eruption had had on some of the inhabitants. One of the county magistrates located in the north, Jón Jakobsson (1738–1808), described how sulphur saturated the air and darkness had prevailed during the summer. To make matters even worse, soon after the outbreak ‘particles of pestilence’ which made the eyes feel as if they were burning started dropping like rain from the air. People could hardly breathe in the poisonous air which caused strong headaches. It was worrying that some people had fallen into ‘deep melancholia’ with dreadful consequences. Jakobsson speculated that the main reason for the psychological signs of depression was the darkness, smoke, and thick fog, as well as the incipient famine.³³

Personal sources express the same feeling of despair. The letters of Margrét Finnsdóttir (1734–96) to her brother, the Vice-Bishop Hannes Finnsson (1739–96), written during these difficult times, are a valuable source. Finnsdóttir belonged to an upper-class family in Iceland. She was the mother of six and the widow of the bishop of the Hólar diocese in the northern part of Iceland, Jón Teitsson, (1716–81).³⁴ By May 1784 everything was miserable, according to the widow, and many people had died. Prospects were bleak and many more would die. During the winter people had managed to survive by eating their livestock, thus threatening their future livelihood. Flocks of vagrants were wandering about. God almighty needed to show mercy on the poor souls of the Icelanders.³⁵ ‘I am at my wits end,’ Finnsdóttir confided to her brother: ‘I must remain here, as I do not have a horse anymore.’³⁶ Without a horse it was impossible to fetch necessary subsistence. More than 60 per cent of the horses in the Hólar diocese died.³⁷

³¹ Landsbókasafn Íslands Háskólabókasafn (National and University Library of Iceland; hereafter Lbs.), ÍB 234 4to a. Astronomiske og meteorologiske Observationer fra Island.

³² McCallam, p. 216. McCallam refers to Clive Oppenheimer, *Eruptions that Shook the World* (Cambridge: University of Cambridge, 2011), pp. 279–82. [Crossref](#)

³³ ‘Underdanigst Pro Memoriali Om Øefiords Syssels nærværende Tilstand’, Þjóðskjalasafn Íslands (The National Archives of Iceland, hereafter ÞÍ), Rentukammer (Rtk) 1928 B27/10 – Bréfadagbók 6 (Íslands Journal 6) 1783–1784, nr. 402.

³⁴ *Æfisaga Margrétar Finnsdóttur Eckiufrúr Jóns Teitssonar Biskups yfir Hóla=Stiþti* (Leirárgörðum við Leirá: G. J. Schagfiord, 1797).

³⁵ Lbs. 28 b fol. Margrét Finnsdóttir to Hannes Finnsson, 10 May 1784.

³⁶ Lbs. 28 b fol. Margrét Finnsdóttir to Hannes Finnsson, 10 May 1784.

³⁷ Sveinbjörn Rafnsson, ‘Búfé og byggð við lok Skaftárelda og Móðuharðinda’, in *Skaftáreldar* 1783–1784, pp. 163–78 (pp. 170–72).

Similar stories are abundant in local letters written at the time. Jón Eiríksson (1728–87), who held a high post in the *Rentekammer*, the treasury in Copenhagen, received a letter, written in August 1783, from the Deputy Governor Ólafur Stefánsson (1731–1812) who lived in the western part of Iceland. Stefánsson said that the darkness had been overwhelming as thick haze brooded over the whole country. Alarming thunderous sounds filled the air, and when on occasions the sun was visible it was red as blood. Stefánsson concluded in line with others that the wrath of God was to blame.³⁸ Next spring the prospects were no better. Stefánsson informed his son-in-law, the Vice-Bishop Finnsson, that people would not survive as most of the livestock had been killed.³⁹

Reports to the *Rentekammer* in Copenhagen, written in the spring and autumn of 1784 by the Deputy Governor Stefán Þórarinnsson (1754–1823) reveal that the situation was bad. By the spring of 1784 famine was impending.⁴⁰ As there was nearly no food available the government banned all food exports from the north and the east of the country. The administration in Copenhagen sent a ship with cereals in the autumn of 1783. As it happened it did not reach Iceland until the spring of 1784. The drift ice from the Arctic had by then reached the fjords in the north and prevented the aid from reaching people in need.⁴¹

A farmer and a supervisor of Crown estates in the western part of the country named Brynjólfur Jónsson had by May 1784 lost most of his livestock because of ‘poison in the grass and the hay.’ The sheep, horses, and cattle only survived for a few days after eating grass covered with poisonous ash. According to Jónsson the catastrophe had spread around the whole country, people were roaming around from farm to farm dressed in rags, desperately cold, ‘some dropping dead between the farms [...] The Lord gave, and the Lord hath taken away,’ he wrote, wondering if the almighty God was punishing the people of the island.⁴²

This is one of the letters Grímur Jónsson Thorkelín (1752–1829) in Copenhagen received at the time from his countrymen. The letters were filled with news of what had happened at home in Iceland and how the situation evolved from month to month. Thorkelín was a young lawyer and antiquarian (and later appointed Royal Archivist). As his family and friends in Iceland were confronting traumatic

³⁸ Ólafur Stefánsson, ‘Extract of Amtm. Stephensens Brev til Conferenceraad Erichsen 15. Aug. 1783’, in *Skaftáreldar 1783–1784*, p. 279.

³⁹ Lbs. 29 fol. Ólafur Stefánsson to Hannes Finnsson, 19 January and 3 May 1784.

⁴⁰ ‘Um ástand Íslands frá september 1783 til október 1784’, in *Skaftáreldar 1783–1784*, pp. 303–35 (pp. 305–10). Lbs. 28 b fol. Margrét Finnsdóttir to Hannes Finnsson, 2 January 1784. See similar worries: Lbs. 29 fol. Jón Jónsson to Hannes Finnsson, 17 April 1785.

⁴¹ Sigfús Haukur Andrésson, ‘Aðstoð einokunarverslunar við Íslendinga í Móðuharðindunum’, in *Skaftáreldar 1783–1784*, 215–33 (pp. 222–24).

⁴² Lbs. JS. 95 a fol. Brynjólfur Jónsson to Grímur Thorkelín, 5 May 1784.

experiences he was on a path to success. In 1783 he was honoured with the title of Professor Extraordinarius. In three years' time he would be on his way to Britain on behalf of the Danish Crown.⁴³

In August 1783, Árni Þórarinnsson (1741–87), the Provost of Oddi, sailed for Copenhagen to be ordained Bishop of Hólar diocese in the north. He was able to deliver first-hand information on what was going on. When he was back in Iceland in the autumn of 1784 he wrote to Thorkelín: 'God has given better times!'⁴⁴ The situation was severe but the Bishop emphasized the need to stay positive. His optimistic spirit is evident in a letter he wrote to Thorkelín during the summer of 1785. Despite the terrible consequences of the eruption, rebuilding deserted farms and healing people 'would not be an impossible task'.⁴⁵

Yet the bishop experienced personal tragedy as two of his children died during the summer of 1786 in the smallpox epidemic that ravaged the country from the autumn of 1785.⁴⁶ These personal losses had their effects. He confided in his friend Jón Eiríksson in a letter written two years later, in the spring of 1786, that his thoughts were dark.⁴⁷

In the spring of 1786 things began to look better, wrote the widow Margrét Finnsdóttir from her farm in the north to her brother Finnsson, then ordained bishop in the south.⁴⁸ The times had also been testing for the newly appointed bishop in the south during the past few years. He had lost his first child, a newborn, in the winter of 1784. He and his family had also, like many people in the southern part of Iceland, experienced the most ruinous earthquakes. And his young wife passed away in February 1786 from the smallpox epidemic.⁴⁹ These two examples taken from the bishops' personal lives show how complex the ca-

⁴³ Kristian Kaalund, 'Grímur Thorkelín', in *Dansk biografisk lexikon. Tillige omfattende Norge for tidsrummet 1537–1814*, ed. C.F. Bricka, 19 vols. (København: Gyldendalske Boghandels Forlag, 1887–1905), XVII, pp. 258–60.

⁴⁴ Lbs. JS. 95 a fol. Árni Þórarinnsson to Grímur Thorkelín, 21 September 1784. Þórarinnsson biography: ÞÍ. Æfir lærðra manna 2019 A/3-1-1, Árni Þórarinnsson, pp. 47–90.

⁴⁵ Lbs. JS. 95 a fol. Árni Þórarinnsson to Grímur Thorkelín, 30 August 1785. (From Þórarinnsson: ÞÍ. Rtk. 1928 B27/45, sheet 5. Árni Þórarinnsson to Christian Martfelt, 1 September 1785 and B27/45 (6), 9 September 1786).

⁴⁶ ÞÍ. Rtk. 1928 B27/45 (sheet 6). Árni Þórarinnsson to Christian Martfelt 9 September 1786. In general: Guðmundur Hálfðanarson, 'Mannfall í móðuharðindunum', in *Skaftáreldar 1783–1784*, pp. 139–62 (pp. 155–56).

⁴⁷ Jón Eiríksson. 'Tvö bréf, 17. apr. 1784 og 2. júní 1786. Frá Jóni Eiríkssyni konferenzráði til Árna biskups Þórarinnssonar', ed. by Björn K. Þórólfsson, *Blanda VIII* (Reykjavík: Sögufélag, 1944–1948), p. 38, 42, 45.

⁴⁸ Lbs. 28 b fol. Margrét Finnsdóttir to Hannes Finnsson, 10 January and 23 June 1786.

⁴⁹ Guðmundur Jónsson, *Ævisaga Hannesar Finnssonar* (Leirárgörðum: G. J. Skagfjörð, 1797), pp. 31–33.

tastrophe was – eruption, powerful earthquakes, severe cold, famine, decimation, epidemic. There was no escape even for those who were well-off.

Bishop Finnsson had studied and lived in Copenhagen over long periods of his life (nearly two decades) and was regarded as one of the most learned persons in Iceland. Finnsson gathered extensive data and information on the population. Finnsson's essay gave a realistic picture of what Icelanders had endured during the past few years when 'the father and the mother died, and the children were found dead or in their last breath when someone from the neighbourhood stopped by.'⁵⁰ Even though the loss of life was enormous, wrote Finnsson, Iceland is not uninhabitable, although it was subjected to frequent periods of hardship as 'the good years far outnumber the bad.'⁵¹ But Finnsson's optimism also reveals that Iceland had resources to fall back on. The fishing grounds were rich and needed to be utilized to a greater extent, as the administration in Copenhagen was planning to do.⁵² By linking Iceland closer to the already worldwide Danish trading network, and attempting to increase free trade, food security would be better ensured.

As new research indicates, local circumstances need to be examined when societal consequences of environmental disasters are evaluated. It has been emphasized, for instance, that 'societies that did not depend on temperature-sensitive grains could be especially resilient to cooling.'⁵³ This was the case in Iceland.

Distant reactions

It was in early September 1783 that confirmed news from Iceland about the Laki eruption reached Copenhagen. Letters describing the situation were printed in the Copenhagen press as well as elsewhere in Denmark during the autumn.⁵⁴

Previous scholarship on the Laki eruption has noted the wide interest in it in Enlightenment circles. The summer of 1783 was labelled the summer of darkness in Europe as a peculiar red sun lit the dark and heavy sky. The year was also known as 'the annus mirabilis' due to the climatic abnormalities. Luminous phenomena

⁵⁰ Hannes Finnsson, *Mannfækkun af hallærum*, ed. by Jón Eyþórsson and Jóhannes Nordal (Reykjavík: Almenna bókafélagið, 1970), p. 119.

⁵¹ Finnsson, p. 4.

⁵² Sigfús Haukur Andrésson, *Verzlunarsaga Íslands 1774–1807: Upphaf fríhöndlunar og almenna bænaskráin I* (Reykjavík: Verzlunarráð Íslands og Fjölsýn Forlag, 1988), pp. 303–15.

⁵³ Degroot et al., p. 544. Benjamin Liberman, *Climate Change in Human History: Prehistory to the Present* (London: Bloomsbury 2018), pp. 244–45.

⁵⁴ Sigurður Steinþórsson, 'Annus mirabilis. 1783 í erlendum heimildum', 142–48; Már Jónsson, 'Sorgarviðbrögð Sæmundar Hólm vegna Skaftárelda', *Nýtt Helgakver*, ed. by Guðmundur Jónsson, Gunnar Karlsson, Ólöf Garðarsdóttir, and Þórður Helgason (Reykjavík: Sögufélag 2019), p. 174, 176.

in the sky were observed in England as well as in Denmark and on the continent. After a very hot summer, with darkness prevailing, the polluted air, described as a ‘dry fog’ causing a sulphureous smell, gave way to a clear atmosphere for a brief period. But all was not over yet. In the autumn the volcanic haze resulted in an abnormally cold winter with an average drop in temperature of 1.5 °C in the next two years in Western Europe. The rivers of Europe froze and when it started to rain heavily, large-scale flooding followed in Eastern Europe. The abnormal temperature was also felt in North America.⁵⁵ The British poet and hymnwriter William Cowper (1731–1800) gave an insightful account of the feeling these conditions aroused in himself in the poem, ‘The Task’ (1785):

This Fires from beneath, and meteors from above,
Portentous, unexampled, unexplained,
...
And pillars of our planet seem to fail,
And nature, with a dim and sickly eye,
To wait the close of all?⁵⁶

The natural forces stirring the earth and waking the volcanoes from sleep provoked feelings of anxiety and despair.

The interconnection between Iceland, which was an outpost of Europe on the map, and the center, i.e. the European continent, was strong. For the past decades interest in Iceland had been growing. During the summer of 1772 Sir Joseph Banks (1743–1820), having recently arrived in England after taking part in the *Endeavour* expedition in 1768–71, decided on an excursion to Iceland. There he and his team made geological observations. Mounting Hekla, the most widely known volcano, was regarded as the greatest achievement.⁵⁷ Professor Anna Agnarsdóttir points out that the geological aspects of Iceland had woken Banks’s interest in the country. In his journal he wrote that the volcanoes of Iceland were interesting for natural research, along with the fauna and flora of the country.⁵⁸

One of Banks’s fellow travellers, the Swede Uno von Troil (1746–1803), naturalist and later Archbishop, wrote *Letters on Iceland*, published in Uppsala in 1777. The first part of the book is entitled *On the Effects of Fire in Iceland*, which indicates that volcanoes were the main focus of the expedition. The work was published in

⁵⁵ McCallam, pp. 216–17.

⁵⁶ William Cowper, *The Task* (London, 1785), p. 57.

⁵⁷ McCallam, pp. 210–11.

⁵⁸ Anna Agnarsdóttir. ‘Introduction: Banks and Iceland’, in *Sir Joseph Banks, Iceland, and the North Atlantic: Journals, Letters and Documents*, ed. by Anna Agnarsdóttir (Abingdon: The Hakluyt Society, 2016), pp. 1–34 (pp. 8–9).

English in 1780 and three years later, in the very year of the Laki eruption 1783, a new edition appeared (printed in London and Dublin).⁵⁹ Von Troil knew that he could ‘hope to find many remains of our ancient language’ in Iceland and he was ‘certain to see nature in a new point of view’. This made him happy.⁶⁰ Von Troil described the awe-inspiring nature of Iceland: ‘It is true, beauty is pleasing both to our eyes and our thoughts; but gigantic nature often makes the most lasting impressions.’⁶¹

In a letter to Professor Bergman, a Swedish geologist ‘Of Mount Hecla’, von Troil gave a description of Hekla, which had erupted six years previously, and which Joseph Banks and his company had climbed for the sake of scientific observation.⁶² The publication of von Troil’s writings shows a keen interest in the nature of Iceland and its geological aspects around the time of the Laki eruption. By that time Banks was at the forefront of the Enlightenment as the president of the Royal Society in London. Transnational connections were his strength and the world of scientists could turn to him for information on Iceland.

In early 1784 a pamphlet entitled *Om Jordbranden paa Island i Aaret 1783* (On the Volcanic Eruption in Iceland in the year 1783) was published in Copenhagen, describing the eruption from a local perspective.⁶³ It was written by an Icelander, Sæmundur Magnússon Hólm (1746/9–1821). Before leaving for his studies in Copenhagen, Hólm had been an assistant to the Provost of the South, Jón Steingrímsson. Hólm was born on a farm in the south of Iceland, Hólmasel, which was destroyed by the tremendous outflow of lava from the Laki craters, and he found it his duty to inform the wider world of the situation amongst his friends and family.⁶⁴

⁵⁹ Uno von Troil, *Letters on Iceland: containing observations on the civil, literary, ecclesiastical, and natural history ... made, during a voyage ... in ... 1772, by Joseph Banks ... assisted by Dr. Solander ... and several other literary ... gentlemen ... To which are added the letters of Dr. Ihre and Dr. Bach [for rather, Bäck] ... concerning the Edda and the elephantiasis of Iceland: also, Professor Bergman’s curious observations and chemical examination of the lava ... produced on the island, etc.* (London: J. Robsson, W. Richardson and N. Conant, 1780), pp. 1–14. The first edition of the work: Uno von Troil, *Bref, rörande en resa til Island* (Uppsala: Magnus Swederus, 1777).

⁶⁰ von Troil, *Letters on Iceland*, p. 2.

⁶¹ von Troil, *Letters on Iceland*, p. 4.

⁶² von Troil, *Letters on Iceland*, pp. 239–44.

⁶³ Hólm, *Om Jordbranden paa Island*. A German edition came out in the same year, *Vom Erdbrande auf Island im Jahr 1783*, transl. Christian Carl Pluegh (Copenhagen: Prost, 1784).

⁶⁴ Már Jónsson, ‘Inngangur’, in *Draumadagbók Sæmundar Hólms* (Selfoss: Sæmundur, 2019), p. 13. About the farm Hólmasel and the last-minute escape of the people from the fire on 20 June 1783: *Diplomatarium Islandicum. Íslenskt fornbréfasafn II, 1253–1350*, ed. by Jón Þorkelsson and others (Kaupmannahöfn: Hið íslenska bókmentafélag 1893), p. 873.

Hólm's writings aroused immediate interest in enlightened circles in London. The Swedish botanist Jonas Dryander (1748–1810), who was in the service of Sir Joseph Banks, read it as it was published in Danish and gave an account to Banks. The eruptions of Vesuvius, the very active and powerful volcano in Italy, were according to Dryander 'mere trifles' in comparisons to the Laki eruption in Iceland.⁶⁵

Hólm's 80-page pamphlet was based on letters received from his homeland. There the air was thick and total darkness prevailed, it was even hard to breathe and explosions filled the air.⁶⁶ The pamphlet echoed the feeling of helplessness the personal accounts reveal. Many had decided to abandon their farms in order to escape. There was a feeling of anxiety and fear in the air, and according to Hólm many living closest to the volcanic activity would die in agony.⁶⁷ Hólm's own mother, Guðleif Sæmundsdóttir, passed away in August 1783.⁶⁸ Hólm also noted, as is documented in several of the aforementioned letters, that many people had stopped thinking rationally. For some time confusion and even madness prevailed. This was not only due to the eruption, with fire-tongues constantly squirting pyroclastic stuff over the land, according to Hólm. The powerful earthquakes and incessant frightening detonations gave no peace to the mind.⁶⁹

Magnús Stephensen (1762–1833), later Chief Justice, criticized Hólm for his work as giving a too pessimistic, chaotic, and exaggerated picture of events.⁷⁰ The young man was studying in Copenhagen at the time, and the courtier H.C.D.V. von Levetzow (1754–1829), who became the provincial governor in Iceland in 1785, were appointed by the Danish administration to sail to Iceland in the autumn of 1783 to gather information about the situation.⁷¹

⁶⁵ Jonas Dryander to Joseph Banks, 24 October 1784, *Sir Joseph Banks, Iceland, and the North Atlantic*, pp. 203–04. For a comparison with Vesuvius and other eighteenth-century eruptions, see McCallam, pp. 32–39, 71.

⁶⁶ Hólm, *Om Jordbranden paa Island*, pp. 8–9, 44–48. Lbs. JS 98 fol. Ólöf Bjarnadóttir to Sæmundur Magnússon Hólm, 10 August 1783, Jón Sveinsson to Sæmundur Magnússon Hólm 18 August 1783, Guðmundur Thorgrímsson to Sæmundur Magnússon Hólm, August 20, 1783. ÞÍ. Rtk. 1928 B27/45 (sheet 45): Sæmundur Magnússon Hólm to Christian Martfeldt, 26 July 1784.

⁶⁷ Hólm, *Om Jordbranden paa Island*, pp. 47–48.

⁶⁸ Már Jónsson, 'Inngangur', in *Draunadagbók Sæmundar Hólm*, p. 13.

⁶⁹ Hólm, *Om Jordbranden paa Island*, pp. 47–48. See also: Hólm, *Vom Erdbrände auf Island*, p. 61.

⁷⁰ Magnús Stephensen, *Kort Beskrivelse over den nye Vulcans Ildsprudning i Vester-Skaptfields*, pp. 50–52. Sveinbjörn Rafnsson, 'Um eldritin 1783–1788', in *Skaftáreldar 1783–1784*, p. 244.

⁷¹ *Lovsamling for Island*, ed. Oddgeir Stephensen and Jón Sigurðsson, IV (Copenhagen: Andr. Fred. Høst, 1854), pp. 756–60; Ingi Sigurðsson, *Hugmyndaheimur Magnúsar Stephensen* (Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag, 1996), pp. 165–66.

Stephensen wrote a pamphlet afterwards, published in Danish. It was hard to face the reality of hunger and deprivation the natural catastrophe had caused, according to the young author.⁷² The work is a systematic survey of the eruption in the spirit of the Enlightenment. Stephensen brought back to Denmark samples of ash and pumice for mineral research in the autumn of 1784.⁷³ For the next decades Stephensen became the main advocate of the Enlightenment in Icelandic society.⁷⁴

During the winter of 1784 scientists and thinkers obtained the first information on the eruption. But more was needed. The theologian Christian Wilhelm Schneider (1734–97) in Eisenach in Thüringen requested more information from Vice-Bishop Finnsson on the eruption and the harm it had caused on the island.⁷⁵ Like many other naturalists on the Continent he needed more information to make sense of the dramatic changes in the weather he had witnessed during the summer of 1783. Finnsson was well known in the Republic of Letters and in 1772 had visited the famous botanist Linnaeus in Sweden.⁷⁶

Sæmundur Hólm also gave a personal account of what he himself experienced during the summer in Denmark. The sun had been red, and a strange fog had prevailed. The weather had been unusually hot. He referred to the observation of a Copenhagen professor of German origin, Christian Gottlieb Kratzenstein (1723–95), when he described the climatic changes during the summer. Kratzenstein had linked the strange weather conditions to the eruption in Iceland.⁷⁷ Further south, a French naturalist, Jacques Antoine Mourgeu de Montredon (1734–1818), gave a presentation to the Royal Academy of Science in Montpellier based on his daily observations from 17 June until 22 July. Montredon connected the Icelandic eruption with the haze.⁷⁸

⁷² Stephensen, *Kort Beskrivelse*, pp. 132–34, 136. Stephensen criticized Hólm's account for being too bleak, pp. 50–52.

⁷³ Stephensen, *Kort Beskrivelse*, p. 91.

⁷⁴ Ingi Sigurðsson, 'The Icelandic Enlightenment as an Extended Phenomenon', *Scandinavian Journal of History*, 35 (2010), pp. 371–90. [Crossref](#)

⁷⁵ Þí. Áfir lærðra manna 2019 A/15-1-1, Finnur Jónsson, p. 195. Lbs. 30 fol. Letter from Chr. Wilhelm Schneider to Hannes and Finnur Jónsson.

⁷⁶ Jón Helgason, *Hannes Finnsson: Biskup í Skálholti* (Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag, 1936), p. 62.

⁷⁷ Hólm, *Om Jordbranden paa Island*, pp. 52–54. Már Jónsson, 'Sorgarviðbrögð Sæmundar Hólms vegna Skaftárelda', in *Nýtt Helgakver*, ed. by Guðmundur Jónsson, Gunnar Karlsson, Ólöf Garðarsdóttir and Þórður Helgason (Reykjavík: Sögufélag 2019), pp. 167–81. Bjarni Jónsson, *Íslenskir Hafnarstúdentar* (Akureyri: Bjarni Jónsson, 1949), p. 122. Þorvaldur Þórðarsson, 'The 1783–1784 A.D. Laki-Grímsvötn Eruption I: A Critical Look at the Contemporary Chronicles', *Jökull*, 53 (2003), 7. An extract from *Om Jordbranden paa Island* was published in the *Ephemerides Societatis Meteorologicae Palatinae, Observationes Anni 1783* (Mannheim, 1785).

⁷⁸ McCallam, pp. 228–31

The hope of free trade for Iceland

The American diplomat, politician, and polymath, Benjamin Franklin (1706–90) experienced the haze or the ‘dry fog’ period in France during the summer of 1783. His scientific observations that summer, written in May 1784, were published in England three years later: ‘During several of the Summer Months of the Year 1783, when the Effect of the Suns Rays to heat the Earth in these northern Regions should have been greatest, there existed a constant Fog over all Europe; and great Part of North America.’ This phenomenon Franklin speculatively linked to the fires in Iceland.⁷⁹ Franklin’s observations were similar to Kratzenstein’s, to which Sæmundur Hólm had referred in his pamphlet. Franklin, who corresponded with his friend in London, Sir Joseph Banks, during the winter, was in Paris presiding over the United States delegation taking part in forming a treaty to end the American War of Independence (Peace of Paris 1783).⁸⁰ The task was also to establish free commerce on a global basis and Franklin was hopeful that through more freedom with the abandonment of mercantilism the world might become more peaceful.⁸¹

New research suggests that access to international trade networks increases resilience to the effects of climatic extremes.⁸² This is interesting as free trade was occupying the minds of Icelanders and Danes at the time. There are indications that, even though the situation was grave during the period of the Famine of the Mist, officials in Iceland as well as the administration in Copenhagen had serious intentions for a large-scale restoration of Iceland. In the spring of 1785 a commission was founded (The Second Land Commission) to provide a detailed plan for improvements with special emphasis on free trade.⁸³

One of the commissioners was the aforementioned Jón Eiríksson. Eiríksson had for many years, as a respected official in the *Rentekammer* on matters concerning Iceland and the regions in the North Atlantic, been involved in the economic

⁷⁹ ‘Meteorological Imaginations and Conjectures, [May 1784]’, Founders Online, National Archives, <https://founders.archives.gov/documents/Franklin/01-42-02-0184>. [Original source: The Papers of Benjamin Franklin, vol. 42, March 1 through August 15, 1784, ed. by Ellen R. Cohn (New Haven and London: Yale University Press, 2017), pp. 289–94.] First published in Benjamin Franklin, ‘Meteorological Imaginations and Conjectures, [May 1784],’ (London: C. Dilly, 1787), pp. 82–85.

⁸⁰ Gordon S. Wood, *The Americanization of Benjamin Franklin* (New York: Penguin, 2004), pp. 196–200.

⁸¹ Béla Kapossy, Isaac Nakhimovsky, and Richard Whatmore, ‘Introduction: Power, Prosperity, and Peace in Enlightenment Thought’, in *Commerce and Peace in the Enlightenment* (Cambridge: Cambridge University Press, 2018), pp. 1–19 (pp. 1–2). [Crossref](#)

⁸² Degroot et al., p. 545.

⁸³ Sigfús Haukur Andrésson, *Verzlunarsaga Íslands*, pp. 317–28.

CHRISTIÁNS - MÁL.

Vaknaðu Muni at veiga fóknum
Vina Þórs, ne feru linr;
Arum líóstadu flugar sírugt
Fram í fevar-diúpi gamma;
Þvíat mig uggir, ádr enn leggir
Ad í kiala-sát Gunnladar,
Öll hafi skáld til frekrar fylli
Frá mer dropa hverjann fopit.

Svángle-gann aprt fer eg híngat
Sækia ródr fiadra móðann,
Hafa mun lític hrept án efa
Hugi döggar í sónar löggum;
Þó skal neyra, lítt at líáiz,
Lids til svala-dryckiar hali,
Mærdar timbr meðan eg herdi
Meg, úr hofi spjalís út-vega.

*Expergiscere, Anime, ad querendum nectar
Poëticum, neque segnis esto;
Remos volatús agita strenuè
Profum in alto maris culturum;
Nam vereor, ne priusquam attrigeris
Stabulum carinarum Gunnlada,
Omnes poëte ad nimiam satietatem
Mibi guttulam quamque exhauferint.*

*At jejunum video huc retrò
Dirigentem remigium alarum anhelum!
Parum igitur sine dubio obtinuit
Animus laticis in angulis lacús;
Sed tamen utar, licet parum cedatur,
Cerevisiá, ad bibendum poëte,
Poëseos materiem, dum intendero
Vires, e fano sermonis efferre.*

Dvi

Fig. 2: To honour the birthday of Christian VII on 29 January 1783, a book of poems on Icelandic society and its future development was published. The above engraving from the book depicts a variety of images associated with Iceland, including the recently introduced reindeer as well as merchant houses and trading vessels. The woman at the front signifies the goddess Fortune paying tribute to the Danish king, who 'before long would introduce free trade to Iceland.' The magnificent column was in honour of the Danish Crown for improvements which were already in the making. The 'peaceful' volcano in the middle is conspicuous; nobody could foresee the devastating effects of the massive eruption taking place later in the same year. (From Jón Jonsonius, *Christiáns-Mál* edr. Lof-Qvædi ... (1783). Digitized by Landsbókasafn Íslands Háskólabókasafn. Public Domain)

developments gradually taking place in Iceland. He stated that reports from Iceland since the start of the eruption showed that people had high hopes for a better future. These hopes were ‘well grounded’.⁸⁴

Ahead were major projects to strengthen Icelandic society and put the island in its proper place in the wake of modernity. In preparation were government actions to strengthen agriculture, industry, and fisheries. This, along with a plan for free trade gradually replacing the monopoly trade, would turn things for the better.⁸⁵

The hope for Icelanders, as expressed in many letters and accounts, rested on a plan for free trade, which had already been set in motion in government circles before the natural disaster struck. By active free trade Iceland could be turned into ‘a jewel’ of the Danish Crown as one of the Icelandic officials put it in a publication about the plan in 1784.⁸⁶

In 1782 the Danish Society of Agriculture and Economic Improvements (*Det Kongelige Danske Landhuusholdningsselskab*), introduced an essay competition about the best way to manage Icelandic trade. One of the most zealous advocates of the plan for free trade in Iceland for more than a decade was the secretary of the society, the economist Christian Martfelt (1728–90).⁸⁷ Martfelt had been corresponding with various Icelandic officials for years. One of his correspondents was the County Magistrate Magnús Ketilsson. In a letter written on 26 January 1784, Ketilsson informed Martfelt about the situation, the freezing cold, and the sulphurous haze in some parts of the country. Ketilsson told Martfelt that changes were urgent: free trade would be a helpful tool.⁸⁸ In the autumn, Ketilsson still emphasized the need

⁸⁴ Jón Eiríksson, ‘Minnisgreinar Jóns Eiríkssonar um móðuharðindi’, in *Skaftáreldar 1783–1784*, 423–35 (p. 434). Eiríksson also published a short account in Danish about the fires, *Efterretning om Ilds-Udbrydelsen i Vester-Skaptelfells-Syssel i Island* (Copenhagen: Höecke, 1784).

⁸⁵ Jón Johnsonius, *Christíans-Mál, edr. Lof-Qvædi [...] Qvædit i Nafni hinnar Islanzku Díódar, á Norrænu, edr enn nú tídkada Islanzka túngu med Látíknskri Utleggingu* (Kaupmannahöfn: Jóhann Rúdólph Thiele, 1783), p. 14. Karen Oslund explained that there was a strong link in the nineteenth century historiography of Iceland between the Danish monopoly trading and the natural catastrophe: ‘In Iceland, history had gone wrong with the arrival of the Danes upon the scene.’ Oslund, *Iceland Imagined*, p. 45. The optimism was reflected in purchasing orders by officials of luxury goods from abroad, see: Hrefna Róbertsdóttir, ‘Munaðarvara og matarmenning. Þöntunarvara árið 1784,’ *Saga* 49:1 (2012), pp. 99–111.

⁸⁶ Þorkell Fjeldsted, *Om en nye Handels-Indretning udi Island* (Copenhagen: Nicolaus Møller Kongelig Hofbogtrykker, 1784), p. 4. This description of the meaning of Iceland for the Danish Crown had its roots in pamphlets written in 1770–1772.

⁸⁷ Juliane Engelhardt, ‘Patriotic Societies and Royal Imperial Reforms in Denmark, 1761–1814’, in *The Rise of Economic Societies in the Eighteenth Century: Patriotic Reform in Europe and North America*, ed. by Koen Stapelbroek and Jani Marjanen (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2012), 212–31 (pp. 214–16).

⁸⁸ Þ.Í. Rtk. 1928 B27/45 (sheet 29), Magnús Ketilsson to Christian Martfelt, 26 January 1784.

for free trade and explained that, as the fishing grounds around Iceland were rich, Iceland's economy could become profitable.⁸⁹

Sæmundur Hólm told Martfelt in 1784 that free trade and well-planned fisheries might be the solution to halt the death rate and poverty in the aftermath of the Laki eruption.⁹⁰ And in a long letter to Martfelt in 1787 Bishop Finnsson evaluated Icelandic society and the recent famine and concluded that free trade would be 'the biggest and best gift the King could deliver to Icelanders'.⁹¹

Conclusion

The individual responses of Icelanders when faced with the consequences of the Laki eruption were desperate and emotional. Correspondence and the autobiography of the fire-priest Jón Steingrímsson show the traumatic and devastating experience Icelanders faced as they encountered the most devastating forces of nature in their history. Personal sources reveal that this struggle with nature caused widespread feelings of apprehension and melancholia. The despair was evident as the only salvation in the midst of famine was praying to the merciful God. These words in one letter after another may seem to be fatalistic but should rather be interpreted as a sign of humility during the worst hardship. People knew from experience that better times would come. Furthermore, the rays of Enlightenment shone in Iceland as well as abroad, and government measures would bring progress.

The crisis facing people locally called for urgent action. During the worst crisis many believed that improvements in trade could be the right tool for rebuilding society. The abolition of monopoly in trade was already being discussed by government officials, and only two years after the eruption the first steps towards free trade were taken.

The letters of officials written after the eruption showed their positive outlook as they insisted that the restoration in Iceland should rest on free trade in the Enlightenment spirit. The Danish administration put great effort into the plans to modernize Iceland with an emphasis on free trade. This gift of the Danish crown, as Bishop Finnsson described the free-trade plan, would if successful put Iceland on the map as a 'jewel' in the Danish Empire. Although the project did not ma-

⁸⁹ ÞÍ. Rtk. 1928 B27/45 (sheet 30), Magnús Ketilsson to Christian Martfelt, 15 September 1784.

⁹⁰ ÞÍ. Rtk. 1928 B27/45 (sheet 45), Sæmundur Magnússon Hólm to Christian Martfelt, 26 July 1784.

⁹¹ ÞÍ. Rtk. 1928 B27/47 (sheet 16), Hannes Finnsson to Christian Martfelt, 26 March 1787.

terialize fully it can be regarded as a part of the official response to the natural catastrophe.

The weather conditions and climate changes were not only felt locally in Iceland but also far away. Iceland's Laki eruption caused a drop in global temperatures, leading to crop failures in Europe and across the world. Scientists in the neighbouring countries took an immediate interest in the eruption and described the changes in their own environment. The powerful reality of a summer of darkness in Europe (1783) and subsequent cold weather during the winter caused anxiety amongst people in many countries and opened new research interests amongst scientists who sought information from learned Icelanders on Icelandic nature and volcanoes. The large-scale natural catastrophe of Laki in Iceland which started unexpectedly in June 1783 increased awareness of the sensitivity of the ecological cycle that wraps the Earth.

MARGRÉT GUNNARSDÓTTIR (b. 1971) is an archivist at the National archives of Iceland and a doctoral candidate in History at the University of Iceland. Her main research interests are Icelandic-Danish economical and political history in the second half of the eighteenth century and first half of the nineteenth century.

Cool Nature: Utopian Landscapes in Sweden 1780–1840

*Anna Albrektson, Mikael Ahlund, Sara Ekström, Johanna Ethnersson Pontara,
Elisabeth Mansén, Vera Sundin, Meike Wagner & Erik Wallrup*

Abstract: In this essay, an interdisciplinary group of researchers sets out to address the period 1780–1840 in Sweden in a new way, by placing nature at its centre. With the help of ecocritical and transcultural theory, combined with renewed attention to the Swedish fine arts, learned discourses, and practices, we suggest a new approach to these revolutionary decades. The perceived dissonance, the interplay between climatic conditions and cultural template in early modern and modern Sweden, has not been fully addressed in current research, despite the fact that the relationship between humankind and the environment is a central issue in contemporary society and scholarship. Representations of nature situate the nation, they negotiate the relationship between a sensed reality and an ideal, between human and more-than-human beings. We suggest a focus on the unpredictable space created by negotiations of nature in Swedish representations during this crucial period, and, furthermore, on the ways in which this creative space is charged with utopian possibilities in the early Anthropocene. This is the background and the driving force of the planned research project ‘Cool Nature: Utopian Landscapes in Sweden 1780–1840’.

Keywords: Nature; Ecocriticism; Ecology; Ecopoetics; Transcultural theory; Enlightenment; Romanticism; Atmosphere; Gender; Utopia.

Recommended citation: Albrektson, Anna, et al., ‘Cool Nature: Utopian Landscapes in Sweden 1780–1840’, *1700-tal: Nordic Journal for Eighteenth-Century Studies*, 19 (2022). 94–116. <https://doi.org/10.7557/4.6575>

Copyright: © 2022 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Introduction

Are there any lions in Sweden? The largest indigenous feline species is the lynx, and not even the historical distribution of lions during the Neolithic age extended further north than Bulgaria and the southern parts of today's Serbia. Despite this fact, the most prominent symbol of the Swedish realm, the escutcheon of the Swedish kingdom from the sixteenth century onwards, is supported by two lions, and two more lions appear on the shield. Two bronze lions were placed in front of the new Royal Palace in Stockholm in the eighteenth century, imitating the lions of Villa Medici in Rome.¹ In fact, all the monarchies of Europe exhibit a lion in their national coat of arms, flying in the face of the reality that no lions exist in their indigenous fauna. These Swedish lions are an obvious case of cultural transfer, whereby the lion as a symbol of royal power known from Mesopotamia, and of Christ – the Lion of Judah – has been incorporated into the cultural imagination of nations far beyond its former habitat in Palestine, Southwest Asia, Greece, and the Caucasus.

A subarctic and hemiboreal nation such as Sweden, positioned at the furthest extent of the reach of Christianity and the Graeco-Roman legacy, found ways to address and integrate the cultural code of Mediterranean and West Asian nature with the lynxes and elks of its indigenous fauna. Generally, the contrast was ignored and, in eighteenth-century Sweden, a dual focus is evident – in poetry, lovers generally took shelter from the power of the midday sun, while readers of the very same poems basked in the returning sun after a long, cold winter. Kings turned into an Alexander or an Augustus, while fighting in blizzards, and an area just outside Stockholm was renamed *Frescati* by King Gustav III, as a slightly distorted version of the Italian *Frascati*. The nightingale was a frequent visitor in poetry and song, but the only migratory nightingale to be heard in early June in southern Sweden is the thrush nightingale. The song of this related species is not nearly as beautiful as that of the common nightingale, but for centuries it has blended into the laments known from ancient Greek poetry, and into the voice of nature and the poetic creations of Western romanticism.

While the cultural conventions of Antiquity and Christianity dominated, often by simply ignoring the climate and geography of Scandinavia, notions of particular values attributed to the North were introduced at specific moments in time and in specific contexts. The 'gothicist' history of Sweden as the former Atlantis

¹ Catrine Arvidsson, 'Lejon och lusthus på Djurgården', *SFV kulturvärden*, 4 (2000), pp. 3–9 [accessed 25 January 2022]. [Crossref](#). As Arvidsson shows, lions were often exchanged as sumptuous gifts between royals in the early modern period, and live lions did arrive in Stockholm.

was launched in the late seventeenth century but, ironically, the goal of this movement was to identify Sweden with the places of Antiquity. The pillars of Hercules were, simply, moved to the north. Far from desiring to establish an alternative to the classical legacy, the polymath of seventeenth-century Uppsala, Olof Rudbeck, tried to rewrite the map, and transform the North into the centre and cradle of Western culture.

In the eighteenth century, climate theory introduced another way of handling the differences between the southern and northern parts of Europe.² The French philosopher Montesquieu sought to establish a firm link between climate and society. He described people from colder regions as brave, strong, trustworthy, and honest. These features have been used as cultural templates in politics as well as in the arts, and offered an alternative to the dominance of Mediterranean culture in Scandinavia, and to the suppression of the hemiboreal climatic conditions of Sweden.

Many examples of both the dual vision of the Swedish landscape during the eighteenth and early nineteenth centuries, and of the negotiation of a broad Western culture and a specific Nordic identity, could be cited. What is suggested by the examples mentioned above is that the representation of nature is both essential and perplexing – these representations situate the nation, they negotiate the relationship between a sensed reality and an ideal, between humans and more-than-human beings (to use the current ecocritical term).³ This perceived dissonance, or rather the interplay between climatic conditions and cultural template in early modern and modern Sweden, has not been fully addressed in current research, despite the fact that the relationship between humankind and the environment is a central issue in contemporary society and scholarship. This is the background and the driving force of the planned project ‘Cool Nature: Utopian Landscapes in Sweden 1780–1840’.

Mapping Swedish Nature

In this essay, our aim as co-authors is to introduce a new research idea about the Cool Nature of Sweden during the revolutionary period around 1800. As we bear the incongruence between cultural template and climatic conditions in mind,

² Carl Frängsmyr, *Klimat och karaktär: naturen och människan i sent svenskt 1700-tal* (Diss. Uppsala; Stockholm: Natur och Kultur, 2000).

³ The term ‘more-than-human’ designating non-human animals, plants, and so forth, is usually traced back to David Abram, *The Spell of the Sensuous: Perception and Language in a More-than-Human World* (New York: Pantheon, 1996) and has become a standard expression in ecocritical research.

questions inevitably arise. While we embrace an ecocritical approach that focuses on the essential interrelation and dynamics of ‘culture’ and ‘nature’, we suggest a distinction between these terms for heuristic purposes. Adopting this methodological perspective would allow us to probe into the following questions: How do the multiple and imaginary versions of Swedish nature interact, compete, or interfere with each other in cultural representations and practice at the beginning of the Anthropocene? What kind of issues are approached in representations of nature in Sweden, during the revolutionary period 1780–1840? What kinds of utopian possibilities are articulated with the help of representations of nature, made possible by the creative space opened up by the interrelation between cultural template and natural conditions in Sweden?

The period relevant to this suggested inquiry, 1780 to 1840, encompasses the romantic period as it is defined in English literary history, 1780–1830, a period that also cuts through the so-called *Sattelzeit*, a designation coined by Reinhard Koselleck, which includes the entire century between 1750 and 1850. We suggest studying a time period beginning with the 1780s, designated as a sentimental renewal of literature, and also an era of aesthetic, political, and cultural ambitions during the reign of King Gustav III. The choice of ending with the 1840s, a period during which a new royal dynasty was established with King Karl XIV Johan’s reign (1818–44), alongside the expansion of a bourgeois cultural sphere, relies on a similar consideration of cultural and political aspects.

By choosing this timeframe, we wish to challenge certain assumptions about the differences between the late eighteenth century and the first decades of the nineteenth century. With the help of ecocritical and transcultural theory, combined with renewed attention to the Swedish fine arts, learned discourses, and practices, we would like to approach the period from new perspectives. The predominant historiography is well known, and can be summarized as the process of a mechanistic, Enlightenment natural world being replaced by a Romantic celebration of wilderness, which embraces the creative force of nature. Furthermore, the progression from a perceived contrast between nature and representation of the late eighteenth century to the unconditional acclaiming of ‘real’ Nordic nature in the early nineteenth century, seems to be yet another simplification. Literature will serve as an example of the complex relationship between representations of humans and nature throughout the period: lilies and other indicators of the established cultural conventions of Western nature tended to turn up in the ‘new’ Romantic poetry of the nineteenth century, while elks certainly trespassed on pastoral scenes during the eighteenth century. In the context of the suggested framework, we intend to focus on the unpredictable space created by this perceived need to negotiate nature in Sweden during the entire period, and, furthermore, on the

ways in which representations of nature function as a creative space with utopian possibilities.

Research about Scandinavian representations of nature is a case of late bloomers, and our survey of the field functions as an encouragement to study representations of Swedish nature of the past. It is not only that ecocritical studies written in English constitute the norm, a norm that extends beyond the position of English as the *lingua franca* of twenty-first-century scholarship. The privileged position of the nature writing of Henry David Thoreau or the poetry of William Wordsworth within this field of study is well known. They carry with them a view of historical epochs that accords with the history of British and American culture, and tends to privilege the temperate zone, which is the climate and form of nature that dominate in Wordsworth's England and the north-eastern areas of the USA where Thoreau's Walden is situated. From this perspective, Sweden is a subarctic outlier. Additionally, Scandinavian research is often a receiver of Anglo-Saxon or European continental theory, which means that theoretical scholarship is grafted onto a Northern subject matter. As a receiver of these Western and, to some extent, continental European modes of studying nature, and in relation to the dominant hemiboreal climate, a late blooming is to be expected, as a function of both the climate zone and the workings of scholarly trends dominated by the anglophone world.

By incorporating Swedish source material, we will be able to not just extend the empirical basis of current claims, but perhaps even challenge them too. Furthermore, the cross-fertilization of theory and empirical evidence may well lead to some adjustments to the theoretical assumptions of current ecocritical theory, as well as contributing to the vast field of Classical reception studies. The hemiboreal periphery both reads and writes back, even as a notorious latecomer.

While ecocriticism in a broad sense has been part of the theoretical landscape of the humanities for some time, the specific Nordic perspective is of a more recent date, as is the concern with the period around 1800. In 2020, the Norwegian Society for Eighteenth-Century Studies held a conference with the theme 'Nature and the Natural in the Eighteenth Century', which highlighted disasters such as the volcanic eruptions of Laki, as well as the Linnaean ordering of nature. The conference also shed light on the tensions within Enlightened views on global humankind and the responsible governance of an increasingly colonial world, based on notions of 'noble savages' from the Arctic region.⁴ Featuring the environmental historian Dominik Collet, and Linda Andersson Burnett from the history of ideas

⁴ For documentation of the conference, see Per Pippin Aspaas et al. (eds.), *Naturen og det naturlige på 1700-tallet*, Septentrio Conference Series, No. 1 (2021). [Crossref](#)

as keynote speakers, the conference continued the interdisciplinary work that is common in eighteenth-century studies, this time with a specific focus on nature.

Despite the above-mentioned initiative, the publications within this field of Nordic studies of nature around 1800 are dispersed across various journals and anthologies.⁵ In 2018, the network ENSCAN published *Nordic Narratives of Nature and the Environment: Ecocritical Approaches to Northern European Literatures and Cultures*, a volume with the purpose of introducing studies about the Northern region to a global environmental scholarly community.⁶ The book is introduced as ‘the first English language anthology that presents ecocritical research on northern European literatures and cultures’, and the editors suggest that ‘there is a need for culture-related and language-related diversification and for comparative approaches within the environmental humanities in general and in ecocriticism in particular’.⁷ However, the focus is on modern literature and culture, and the eighteenth century is only mentioned in passing.⁸ The brief introduction to the nineteenth century touches on keywords such as industrialization, national romanticism, and the modernization of agriculture.⁹ It is clear that this kind of sketchy outline does not alter mainstream views of history in any fundamental sense, although it may add a green border to the discussion.

A turn to neighbouring periods of time disturbs the general view that it was during the late eighteenth century that English literature began to address the consequences of the Anthropocene. As Ken Hiltner argues in *What Else is Pastoral? Renaissance Literature and the Environment*, sixteenth- and seventeenth-century English literature is in fact a kind of nature writing. While avoiding direct mimesis, the poems in question deployed what Hiltner labels ‘a gestural strategy’. This gestural approach to nature was a direct response to very apparent environmental crises, such as pollution or changes in land management.¹⁰ With Hiltner’s recogni-

⁵ See for example *Exploring NORDIC COOL in Literary History*, ed. by Gunilla Hermansson and Jens Lohfert Jørgensen (Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 2020); *Samlaven: Tidskrift för svensk och annan nordisk litteratur*, 141 (2020). <https://svelitt.se/samlaren/2020>.

⁶ *Nordic Narratives of Nature and the Environment: Ecocritical Approaches to Northern European Literatures and Cultures*, ed. by Reinhard Hennig, Anna-Karin Jonasson, and Peter Degerman (Lanham, MD: Lexington Books, 2020). On ENSCAN, see <https://enscan.net/> [accessed 25 January 2022].

⁷ Reinhard Hennig, Anna-Karin Jonasson, and Peter Degerman, ‘Introduction’, in *Nordic Narratives*, ed. by Hennig, Jonasson, and Degerman, pp. 1–18 (p. 3), with reference to Greg Garrard, *Ecocriticism* (London: Routledge, 2012).

⁸ Hennig, Jonasson, and Degerman, p. 6.

⁹ Hennig, Jonasson, and Degerman, pp. 6–7.

¹⁰ Ken Hiltner, *What Else is Pastoral? Renaissance Literature and the Environment* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 2011), p. 5.

tion of non-mimetic representations as contributions to nature writing, the period studied in this volume can be read anew, but with a specific focus on the conditions in Sweden.

The scholarly field is currently moving in both time and space, as well as across disciplines. Apart from extending the timeframe beyond Romanticism, ecocritical and ecological studies expand the geographical focus from the Western world to encompass the entire globe.¹¹ This fact contributes to our conviction that it is relevant to incorporate a Swedish perspective into this global research area. Since we wish to contribute to a transcultural discourse, there is every reason to turn to research in Swedish, in order to take part in the dialogue. In fact, contributions from periods before the invention of ‘ecocriticism’ are of great value. As Kate Rigby has rightly pointed out, German romantic philosophy is essential for any study of the period, including the study of Swedish sources. In fact, Swedish–French, Swedish–German, and Swedish–British exchanges have been the focus for several major studies. Scholars working in the early twentieth century, such as Martin Lamm and Anton Blanck, established connections with European thinkers such as Rousseau, Montesquieu, and Herder, marking the inclusion of French, British, and German interlocutors in the Swedish debate about nature.¹² However, our aim is to exchange their traditional view of a one-way ‘influence’ for a more dynamic concept of interrelatedness and cultural transfer.

A Cool Utopia

In order to approach complex questions about nature and representation, a multidisciplinary approach is essential. The research field we are trying to demarcate is based on collaboration between the disciplines we represent: the history of ideas, musicology, literature, art history, and theatre studies. In the following, we offer examples of possible empirical studies within these fields, relating to a shared theoretical framework.

We suggest that the discourse of nature is a prominent site for articulating utopian thought, and for suggesting alternative worldviews, be it the concerns of

¹¹ *Early Modern Écologies: Beyond English Ecocriticism*, ed. by Pauline Goul and Phillip John Usher (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2020); *Ecocriticism, Ecology, and the Cultures of Antiquity*, ed. by Christopher Schliephake (Lanham: Lexington Books, 2017); *Ecocriticism of the Global South*, ed. by Scott Slovic, Swarnalatha Rangarajan, and Vidya Sarveswaran (Lanham, MD: Lexington Books, 2015).

¹² Anton Blanck, *Den nordiska renässansen i sjuttonhundratalets litteratur: En undersökning av den 'götiska' poesins allmänna och inhemska förutsättningar* (Stockholm: Bonnier, 1911); Martin Lamm, *Upplysningstidens romantik: Den mystiskt sentimentala strömningen i svensk litteratur*, 2 vols (Stockholm: Geber, 1918–1920).

everyday life or questions of eternity. The starting point is to address the historical concept of nature anew, informed by current theory. For these reasons, it is essential to bring together a richness of sources that invite conclusions on a scale that transcends the specific examples. The songs, poems, operas, dramas, or paintings we wish to study are not simply discussed in aesthetic terms, as fine art, an area that was gaining autonomy during this specific historical era. In a similar vein, the diaries, theological or medical treatises, travel reports, and political texts are not separated from the fine arts. On the contrary, our aim is to emphasize nature as a focal point for the period's thought and practice. We suggest that the very combination of a broad array of sources provides the necessary basis for studying the relevance of the hybrid space of Swedish nature during the decades immediately before and after 1800.

More specifically, we argue that representations of nature in Sweden carry a utopian potential. This is certainly true in the case of the mineral springs as sites, practice, and experience.¹³ The Swedish spa set in the countryside was presented as a separate world, a microcosm with utopian qualities, intended to create better conditions for people to regain their health and well-being. The rural setting and the landscapes surrounding the spas were central to the idea of nature as a healing force, while at times in need of improvement according to the ideals of the English garden. In medical literature, as well as in fiction and art, the spa was presented as a paradise on earth, or a happy Arcadia, where health was recovered by liberating people from the stressful and morally corrupting impact of the city.

The spa was also presented as a utopian society that allowed unconventional interactions between the sexes and between different social classes. Spa guests could experiment with ideas connected to the Enlightenment and the French Revolution, not only involving notions of nature, reason, utility, health, happiness, science, medicine, sensibility, and the five senses, but also ideas of liberty, equality, and fraternity – even the rights of women – at least for a couple of weeks during the short Swedish summer. This utopian space was also represented on the theatre stage, as in August von Kotzebue's sentimental pieces and in the operas of the Karl Johan age composed by Édouard Du Puy.¹⁴ Kotzebue was a prolific German playwright, and the sheer number of plays translated, adapted, and performed on Swedish theatre stages calls for a closer study of his work, within the Swedish con-

¹³ Swedish spa culture is studied by Elisabeth Mansén, Professor of History of Ideas, Stockholm University.

¹⁴ The Swedish translations and adaptations of Kotzebue's drama are studied by Meike Wagner, Professor of Theatre Studies, Ludwig Maximilian University, Munich. The operas by Édouard du Puy are studied by Johanna Ethneresson Pontara, Associate Professor of Musicology, Stockholm University.

text.¹⁵ His concepts of city and countryside as morally coded spaces were always inscribed within an interrogation of concepts linked to the Enlightenment and citizenship, therefore providing mental space for dramatic utopias. The dichotomy between country and city life was reinforced during this period by urbanization and industrialization, which created a complex pattern to be studied in many of the sources from the period.

The salon setting of the early nineteenth century provided yet another kind of secluded space, albeit staging a very different world order. In this bourgeois, urban space of the salon, the expressiveness of song contributed to exploring a new gender contract, forged by means of national concerns, and by articulating a specific atmosphere of nature.¹⁶ Female poets expressed utopian alternatives to their restricted lives by means of references to nature. In the songs of Swedish composers and poets – male as well as female – landscape, nature, and even flowers became expressive in the music, giving agency to that which had only been depicted in earlier vocal music.¹⁷ Furthermore, aesthetic theory and practice became a site for an intense debate about nature, involving key concepts such as the sublime and the picturesque. In current research, the gendered aspects of the sublime have been highlighted, and the concept is certainly relevant to the national aspirations of the European nations around 1800.

The salon, together with institutions such as the Swedish Academy, The Royal Academy of Art, or the Royal Opera, offer abundant examples of how landscapes and more-than-human creatures become central means for articulating, negotiating, and discovering ways of relating human experience to the environment. In a very literal sense, the pictorial representations of Swedish nature at the time coincided with attempts to evoke nature as a symbol of a harmonious society or as an instrument to forge a new national sense of community.¹⁸ Celebrating the new king Karl XIV Johan, the opera *Balder* (Du Puy, 1818) staged representations of the various climate zones, presenting a new national unity based on chosen aspects of

¹⁵ Svenskt Översättarlexikon lists more than 40 translations of Kotzebue's plays. See also Marie-Christine Skuncke, *Sweden and European Drama 1772–1796: A Study of Translations and Adaptations*, Acta Universitatis Upsaliensis, Historia litterarum, 10 (Uppsala: Uppsala universitet, 1981), pp. 42–43, 70–72.

¹⁶ Elisabeth Mansén, *Konsten att förgylla vardagen: Thekla Knös och romantikens Uppsala* (Nora: Nya Doxa, 1993).

¹⁷ The Swedish songs are studied by Erik Wallrup, Associate Professor of Musicology, Södertörn University. Poetry is studied by Anna Albrekton (FKA Cullhed), Professor of Literature, Stockholm University, and Vera Sundin, PhD candidate in Literature, Stockholm University, as a postdoctoral project.

¹⁸ Paintings, prints, and illustrated travel reports are studied by Mikael Ahlund, Director of Gustavianum, Uppsala University Museum, and Associate Professor at the Department of Art History, Uppsala University.

Swedish nature and folklore. This national unity was further defined in gendered terms, as an emotional masculinity based on a Northern nature, but blending in impulses from southern Europe. All of these examples, from courtly to bourgeois settings, contribute to positioning nature as the central space for exploring ways of sensing the world, as a mineral spring, as an aesthetic experience, as a means for forging the nation, or – indeed – as a parallel to the creative process.¹⁹ Nature was the preferred site for articulating improved possible worlds and societies.

With this emphasis on nature, we invite discussion about the ‘real’ world of nature, a mimetic aspect central to traditional ecocriticism. It is not difficult to find examples of natural disasters during the period. For example, the volcanic eruption of Laki in Iceland in 1783–84 led to crop failures, causing famine, and it also became a theme for poets in Sweden. Bengt Lidner wrote a poem commemorating the year 1783, vividly describing hungry children and desperate mothers failing to save their loved ones.²⁰ In this long poem, the facts of the environment are combined with a strongly sentimental aesthetics, creating a tear-jerking picture of the conditions in rural Sweden. In relation to nature, it becomes apparent that ‘utopia’ is twinned with ‘dystopia’, even during the early Anthropocene. Natural surroundings, climatic conditions, the local environment, the changing of the seasons, and everyday weather remain fundamental contexts for this project. However, taking inspiration from ecocritical theory, the binary separation between nature and cultural representation is brought into question. Our aim is not to dissolve the boundary completely, but to investigate how the relation is produced and articulated within the sources. While we inevitably foreground negotiations of nature, real and imaginary, the focus remains on representations of nature, of a creative space of ‘worlding’.

To sum up the main focus of this proposed research area, we suggest that the representation of nature in Sweden is crucial to the idea of the nation, to definitions of femininity and masculinity, to subjectivity, to new forms of art and creativity, to religious belief, to science and medicine, and not least to the sensory existence of humankind in a hemiboreal climate zone. We further argue that the interrelation between the template of nature in Western culture, a Mediterranean *locus amoenus*, and the partly subarctic, partly more temperate climate of the Swedish realm during the period in question needs further study. From current research about European culture, it is evident that invocations of nature and pastoral settings often encapsulate a longing for a golden age of the past. Indeed,

¹⁹ Ideas of national character and masculinity will be studied by Sara Ekström, PhD candidate in History of Ideas, Stockholm University, in a postdoctoral project.

²⁰ Bengt Lidner, *Året M.DCC.LXXXIII. Skaldstykke* (Stockholm: Kongl. Tryckeriet, 1784) [accessed 25 January 2022]. [Crossref](#)

at times, references to a golden age function as the starting point for discussions about a better future. The project Cool Nature suggests that we focus on this end of the spectrum, the utopian qualities of representations and articulations of nature, because nature is situated as a central arena of change and utopian ambition in Sweden during the period 1780–1840. However, this striving for change entails a complex negotiation of real and imagined nature – at times even casting a dystopian shadow – creating a hybrid world that is not fully contained within the simple labels of Enlightenment or Romanticism.

The modern period is often described as a progression towards the increasing mastery of nature. Nevertheless, there are many examples of ruptures, ambiguities, and detours in this development, not least in the arts. The environmental movement of today has its origins in the resistance to urbanization and industrialization rooted in the same moment as when these phenomena first appeared. We propose studies of this theme in order not only to contribute to the historiography of the relation between humans and nature, city and countryside, but also to investigate models of the past that are relevant to today's world. The concept of 'ecopoetics', as explained by Kate Rigby, entails an ecological perspective on poetics, on reading, and on writing. Rigby writes:

Pointing beyond itself by foregrounding its own status as textual artifact, and marking its own limitations as such, poetic writing can nonetheless indicate why such experience, knowledge, and action in support of the flourishing of more-than-human life might be called for.²¹

As this research area extends beyond writing, we would like to apply Rigby's suggestion to other kinds of sensory sources. Accordingly, our aim is to pose questions about models from the past that can contribute to an enriched and more sustainable relationship with the surrounding world, now and in the future.

A Theoretical Landscape: Cultural Transfer

The lion on the Swedish coat of arms mentioned earlier signals our desire to highlight the practice of cultural transfer. The concept of cultural transfer has been articulated particularly clearly in studies of German–French encounters, while at the same time incorporating insights from postcolonial theory. Alessa Johns, in her study on 'Bluestocking' feminism and German–English relations, defines it as follows:

²¹ Kate Rigby, 'Ecopoetics', in *Keywords for Environmental Studies*, ed. by Joni Adamson, William A. Gleason, and David N. Pellow (New York: New York University Press, 2016), pp. 79–81.

Cultural transfer, drawing on notions from postcolonial theory, emphasizes complex processes and hybridity and modifies the idea of simple influence or reception: that is, the pat, unidirectional impact of one nation, perceived as impermeably bounded and inhabited by a monolithic population imbued with a homogeneous national identity, on another entity equally uniform.²²

This perspective moves beyond the comparison of nation states, and beyond the categories of ‘origins’ and ‘influence’. As stated in a recent edited volume, *Cultural Transfer Reconsidered* (2021), the perspective has developed further during the last few decades. Firstly, it has been used beyond Europe, and secondly, it has spread from literary studies and history to a vast array of other disciplines within the humanities: ‘art history, musicology, the history of sciences, book history, media studies, gender studies, ethnology/anthropology, cultural studies and translation studies’.²³ Perhaps more importantly, a conceptual rethinking has also taken place, giving greater emphasis to aspects of hybridity in the reception process. This tendency towards the dissolution of central categories has also affected the notion of spaces, such as the nation, and encouraged a definition of cultural areas as ‘dynamic and interrelated systems’, with a similar dissolution of the relationship between ‘space’ and ‘culture’.²⁴ These tendencies are evident in Johns’ application of the perspective.

The Swedish nation saw immense geographical and cultural changes during the period in question. After the wars of 1808–09, the eastern part of the realm, Finland with Åland, became subject to Russian rule. Swedish legislation and the Swedish language remained part of Finland while it was a Grand Duchy within Russia, and some of the poets included in this project wrote nature poetry about Finland in Swedish. In 1814, Sweden and Norway became united under the Swedish monarch, a union that lasted until 1905. As a consequence, the longstanding transfer relations between the Mediterranean and North-Western European space, including Sweden, were also transformed within this new geography – imaginary as well as real – of the nation. Political upheavals call for renewed discussion about the position of nature as part of the cultural transfer process.

²² Alessa Johns, *Bluestocking Feminism and British–German Cultural Transfer, 1750–1837* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 2014), p. 1.

²³ Steen Bille Jørgensen and Hans-Jürgen Lüsebrink, ‘Introduction: Reframing the Cultural Transfer Approach’, in *Cultural Transfer Reconsidered: Transnational Perspectives, Translation Processes, Scandinavian and Postcolonial Challenges*, ed. by Steen Bille Jørgensen and Hans-Jürgen Lüsebrink (Leiden: Brill, 2021), *Approaches to Translation Studies*, 47, pp. 1–20 (p. 5). [Crossref](#)

²⁴ Bille Jørgensen and Lüsebrink, pp. 6–7.

Transfer processes are well known within several scholarly areas, for example the iterations of professional casts of singers, actors, composers, musicians, painters, and so forth, who toured the European courts and cities during the period.²⁵ Likewise, human-made artefacts, inanimate natural objects, plants, and seeds crossed borders and became part of the Swedish realm. Many prominent individuals in Sweden were members of this migrating group of specialists, such as the composer Joseph Martin Kraus, born in Germany, and the Swiss-French violinist, singer, and composer Édouard Du Puy.

Cultural transfer processes were not merely a question of a migrating cultural cast. For example, Kraus' presence in Sweden illustrates the complexity of the exchange. Since the song type labelled romans emerged in Sweden after Kraus' long European journey of 1782–86, during which he became acquainted with this new form of song writing in Germany, we find this to be an exemplary case of cultural transfer leading to a specific form of poems set to music. It is related to the German tradition but with its own character, and was transmitted back to the German sphere thanks to close personal contacts, especially those between Lindblad and Felix Mendelssohn-Bartholdy.²⁶ This Swedish genre, with its ramifications, forms a particularly suitable area for further study, and similar processes are evident in opera, poetry, and theatre. For example, the French and Italian operatic traditions were reshaped in Sweden during the first decades of the nineteenth century and gave rise to staged productions for which Du Puy, for example, gained great influence and popularity.²⁷ Furthermore, Sweden experienced 'Kotzebue fever' between the 1790s and the 1830s, with a flood of translations, localizations, and performances.²⁸ In fact, we suggest that even national identity is subject to cultural transfer.

Swedish spa culture serves as yet another example of the process of cultural transfer, highlighting both the interrelatedness of European spaces, and the local

²⁵ See Sabrina Norlander's project 'Art and Science: Cultural Transfer in the Age of Liberty', funded by Riksbankens Jubileumsfond [accessed 25 January 2022]. [Crossref](#)

²⁶ Michael Werner and Bénédict Zimmermann, 'Vergleich, Transfer, Verflechtung: Der Ansatz der Histoire croisée und die Herausforderung des Transnationalen', *Geschichte und Gesellschaft*, 4 (2002), 607–36; Silke Neunsinger, 'Cross-over!: Om komparationer, transferanalyser, *histoire croisée* och den metodologiska nationalismens problem', *Historisk tidskrift*, 1 (2010), 3–24; Andreas Åkerlund, 'Kulturtransfer och kulturpolitik: Inledande kommentarer kring två begrepp', in *Kulturtransfer och kulturpolitik: Sverige och Tyskland under det tjugonde århundratet*, ed. Andreas Åkerlund (Uppsala: Historiska institutionen, Uppsala universitet, 2011), pp. 5–16; Eva Öhrström, *Adolf Fredrik Lindblad: En tonsättare och hans vänner* (Skellefteå: Norma, 2016).

²⁷ Johanna Ethnerusson Pontara (2021), 'Svensk opera som "cultural exchange"' Unpublished paper delivered at 'Mötesplats Opera 2021' Opera symposium in connection with the Royal Academy of Music's 250th anniversary, Royal College of Music, Stockholm (October 29).

²⁸ Skuncke, p. 42.

appropriation of shared scientific and aesthetic ideals. Although the tradition was imported from Britain and Continental Europe, Swedish spas developed a specific national and local character, inspired by scientists such as the chemist Urban Hiärne and the botanist and physician Carl Linnaeus. This character favoured rural locations and linking itself closely to nature. The most important Swedish spas consisted of isolated health resorts in the countryside, where they formed a society with specific rules and detailed regulations, offering special sensory experiences.

The well-known poems about migratory birds by the canonical authors Erik Johan Stagnelius (1812), Esaias Tegnér (1821), and Johan Ludvig Runeberg (1828–29) offer further opportunities to study cultural hybridity as a result of transfer processes. Far from removing meridional elements, these poets tended to create new spaces and interrelations with more-than-human beings – the birds as moving agents soaring across the world, from tropical regions to the far North. These spaces tended to incorporate both local and otherworldly creatures, and a mixture of landscapes. From a transcultural point of view, adapting the conventions of European Romanticism to a Northern space can be compared to the negotiations of classical *topoi* in Sweden. This new history of Swedish poetry would position both classicism and nationalism within a fundamentally hybrid landscape, visited by both Zephyrus and Boreas.

These transcultural processes and similar hybrid landscapes are also prominent in the pictorial representations of Nordic nature in landscape paintings, engravings, and not least in the illustrated travel descriptions of the period. Various approaches and strategies were used to refine the varied Northern scenery by applying a ‘Southern filter’ when observing, describing, and depicting the Swedish landscape. In the images and published letters of the artist and travel writer Jonas Carl Linnerhielm, the rustic North was frequently transformed into an archaic setting, with clear references to Claude Lorraine and the tradition of ideal Italianate landscapes. At the same time, however, Linnerhielm was anxious to allow this scenery to retain its typical Swedish features with its spruces, birches, and characteristic farm buildings.²⁹

At the level of specific representations and practices, the elements drawn from a shared European learned culture, based on their common past rooted in the Graeco-Roman world, were highly visible. Indigenous and more temperate natures were positioned side by side in both the eighteenth and the nineteenth century, and this fact draws renewed attention to the cultural transfer process as a defining element during the entire period in question. In fact, the national turn in the arts during

²⁹ Mikael Ahlund, “‘En urbild för sjelfve Claude-Lorrains målning’”. *Reseskildringar, bildkonst och naturidyller i 1700-talets Sverige*, in *Från Arkadien till Arktis. Diktad natur och idyll*, ed. by Claes Ahlund, Litteraturvetenskapliga meddelanden från Åbo Akademi, 40 (Åbo: Åbo Akademi, 2012), pp. 20–45.

the first decades of the nineteenth century relied heavily on German philosophical ideals, localized within the Swedish realm. It is these complex iterations, these very ‘dynamic and interrelated systems’, that require further study, in order to map the negotiations that brought forth these multiple representations of Swedish natures.

A Theoretical Landscape: Ecocriticism and Gender

Within the Environmental Humanities, certain theoretical directions have developed rapidly since the 1990s. Ecocriticism, especially as applied in the study of literature, is both a vast scholarly field and described as lacking strict borders. During the last few decades, a large number of introductions have been published in English.³⁰ They all share a concern with referentiality, mimesis, and the differentiation between ‘Nature’ (as a symbolic and ‘otherworldly’ concept) and ‘nature’ (as encompassing beings such as plants and non-human animals), and – as Laurence Coupe concludes – the main point is the insistence ‘that the non-human world matters’, as a challenge to ‘culturalism’.³¹

With Timothy Morton’s ‘dark ecology’, ecocriticism takes a step beyond this foregrounding of nature. In *Ecology without Nature*, he moves beyond notions of ‘nature’, and highlights the entanglement of all creatures in a vast ‘mesh’ as the basis for ecological thought. We are all ‘strange strangers’ in relation to each other, and Morton further dissolves the distinction between human and more-than-human creatures. His perspective on the ‘interconnectedness’ of nature, humans, objects, and more-than-human creatures provides a radical opportunity to analyse utopian representations of nature in Sweden during the period 1780–1840.³²

While the connection between literature and ecocriticism has now been firmly established, new approaches in areas such as musicology are continuously being developed. During the last fifteen years, the English musicologist Daniel Grimley has published a series of works on music and landscape, especially concerning

³⁰ *The Ecocriticism Reader: Landmarks in Literary Ecology*, ed. by Cheryll Glotfelty and Harold Fromm (Athens: University of Georgia Press, 1996); *The Green Studies Reader: From Romanticism to Ecocriticism*, ed. by Laurence Coupe (New York: Routledge, 2000); *The Oxford Handbook of Ecocriticism*, ed. by Greg Garrard (New York: Oxford University Press, 2014); *The Cambridge Companion to Literature and the Environment*, ed. by Louise Westling (New York: Cambridge University Press, 2014); *Ecocriticism: The Essential Reader*, ed. by Ken Hiltner (London: Routledge, 2015).

³¹ Laurence Coupe, ‘General Introduction’, in *The Green Studies Reader*, ed. by Coupe, pp. 1–8 (p. 4).

³² Timothy Morton, *The Ecological Thought* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2010).

English and Scandinavian composers.³³ Since the relationship between culture, nature, and music/sound is a starting point, we study Swedish song and opera with help from the concept of ‘ecocritical musicology’.³⁴ Borrowing the terminology from Aaron S. Allen, we can see this approach to music as ‘poetic’, highlighting ‘ideas that show music as reflective of nature, place influencing music, and composers engaging the pastoral’.³⁵ Allen has pointed out that opera is a subject that is rarely invoked ‘in relation to ideas about nature’.³⁶ One recent endeavour, however, is Emanuele Senici’s study of the connection between landscape and gender in Italian opera, as made through the figure of the Alpine virgin.³⁷ Discussing Italian operas from the eighteenth and early nineteenth centuries, Senici shows that the Alpine landscape was a means by which to associate these operas’ female protagonists with ‘innocence’, thus reinforcing their virginity.

The prolific Kotzebue wrote more than 280 plays, and about a third of them were adapted, translated, and performed in Sweden. He is exemplary as a historical case study of the dichotomy that was established between the city and the country, a stock binary of ecocriticism since Raymond Williams’ classic outline.³⁸ Kotzebue’s ‘serial utopianism’ appeared specifically in works proposing an opposition between the urban environment and pastoral settings. The former was deemed to provide good education and developed cultural activities, while prone to degeneration and declining morals, while the latter was considered to offer beneficial conditions for the blooming of true authentic values and healthy morals, yet always at risk of leading to conservatism and traditionalism, thus blocking the beneficial influence of rational thinking and good-hearted common sense. Kotzebue’s protagonists move between worlds – Europe vs. India, young vs. old, urban vs. countrymen – negotiating changing codes and cultures as they go. The dramatic conflicts stem from these negotiations, which parade a whole array of Enlightenment concepts before the eyes of the reader and spectator. We would like to focus on the dramatic negotiations that are based on the contrast between

³³ Daniel Grimley, *Grieg: Music, Landscape and Norwegian Identity* (Woodbridge: Boydell Press, 2006); Daniel Grimley, *Delius and the Sound of Place* (Oxford: Oxford University Press, 2018). [Crossref](#); Annika Lindskog, ‘Natures and Cultures: The Landscape in Peterson-Berger’s “Symphonica Lapponica”’, *STM-Online*, 14 (2011) [accessed 6 May 2022].

³⁴ Aaron S. Allen, ‘Ecomusicology from Poetic to Practical’, in *Handbook of Ecocriticism and Cultural Ecology*, ed. by Hubert Zapf (Berlin: De Gruyter, 2016), pp. 644–63. [Crossref](#)

³⁵ Allen, p. 648.

³⁶ Aaron S. Allen and Devin Dawe, *Current Directions in Ecomusicology: Music, Culture, Nature* (New York: Routledge, 2015), p. 274.

³⁷ Emanuele Senici, *Landscape and Gender in Italian Opera: The Alpine Virgin from Bellini to Puccini* (New York: Cambridge University Press, 2005).

³⁸ Raymond Williams, *The Country and the City* (London: Chatto & Windus, 1973).

city and countryside, while considering the idea that Kotzebue plays on imaginary geographies rather than relying on real geographical settings.

Our study of nature poetry focuses on ecopoetic aspects and the intertwining of conventional and existing landscapes. This new reading of the poems emphasizes the complexity of the views of nature that already existed in the eighteenth-century examples, in relation to the Romantic *natura naturans*, the notion of a creative nature that dissolves the boundaries between the subject and nature. Similar observations can be made about the growing wealth of images of landscape and nature that emerged on the expanding Swedish art market around 1800. In paintings, engravings, and illustrated travel descriptions, nature was used simultaneously throughout the period for a variety of different purposes – to comment on economic debates, to make social and political statements, and to express an emotional appreciation of the Nordic wilderness.

To return to theory, the ‘Anglo-American dominance’ in ecocritical theory, represented by Morton and others, is now being challenged, step by step. In fact, Rigby’s insights from a geographical periphery, in her case Australia, combined with her background in German literature of the nineteenth century, and her current position as a leading scholar of ecopoetics in the English-speaking world, remain exemplary. Within our project, the study of sources from a language area separated from the rest of the English-speaking world is also a theoretical statement. Currently, challenges to the dominance of English are developing alongside new focal points for ecocriticism, notably as a turn to cultural ecology. Hubert Zapf’s work, and especially the edited volume *Handbook of Ecocriticism and Cultural Ecology*, offers some decisive reorientations. He describes his view of ecology as ‘discursive realism’, and concludes:

For ecocritical literary studies this means thinking natural and cultural ecologies together without reducing them to each other; to take both their difference and their interrelatedness into account as necessary conditions of their theoretical and textual explorations.³⁹

To Zapf, this ecological perspective entails a critique of Morton’s doing ‘away with the concept of nature altogether’. This move is seen as ‘unhelpful’:

This basic premise of a vital interrelatedness yet evolutionary difference between culture and nature has significant consequences for ecocriticism. While it helps to overcome the deeply entrenched culture–nature dualism and its anthropocentric ideology of supremacy and exploitative dominance over nonhuman nature, it also resists oppo-

³⁹ Hubert Zapf, ‘Introduction’, in *Handbook of Ecocriticism*, ed. by Zapf, pp. 1–16 (p. 4).

site attempts to simply dissolve culture into nature and to replace an anthropocentric ideology by a physiocentric or ecocentric naturalism.⁴⁰

The discussion about the culture–nature divide is highly relevant to considerations of gender. Zapf recognizes questions of ‘supremacy and exploitative dominance’, but does not elaborate on the basis for these power structures. However, the relationship between gender theory and ecological theory has been articulated by Kate Soper. She develops an argument that challenges the opposition between the realism of much environmental thinking, and the constructivist challenge spelled out in gender theory, namely:

At the center of my analysis is a confrontation between ecological naturalism and feminist constructivism, whose very divergent rhetorics I treat as symptomatic of a need for both to clarify their conceptualizations of nature.⁴¹

To Soper, a naturalistic view of nature may lead to the perpetuation of a patriarchal worldview. On the other hand, Soper argues that the other extreme, a post-structuralist denial of any distinction between nature and culture, runs the risk of overemphasizing culture, ‘whose fixities and limitations on action can be just as exacting as any imposed by nature’.⁴² To Soper, a fundamentally realist approach to nature promotes a position that takes both gender and ecology into consideration, with a cautious reminder of their intricate interdependences:

Neither bodies (human or non-human) nor raw materials, nor wilderness, nor rural landscape are produced in this sense. But to refer to them as natural in this sense is not to imply that they have been unaffected by human culture.⁴³

With her critical approach to notions of both nature and gender, Soper becomes a specific point of departure when studying female poets. Nyberg – or Euphrosyne – has been given only limited attention in twentieth and twenty-first century research, although it has been noted that the natural world plays an important role in her work.⁴⁴ We would like to investigate how nature is represented, constructed,

⁴⁰ Hubert Zapf ‘Cultural Ecology of Literature – Literature as Cultural Ecology’, in *Handbook of Ecocriticism*, ed. by Zapf, pp. 135–53 (p. 139).

⁴¹ Kate Soper, ‘Feminism and Ecology: Realism and Rhetoric in the Discourses of Nature’, *Science, Technology, & Human Values*, 3 (1995), 311–31 (p. 312). [Crossref](#).

⁴² Soper, p. 326.

⁴³ Soper, p. 327.

⁴⁴ Vera Sundin will study Nyberg’s poetry in her postdoctoral project. On Nyberg, see Gunilla Hermansson, ‘The Attraction of Nordic Freshness: Melancholy, Eroticism, and Health in “Vårvindar friska”’, in *Exploring NORDIC COOL*, ed. by Hermansson and Lohfert Jørgensen, pp. 205–21; Gunilla Hermansson, ‘Julia Nyberg / Euphrosyne: Romantic Poetry,

and embodied in Nyberg's work. It is a striking feature of her poetry that humans are often likened and connected to plants and animals.

Vera Sundin notes that the idealized landscape *topoi* of classical literature provided early modern female writers with an imaginary space, which potentially functioned as an emotional and intellectual refuge.⁴⁵ It has been argued that this creative potential was lost when the early modern pastoral code was challenged by changing attitudes to the countryside and to classical heritage.⁴⁶ We challenge this assumption, and suggest a stronger focus on the utopian and critical aspects of Nyberg's representations of nature and landscape. As Soper, among others, has pointed out: within an exploitative patriarchal system, 'women' and 'nature' are symbolically aligned; they are both subjugated due to their perceived inferiority to men.⁴⁷ As ideas of landscape in Swedish literature shifted, these changes affected the roles of women.

We intend to develop the intersection of gender and nature further within the proposed research area. During the late eighteenth century, discussions about nature and the Swedish national character often took their inspiration from southern Europe, and from France and Montesquieu's climate theory in particular – although simultaneously coupled with a fear of effeminacy and 'Frenchified' customs. In contrast, the early nineteenth century saw an inclination to embrace the cold, harsh northern climate and transfer it to an ideal masculinity and national character, in order to build a new and stronger kind of man.⁴⁸ These negotiations between climate theories and the construction of the Viking and free farmer of the North are traced in all the varieties of different sources that we aim to study, that is, on the theatre stage, in the spa setting, and in the poems emanating from the Swedish Academy, the salons, and journals, as well as in visual culture.

World Literature, and Superficial Reception', in *Swedish Women's Writing on Export*, ed. by Yvonne Leffler, Åsa Arping, Jenny Bergenmar, Gunilla Hermansson, and Birgitta Johansson Lindh (Göteborg: University of Gothenburg, Department of Literature, History of Ideas, and Religion, 2019), pp. 33–95; Eva Borgström, 'Den sköna Cunigunda. Om Euphrosyne', in *Nordisk kvinnolitteraturhistoria 2*, ed. by Elisabeth Møller Jensen (Höganäs: Wiken, 1992), pp. 75–80. [Crossref](#)

⁴⁵ This line of argument is part of Sundin's doctoral dissertation, *Den pastorala koden*, forthcoming 2023.

⁴⁶ Alfred Sjödin, *Landets SångGudinna: Johan Gabriel Oxenstierna och naturdiktens gener* (Göteborg: Makadam, 2014), p. 223.

⁴⁷ Soper, p. 314.

⁴⁸ See Jens Ljunggren, *Kroppens bildning: Linggymnastikens manlighetsprojekt 1790–1914* (Diss. Stockholm; B. Östlings bokförl. Symposion: 1999).

Aesthetic Atmosphere and the History of Emotions

The question of how to address the nature–culture divide has led us to the German philosopher Gernot Böhme’s ecological thinking, as a starting point for analysing representations of Swedish nature. In his first ecological texts, written in the 1980s, Böhme suggests a paradigm for the investigation of the relation between man and nature: the landscape garden as it emerged during the eighteenth century, as an alternative to the French formal garden.⁴⁹ The strict symmetries of severely pruned topiary of the seventeenth-century French garden can be understood as an expression not only of political power – in the emblematic Gardens of Versailles, this was an expression of the absolutist rule of Louis XIV – but also of man’s domination over nature. The dichotomy of human domination and natural growth seems to imply that the English landscape garden allows nature to be what it is, but from a constructivist perspective the landscape garden is as much an intervention as the formal garden. New interpretations of the development of the eighteenth-century English landscape garden, modelled after Italianate landscape ideals, have also pointed out their role of functioning as an instrument to conceal the harsh exploitation of the agricultural landscape and to give the estates and their environments an aura of timeless harmony with nature. In real life, and not least in the frequent depictions of landscape gardens in paintings and engravings, with their carefully chosen viewpoints, their purpose was to diminish the impressions of the period’s heavy-handed transformations of nature and countryside.⁵⁰

Böhme nevertheless claims that a new relation to nature was being formulated: this theory of gardening was founded on the influence of nature on the visitor who walks or dwells in the park, where a specific constellation of trees would be soothing, the vegetation was supposed to speak to the mind, and physiognomic characters were ascribed to nature. Nature becomes not only an object but also a subject, a natural subject (*Natursubjekt*).⁵¹ Thus, an alternative to the modern domestication of nature is indicated: humankind could and should co-operate with nature instead of dominating it.

Atmosphere is indeed the central concept in what Böhme calls a ‘new aesthetics’, or an ‘aesthetics’ (*Asthetik*).⁵² This takes its point of departure in the appeal (*Anmutung*) that the environment makes to someone who abides or acts within it. These atmospheres are bound to objects but are not objective, they are perceived

⁴⁹ Gernot Böhme, *Für eine ökologische Naturästhetik* (Frankfurt: Suhrkamp, 1989).

⁵⁰ Ann Bermingham, *Landscape and Ideology: The English Rustic Tradition, 1740–1860* (Berkeley: University of California Press, 1986).

⁵¹ Böhme, *Für eine Naturästhetik*, pp. 29–30.

⁵² Gernot Böhme, *Asthetik: Vorlesungen über Ästhetik als allgemeine Wahrnehmungslehre* (München: Fink, 2001).

by subjects but are not subjective; instead, they are semi-objective and semi-subjective.

Works of art, especially poetry, are included in Böhme's 'new aesthetics' when he seeks to show how atmospheres are created and how things may appeal to humans. A poem has the capacity to bring about atmospheres, just as the garden has, but Böhme is also indicating that poetic language allows the recreation of the atmospheres of that garden. He writes: 'With garden art we find ourselves in a certain way in reality itself. The same atmospheres, however, can also be produced through words or through paintings.'⁵³ This stance has been criticized by Rigby, an otherwise sympathetic Böhme reader, who writes that this means eliding 'the shifts and slippages that inevitably occur both in the process of translating feelings into words and that of responding to words with feelings'.⁵⁴ This objection is rightly raised concerning the postulation that it is due to the identical atmosphere, but understood less literally, that a series of 'attunements' may take place which relate a landscape, a picture, or a poem to the beholder of that artwork. The atmosphere is not transported, as it were, from one medium (the garden) to another (the poem) and is then perceived; rather, a reverberation takes place.

Böhme's concept of atmospheres is well suited to studies of Swedish song, to highlight the turn away from musical depictions towards mood-making and musical atmospheres. In fact, the concept comes close to aspects of the history of emotions and sensory theory relevant to our study of spa culture and our examinations of national masculinity. We wish to explore the specific emotions that were encouraged in the search for a utopian national character/masculinity. It would seem that these affective 'attunements' call for a further discussion of the interrelatedness between atmosphere and the history of emotions. The shared assumption of our research ideas is that an affective activation of nature is central to artistic, medical, and political representations when striving for a utopian future.

It could be argued that the theoretical tendencies discussed so far – a cultural transfer perspective, the interconnections between ecological thought, gender, and aesthetic atmosphere – share the same focus on dissolving the boundaries between entities. It is not only nations that tend to dissolve into hybrid spaces, but also the very nature–culture divide itself disintegrates into a mesh, to speak with Morton. Through cultural and aesthetic practices, the boundaries are performatively redefined and reshaped, and the mesh is constantly differentiated.

⁵³ Gernot Böhme, 'Atmosphere as the Fundamental Concept of a New Aesthetics', *Thesis Eleven*, 36 (1993), 113–26 (p. 124).

⁵⁴ Kate Rigby, 'Gernot Böhme's Ecological Aesthetics of Atmosphere', in *Ecocritical Theory: New European Approaches*, ed. by Axel Goodbody and Kate Rigby (Charlottesville: University of Virginia Press, 2011), pp. 139–52 (p. 149).

We suggest that, bearing in mind Zapf's reminder of the possibility of balancing 'interrelatedness' and 'difference', or Böhme's 'atmosphere', this combination of ecological thinking and insights from cultural transfer and gender research can support a new interpretation of nature and the discourse of nature in Sweden around 1800. In fact, as our specific examples suggest, yet another leap is made possible: from theory to method. The starting points discussed above provide us with a shared methodology that focuses on comparison in a specific sense, based on the hybrid, interrelated, and non-binary aspects of the representation of nature, in relation to both the standard historiography and the multiple views of nature that were articulated during this vital period.

As mentioned earlier, our engagement with this broad theoretical discourse is combined with Swedish studies of the relevant representations of nature. Our turn to research from the last hundred years mirrors the scarcity of new studies concerning the specific sources we have begun to explore.⁵⁵ We are faced with a common predicament in our Nordic context – the combination of theory and recent scholarship on the period from abroad (mentioned earlier), and – at least at times – a scarcity of new perspectives on either canonical or rediscovered Swedish sources from the period. With this sketch of *Cool Nature*, it is our intention to open up the possibility of a particular research area, positioning Sweden during the period 1780–1840 in a global context, exploring the specific utopian possibilities of a nature that includes both the Arctic midnight sun and the fertile plains of Skåne – as well as lions.

ANNA ALBREKTSÖN (f.k.a. Cullhed) is Professor of Literature at Stockholm University. She has published on eighteenth- and nineteenth-century European poetry and poetics, Swedish sentimental literature, and historiography. Her current research focus is European Medea drama 1750-1800. Albrektsen is a former President of the Swedish Society for Eighteenth-Century Studies.

MIKAEL AHLUND is Director of Gustavianum, Uppsala University Museum and Associate Professor at the Department of Art History, Uppsala University. His research interests include various aspects of Nordic and European art and visual culture between 1700 and 1850, with a special focus on landscape painting and attitudes towards nature.

SARA EKSTRÖM is a PhD Candidate in History of Ideas at Stockholm University. Her dissertation examines ideas about politics of emotion and technologies of government during the reign of Gustav III in late 18th century Sweden.

⁵⁵ In *Samlingen* 2020, with its theme of ecocriticism, all the essays except one concern contemporary literature [accessed 25 January 2022]. [Crossref](#)

JOHANNA ETHNERSSON Pontara is Associate Professor in Musicology at the Department of Culture and Aesthetics, Stockholm University. Her research has focused on opera with particular emphasis on performance theory, music and gender, intermediality and cultural study. Her current research project centers on the meaning of opera as cultural work.

ELISABETH MANSÉN is Professor of History of Ideas at Stockholm University, Sweden. She has specialized in eighteenth-century cultural history and is the author of a major work on Swedish eighteenth-century history (Sveriges historia 1721–1830) as well as a study of Swedish spas and watering-places from 1680 to 1880. She has also contributed with Swedish introductions and translations of works by Mary Wollstonecraft, John Stuart Mill, Edgar Allan Poe, and Virginia Woolf. Recent projects include research on the intellectual history of the five senses.

VERA SUNDIN is PhD Candidate in Literature at Stockholm University, Sweden. Her dissertation analyzes the different functions of pastoral in Swedish literature from the Mid-Eighteenth Century to the second half of the Nineteenth Century, and examines writings by Hedvig Charlotta Nordenflycht, Gustaf Fredrik Gyllenborg, Erik Johan Stagnelius and Julia Nyberg, among others.

MEIKE WAGNER is Professor of Theatre Studies at Ludwig Maximilian University Munich, Germany. She has specialized in eighteenth and nineteenth-century theatre history and is the author of a study on the German-speaking theatre and the public sphere in early nineteenth century (Theater und Öffentlichkeit im Vormärz, 2013). Recent projects include research on the dramatist August Kotzebue, and on the social and political impact of amateur theatre societies around 1800.

ERIK WALLRUP is an Assistant Professor of Musicology and teaches Aesthetics at Södertörn University, Stockholm. His main fields of research are the aesthetics of music, affectivity and modes of listening. Recent projects include a study of the affective shift during the Gustavian era of Swedish history. His book Being Musically Attuned (2015) treated the German concept of Stimmung in music from the 1770s onwards.

När pandemin mötte 1700-talsforskningen

Johannes Ljungberg, Sophie Holm & Simona Zetterberg-Nielsen

Under de två gångna åren har nya generationer fått göra unika erfarenheter av en av mänsklighetens arketytiska katastrofer: farsoten. Precis som i statydebatterna som följde på *Black Lives Matter*-rörelsens uppsving – vilka uppmärksammades i 2020 års nummer av *1700-tal* – riktades nyfikenheten på historiska perspektiv i stor utsträckning till 1700-talsforskningen. Det gällde dels mänskliga erfarenheter av farsoter i det relativt nära förångna, dels genombrottet för vaccinering och annan medicinsk kunskap som samtidigt stod i fokus för intensiva förhoppningar och en och annan konspirationsteori.

I detta läge ökade det massmediala intresset för att intervjua historiker med specialisering inom 1700-talets medicinhistoria. Upplevde dessa historiker att deras yrkesroll förändrades under pandemin? Hur påverkades deras forskningsverksamhet av att deras ämne plötsligt fick ökad aktualitet? Vilken plats fanns det egentligen för historiska tillbakablickar i de olika nationella sammanhang där de verkade? Och vilken roll tycker de att historiker med specialkunskap inom ett aktuellt ämne borde ha under en kris som påverkar hela samhället?

Vi ställde dessa frågor till tre 1700-talsforskare som alla ställdes inför utmaningen att förmedla sina kunskaper till en bredare publik i en otroligt oförutsägbart tid. *Susann Holmberg* (Høgskulan på Vestlandet) hade precis försvarat sin avhandling om ökade kunskaper om sjukdomar i 1700-talets Norge när pandemin bröt ut. *Eliina Maanitty* (Helsingfors universitet) var mitt i sitt avhandlingsprojekt om vaccinationsprojekt i 1700-talets Sverige och Finland, medan *Eryla Dóris Halldórsdóttir* (Reykjavik) arbetade växelvis som sjuksköterska på covid-avdelning och historiker på arkiv, och däremellan förmedlade frukterna av sin forskning om 1700-talets sjukdomsbekämpning på Island i både tidningar och sociala medier. Som svar på våra frågor har de skrivit varsin essä, vilka återfinns på de följande

<https://doi.org/10.7557/4.6614>

Copyright: © 2022 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

sidorna. Texterna är skrivna under det första kvartalet 2022, alltså under tiden då restriktionerna stegvis upphörde och vi försiktigt började blicka framåt mot ett postpandemiskt tillstånd.

Alla våra tre skribenter vittnar om 1700-talsforskningens betydelse för vidgade perspektiv på ett för många obekant fenomen. I sina texter redogör de också för hur de har resonerat när de valt ut vilka element av historisk forskning som de förmedlat i intervjuer – och vilken respons de har mött. Holmberg lyfter fram hur erfarenheterna av corona tycks ha lett till ökad empati för människor under gånga tiders pandemier, men påpekar samtidigt risken att det kan leda till att unika historiska förhållanden glöms bort. Maaniitty reflekterar likaså över förbisedda historiska förhållanden i de paralleller som har dragits mellan covid-19 och tidigare pandemier, vilket ligger till grund för en diskussion om historikerns etiska ansvar i dylika offentliga debatter. Halldórsdóttirs redogörelse för sin verksamhet under pandemin ger ett inspirerande exempel på hur forskningsresultat med särskild aktualitet kan kommuniceras till en intresserad allmänhet mitt i en krissituation.

Redaktionens förhoppning är att texterna kan fungera som ett stimulerande bollplank för den som framöver möter utmaningen att hoppa från skrivbordet och seminariediskussionerna till ett bredare kommunikativt sammanhang. Tack till alla tre skribenterna för era insatser!

Refleksjoner fra en medisinhistoriker i en pandemi

Susann Holmberg, Høgskulen på Vestlandet

2020 var et år som de fleste i verden som levde gjennom det vil huske livet ut. For meg personlig var deler av dets minneverdighet forventet, siden jeg leverte min avhandling januar 2020. Da jeg forsvarte avhandlingen i begynnelsen av oktober samme år hadde verden forandret seg betydelig, og aktualiteten av temaet hadde endret seg på en måte jeg ikke forventet. Avhandlingen behandler kunnskap om venerisk sykdom i Norge på 1700-tallet, et skjæringspunkt mellom medisin- og kunnskapshistorie. Arbeidet ble påbegynt midt i diskusjoner om *fake news* og en tillitsbrist til eksperter generelt og akademikere spesielt. Pandemiens utbrudd bidro til at det medisinhistoriske fikk større aktualitet, samtidig som tillitskrisen til eksperter også gjorde seg gjeldende. Med nedstenginger, karantene og formidling av medisinhistorie fra hjemmekontoret ble 2020 en merkelig konvergens av fag og privatliv, mellom fortid og nåtid.

Som historiker spesialisert på medisin og medisinsk kunnskap fra 1700-tallet har temaet mitt ofte krevd en del forklaring i sosiale settinger. Dette kan kanskje sees i lys av en samtidig, spesielt vestlig forståelse av medisin som svært teleologisk fundert – vårt helsesystem er på ingen måte perfekt, men vi er nå i kunnskapens spydspiss når det gjelder forståelse av kroppen og muligheter for å kurere den. Fortidig medisin, spesielt den før 1800-tallet, faller av kartet og blir ofte latterliggjort eller fremsatt som inhuman i sin mangel på å leve opp til moderne idealer knyttet til helse og kropp. Kanskje var det en viss porrsjon av selvgodhet i den brede forståelsen av medisin, en idé om at vi langt på vei har mestret mange av kroppens hemmeligheter, som ga en distanse til medisinske katastrofer. Enorme epidemier ble forstått som noe som kun fant sted i andre land, på fjerne kontinenter eller i vår egen fortid. Helseepidemiene debattert i vesten var knyttet til stillesitting, skjermbruk og overkonsumpsjon av (feil) mat – igjen bevis på vår egen sofistikasjon. Muligens var det nettopp derfor sjokket var så stort da en sykdom

<https://doi.org/10.7557/4.6606>

Copyright: © 2022 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

beskrevet i lang tid som ”en influensa” spredte seg og begynte å ramme vestlige land med gode helsestrukturer i den grad at de måtte stenge ned. Plutselig var ikke forgangne epidemier så fremmede lenger, men en kilde til håp om kunnskap og innsikt til hjelp for situasjonen vi plutselig befant oss i selv.

Dette ble tydelig i form av saker i mediene. Medisinhistoriske bøker ble publisert og anmeldt prominent i avisene, Teknisk Museum tilbød omvisinger i medisinhistorie til jul, Dagsavisen hadde en egen quiz hvor man kunne teste hva man kunne om historiens epidemier. Medisinhistorie, spesielt epidemihistorie, var brennaktuelt og medisinhistorikere ble hyppig oppsøkt av journalister og deltok i offentlige debatter. Lørdag 21. mars 2020, kort tid etter nedstengingen i Norge, hadde Aftenposten et 5 siders oppslag med overskriften «Pandemier har forandret verden tidligere». I en fremmed situasjon var det kanskje noe betryggende i å nettopp etablere at dette ikke var noe nytt, selv om det føltes slik. Her ble igjen den populære ideen om historien som læremester aktuell – hva kunne vi lære av fortidens pandemier?

I så måte er det interessant å se hvilke eldre pandemier som ble trukket frem; den såkalte spanskesyken og svartedauden var gjengangerne, to enorme pandemier nesten 600 år fra hverandre i tid. Det er kanskje nettopp det dramatiske i disse sykdommene som føltes gjenkjennbart for situasjonen vi befant oss i. Ved begge sykdommene var det voldsomme antall mennesker som ble syke og døde. 50–100 millioner mennesker døde av spanskesyken mellom 1918–1920 og anslag på opp til 50–60% av Europas befolkning døde av Svartedauden.¹ Spesielt Svartedauden er sentral i norsk historie og utviklingen videre, blant annet med tanke på ødegårder og jordtilgang. Svartedauden er derfor en målestokk på hvor voldsom en pandemi kan bli og dens konsekvenser for samfunnet i ytterste forstand. Kanskje er det en viss form for varsel, men også trøst i dette, nettopp at selv så mørkt og skummelt ting kan føles, så er det fortsatt ikke på nivå med Svartedauden, eller Spanskesyken – samfunnet har overlevd verre.

* * *

Rent personlig var det en viss tilfredsstillelse i at ens fagfelt var plutselig gjenstand for stor interesse fra et bredt publikum. Samtidig befant man seg i samme posisjon som resten av befolkningen, med store omkalfatringer i jobb og privatliv, samt stor usikkerhet rundt hvordan nettopp denne pandemien ville utvikle seg og dens konsekvenser videre. For hvilke svar kan historien gi oss om hendelser i dag? Dette er

¹ Schiøtz, Aina. *Viljen til liv. Medisin- og helsehistorie frå antikken til vår tid* (Oslo: Samlaget, 2017), s. 80; Sigurdsson, Jon Vidar og Riisøy, Anne Irene *Norsk historie 800–1536. Frå kriger-ske bønder til lydige undersåttar* (Oslo: Samlaget, 2011), s. 237.

på ingen måte et nytt spørsmål, men et vi gjentatte ganger møter på i debatter om historiefagets relevans i dag.

Det faktum at så mange vendte seg til historien i møte med pandemien, viser historiens betydning som et viktig redskap i forsøket på å forstå hendelser i samtiden. Historikere kan ikke forutse presist hva som vil skje videre, men gi en indikator på hyppighet av tilsvarende hendelser over tid og deres mulige innvirkning på samfunnet. I lys av dette er vår grad av skjerming fra epidemier i vesten de siste tiårene et avvik fra normen gjennom historien. Det er også mulig å gi et varsel om mulige problemer som vi vil kunne møte, som for eksempel de gjentatte bølgene av en pandemi, som ofte kan være verre enn den første bølgen. Historien viser også at det som regel er de svakest stilte som blir hardest rammet også i slike situasjoner.

Av positive sider av pandemien i historiefaglig kontekst, er at vi har utviklet en enorm historisk empati med fortidens mennesker som levde gjennom pandemier eller mer lokale epidemier, og en forståelse for hvordan dette kan innvirke på livet på mange måter. I samtale med studenter og i formidling var interessen og et nyansert blikk på slike temaer langt mer tilstedeværende enn før Koronaen. Som underviser er det dog viktig at den historiske empatien ikke trekkes for langt, slik at man ikke ser skillene over tid og hvordan en historisk hendelse er situert og unikt preget av sin samtid. Likevel kan våre opplevelser bidra til å stille nye spørsmål om fortiden og kanskje få flere eksisterende og fremtidige historikere interessert i medisin og helse.

En slik aktualisering av medisinhistorie i møtet med helsekriser i samtiden og dermed påfølgende oppblomstring på feltet er ikke noe nytt. AIDS-krisen på 1980-tallet fikk viktige ringvirkninger ikke bare i politisk og medisinsk forstand, men også når det gjelder historieforskning. Ut på 1990-tallet, når de verste tabuene knyttet til homofili og mytene knyttet til AIDS hadde begynt å nyansere seg noe, var det flere historikere som begynte å undersøke kjønnsykdommer i historien.² Med et historisk blikk var den relative friheten fra frykt for alvorlig seksuelt overførbare sykdommer på 1960- og 70-tallet svært unik. Venerisk sykdom, og

² Det skal sies at Allen Brandts *No Magic Bullet. A Social History of Venereal Disease Since 1880* (New York: Oxford University Press) ble publisert så tidlig som 1985, men den større bølgen av forskning på feltet ser vi først ta til på 1990-tallet, for eksempel Claude Quétel. *A History of Syphilis* (London: Polity Press, 1990). Johannes Fabricius *Syphilis in Shakespeare's England* (London og Bristol: Jessica Kingsley Publishers, 1994). Linda Merians (red.) *The Secret Malady. Venereal Disease in Eighteenth-Century Britain and France* (Lexington: University Press of Kentucky, 1996). John Henderson, Roger French og Jon Arrizabalaga *The Great Pox. The French Disease in Renaissance Europe* (London: Yale University Press, 1997) og Mary Spongberg *Feminizing Venereal Disease. The Body of the Prostitute in Nineteenth-Century Medical Discourse* (New York: New York University Press, 1997).

spesifikt syfilis hadde herjet verden i flere hundre år frem til penicillin ga en endelig kur i 1949. Man kan spørre seg om hvorvidt den seksuelle revolusjon ville vært mulig på samme vis uten penicillin. AIDS forsterket en gammel frykt for seksuell omgang som en mulig alvorlig helsetrussel, noe historikere kunne bidra med å kontekstualisere.

* * *

I motsetning til land som Storbritannia og Tyskland, har Norge et svært lite miljø av medisinhistorikere. Flere historikere har behandlet medisinske emner, men få har spesialisert seg på temaet. Et større miljø ville kanskje kunne gitt enda større deltagelse, debatt og aktiv formidling om ulike medisinhistoriske temaer i de siste par årene. Medisinhistorie var opprinnelig et felt behandlet av leger og andre medisinerere, og det primære eierskapet av medisinhistorie til fagfeltet medisin ser vi i dag da medisinhistorikere og det som er av tilbud om undervisning om medisinhistoriske emner ofte har vært koblet til de medisinske grenene av høyere utdanning. Som man har kjent godt på kroppen de siste par årene, kan medisinske spørsmål og problemer ha store ringvirkninger i samfunnet. Hvordan man forstår kropp og helse kan også avsløre mye om samfunnet generelt og tiden det befinner seg i. Ytterligere studier og formidling av kunnskap om medisinhistorie kan bidra med økt forståelse av den vedvarende betydningen av helsespørsmål i menneskets historie samt kanskje en økt ydmykhet om vår kunnskapsmessige briljans i egen tid. Er det noe pandemien har vist oss, er det at slik kunnskap heller burde komme før enn etter en krise.

I skrivende stund har vi i Norge så vidt rukket å akklimatisere oss til gjenåpningen etter en delvis nedstenging over jul. Vi har fått 3 doser med vaksine og koronaen har blitt kun én av mange saker på nyhetene, om ikke druknet ut av krigen mellom Russland og Ukraina. Mens vår spesialkompetanse under utbruddets verste herjinger har vært å gi råd og kontekstualisere de hendelsene vi står i, både som bidrag til styring og til trøst, burde ikke denne kunnskapen svinne hen med mindre aktualisering av koronaen. Norge har som sagt et svært lite miljø av medisinhistorikere, et miljø som også mistet et viktig medlem i Aina Schiøtz høsten 2020. Mitt håp er at vi kan vokse og utvikle oss videre, gjennom undervisning av studenter og formidling i flere kanaler til et tydelig interessert publikum. Forskning på helsespørsmål i både eldre og nyere historie er viktige bidrag til en kunnskap som denne pandemien har vist er av stor betydning i møte med problemer i dag.

Considering pandemics, history, and ethics

Elina Maaniitty, University of Helsinki

The covid-19 pandemic, along with the debate concerning vaccines, has deeply affected my own views on my work as well as the interest it has received. I am currently writing my doctoral thesis on medical science, mentalities, public health measures, and epidemic prevention in the Swedish kingdom in 1695–1809. Much of my work concentrates on the long shadows of demographic catastrophes. I argue that the quickly growing interest in issues regarding public health and population in mid-eighteenth-century Sweden was to a large extent a consequence of the devastating crises of the end of the seventeenth and beginning of the eighteenth century. Smallpox inoculation and, at the end of the eighteenth century, vaccination, are central themes in my research.

It has been quite frustrating and at times surreal to encounter, in present-day discourse, anti-vaccine rhetoric and arguments that are eerily similar to the ones I have seen countless times in eighteenth-century sources. Three centuries ago, when smallpox inoculation first began to gain interest in European medical and public discussions, the accusations of it being unnatural, harmful, and against divine will immediately surfaced – and never really disappeared. Inoculation, and later, vaccination, was sometimes even seen as a conspiracy, and across Europe extensive anti-inoculation and anti-vaccination propaganda was circulated, often on religious grounds. To see such viewpoints now being spread consciously and outright maliciously by conspiracy theorists, despite the immeasurable lives that vaccines have saved globally, has been gravely disheartening. It has, however, also made it clearer to me that historical research on these topics has immediate relevance to our own time.

At the beginning of my doctoral studies, I often encountered surprised reactions to my chosen topics. Why study such sad themes? Historical demography is sometimes seen as tiresome and with little immediate value. Recently, I have

<https://doi.org/10.7557/4.6607>

Copyright: © 2022 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

witnessed a rapid growth of interest in my work, which seems to have fluctuated over the course of these two years, not unlike the ‘waves’ of the pandemic itself. I expect that soon the interest will wane again, as the pandemic – hopefully – becomes less and less threatening and acute. At the same time, I hope that after the pandemic we will better recognize the relevance this kind of research can have for present-day and future realities. I find that historical research and perspectives should be taken more carefully into account within global decision-making on the prevention of and preparation for emerging health risks.

When it comes to media and public discourse, my experiences have been more ambivalent. During the spring and summer of 2020, it seemed that quite a lot of historians were quick to find a link between their research and the history of diseases, and to write out and add their thoughts to the quickly growing discussion, seemingly without concern for the possible risks of how such assertions would be interpreted. I was very aware of and concerned about the complexity of the situation, and the readiness of conspiracy theorists to twist anything they could find into something useful for them. Therefore, I chose to remain silent and observe the discourse and rhetoric, as did many of my close colleagues in the field of medical history. I was very unsure of what to say and how to say it, and what implications could be read into my words and what their consequences might be. Was there, in truth, anything to be gained from one historian’s views being added to the obscuring mass of debate? But interviewers called, and I tried to answer them to the best of my ability – although I did decline some. When interviewed, I asked to receive questions in writing beforehand and carefully checked the quotes attributed to me before agreeing to publication. I am quite grateful to the journalists who allowed me to do this; through this, I was able to make sure that the interviews reflected my views truthfully.

Regarding the sudden media interest, I have been frustrated with the absence of support or coordination on the part of scientific institutions, be it universities or organizations. While universities have been quite eager to see their researchers being interviewed, I find that there has been a very clear lack of support, resources, and training in meeting media. Particularly when a crisis is ongoing and there is a danger of becoming a target for conspiracy theorists and anti-vaccine groups, an individual researcher should not have to face these difficult issues alone and create makeshift solutions as the challenges arise, without any previous experience.

It could be seen as a simple task: one only needs to answer an interviewer truthfully based on one’s research. But in reality, nothing is that simple. As historical research is always interpretation, we constantly make choices on what to emphasize and what to omit. During an ongoing pandemic caused by a disease that is not yet well understood, these choices can have consequences different from

those we typically consider when writing scientific articles aimed at an audience comprised mainly of other historians. Quite often I had to clarify to interviewers that I am not a medical professional and possess no expertise other than that of a historian of medicine. Still, I was asked to comment on present-day circumstances and measures. For me this was not an ethically comfortable position. Moreover, my understanding is that a journalist writing an article on a certain topic may have already decided the point of view from which they are approaching their subject, or it has been decided by their superior. This puts the interviewed experts into an uneasy situation.

A particularly difficult issue for me was repeatedly being asked to compare covid-19 to the plague and other diseases that caused catastrophic epidemics in the past. I was asked whether covid-19 is as dangerous as the plague and whether the mortality rates of these diseases are similar. Obviously, they are not. But how to explain this without giving the impression that covid-19 is not a significant health risk, or without one's words being read as belittling the importance of the measures adopted to halt the spread of the epidemic? Much of the fatality of the great epidemics of history was caused by the fact that they occurred before modern medical knowledge existed; other factors include general living conditions, the lack of hygiene, malnutrition, and underlying medical problems that made people more susceptible to disease outbreaks. Today bubonic plague can be effectively treated with antibiotics – although the rise of antimicrobial resistance is worrying in this regard – and even pneumonic plague, although spread via airborne droplets, is vastly less efficient in terms of contagion than covid-19. Smallpox has been eliminated altogether.

Journalists, for understandable reasons, concentrated on topics that made for captivating headlines – so I was asked about devastating death tolls in seventeenth-century cities and about plague-stricken families being locked up in their homes and left to die. Probably one of the reasons behind the demand for such imagery was to show that, despite the fear, gloom, and sadness of the pandemic, we were still much better off than people in the past used to be. However, I find it ethically dubious to use the victims of past crises in such a way. They did not live to become measure sticks for our suffering, nor to be used as instruments of consolation.

* * *

What can we then say about epidemics and pandemics past and present? Living through a pandemic has taught me that epidemics are chaotic and complex occurrences, often very difficult to describe or define. They are multifaceted and contradictory; the realities and experiences of two people who, at first glance,

seem to share the same circumstances, can be completely different. An isolation that lasts two months is socially much harder to endure than I previously would have believed, even in a time of constant technological connection. Somewhat paradoxically, people also get used to different conditions and surroundings astonishingly quickly, and adapt accordingly. This adaptation, in turn, can make it difficult, at least temporarily, to remember what one's everyday life was actually like before a crisis. With the lack of regular gatherings and events that help us conceptualize time and the course of a calendar year, we seem to somewhat lose track of time. Because of these various experiences, I am now painfully aware of how little the historical sources are really able to tell us, and how endless a task it is to try to form any kind of comprehensive understanding of past epidemics and other catastrophic events. Yet I find it highly important to strive for such understanding, on the level of experiences that can be communicated across history. I also firmly believe that studying the patterns and characteristics of past epidemics and the pathogens that caused them can indeed help us better prepare for future risks. I find that the social and cultural phenomena related to epidemics and other demographic crises are as important in such research as the biomedical, epidemiological, and statistical approaches, and that they should all be examined together, not separately. For this we need increasing interdisciplinarity.

In the early stages of my doctoral research, I struggled with the definitions of epidemics and other demographic catastrophes. What I saw in my sources didn't fit the tidy definitions and categories of 'an epidemic' or 'a famine' I had been taught, many of which are still common in our understanding of history. The definitions of a certain disease outbreak or other population crisis are very often rooted in historiography (such as that of the famine of 1866–1868 in Finland)¹ and are set by the decisions, whether conscious or not, made by whoever writes about it. We are used to thinking of such crises as separate, singular, and devastating occurrences, as this matches the reality of our own time. In premodern and early modern times, however, they were not nearly as exceptional compared to 'regular' times, nor did they have clear-cut 'borders'. Instead, demographic crises often overlapped and were intertwined with each other and with whatever might be considered 'normal', that is, not 'exceptional'. Prior to modern medicine, there was no demographic 'normalcy' in the sense that is familiar to us today; mortality and nativity fluctuated constantly, and the demographic realities of, for instance, eighteenth-century communities were defined by continuous variation and re-

¹ Recently, the historiography of the famine has been fascinatingly reflected on e.g. by Henrik Forsberg in his doctoral thesis *Famines in Mnemohistory and National Narratives in Finland and Ireland, c. 1850–1970*, Publications of the Faculty of Social Sciences, University of Helsinki, 2020.

gional differences.² In my own research, I have seen a plague epidemic coexist with and be spread by warfare, famine mortality exacerbated by epidemics, and certain epidemics making the population more susceptible to other diseases, not to mention the fact that mortality caused by an epidemic or a war could result in significant losses in workforce, which in turn could worsen agricultural disasters and food shortages. When it comes to defining a single epidemic, diseases are also quite different: a historical epidemic caused by bubonic plague or smallpox is much easier to trace and define than one caused by influenza – or, as we now know, a coronavirus. The beginning and end of an influenza epidemic can be all but impossible to define. The research on historical famines faces similar difficulties. The challenge becomes even more complex when issues such as a weakened immune system, comorbidity, and the long-term effects of malnutrition are brought into the equation, not to mention psychosocial or cultural effects and consequences. The outlines of past demographic crises are constantly created, recreated, debated, and negotiated by historians.

Today, such negotiations are ever-present in our everyday life and public discourse. How and when does the covid-19 pandemic end? What constitutes the end of a pandemic? What, indeed, *constitutes a pandemic*? Where do we draw the line between an epidemic, the by-products of an epidemic, and the consequences of an epidemic? As we live through not only the pandemic itself, but also the debates concerning it, we can, perhaps, better understand the catastrophes of the past. The realization of how difficult it is to describe in writing the range of my own experiences and thoughts during a global crisis lasting years has been eye-opening for me personally, as a historian of these very topics.

In recent months, as I have moved to the later stages of the work on my doctoral thesis, I have realized that I am also examining the birth of Nordic health policy. Because of this, many of the topics currently in public discussion have felt very familiar, and my perspective on my sources has shifted somewhat. I now consider the efforts made to improve public health and general living conditions in the Swedish kingdom during the Age of Liberty (1719–72) (Sw. *frihetstiden*) even more impressive, particularly considering the lack of knowledge, resources, and technology available. The people in focus for my research were operating with very little information yet managed to achieve real results for the good of the population, as is proven by the increase in the older demographic groups towards the end of the century. I also find it very inspiring to consider the patience and optimism with which many of the physicians of the time worked to spread knowl-

² The characteristics of pre-industrial communities and populations have been extensively described e.g. in the edited volume *The Decline of Mortality in Europe*, ed. by Roger Schofield et al. (Oxford: Oxford University Press, 1991).

edge on health-related themes, such as smallpox inoculation, even in the face of great opposition and distrust.

* * *

What, then, should be the role of a historian during a crisis? After following different media outlets during the pandemic and trying to ponder what I personally would like to say or read, I have come to the conclusion that our role in the media should consist less of describing the past and more of analysing it. Comparisons of the death tolls between past and present-day crises can certainly be a part of such analysis, but are they the most useful part? Are they, in fact, very relevant? Since the overall living conditions differ so vastly between today and, say, the seventeenth century, what do we really gain or learn from simple comparisons? What remains relevant, however, are the human experiences and the social, cultural, and political conditions that are related to, caused by, or influenced by crises. It is these factors and phenomena, I believe, that we should keep the focus on. A large-scale example could be inequality, which is a significant factor in any demographic catastrophe, yet tends to remain overlooked. The people who are already struggling due to poverty, lack of healthcare, and structural power imbalances always tend to be the ones hit hardest by epidemics and other crises. During the ongoing covid-19 pandemic, this has been quite visible both globally (a rather extreme example is vaccine inequality, particularly in the Global South) and on national levels. More detailed analyses might bring forth themes such as survivor guilt or the effects of childhood famine on later life.

The wide variety of people's reactions and different ways to navigate a highly stressful time, and the resilience of past individuals as well as communities, are themes that could be particularly valuable in public discussion during an ongoing crisis. I find it particularly important to counter the common myths concerning past epidemics, such as the deeply rooted narrative that people reacted in chaotic and highly selfish ways. While such occurrences have been recorded, they are far from being the only truth. What I see both in my sources and in scholarly literature³ is evidence of coordinated responses, tireless efforts, cooperation, and

³ A recent example of research on such themes is the book by John Henderson, *Florence Under Siege: Surviving Plague in an Early Modern City* (Yale University Press, 2019), which highlights the many ways the Florentine people sought to help each other during a plague outbreak. Bodil E. Persson, *Pestens gåta: Farsöter i det tidiga 1700-talets Skåne* (Historiska institutionen vid Lunds universitet, 2001), has laid out many examples of the efforts (albeit often unsuccessful) to halt the spread of and help the victims of the Great Northern War plague outbreak in Sweden. Similar efforts were made in Stockholm, as described by J. V. Broberg in his master's thesis *Om pesten i Stockholm 1710*, originally written in 1854 and published

selflessness in the face of great danger and devastation. A notable example is that, when it comes to plague, the general consensus amongst medical professionals seems to have been that those who had contracted the plague should be helped whenever possible, even if there was only little a physician could do. Physicians tried to ease the suffering of plague-stricken patients by making their symptoms more bearable, for example via medicines that might decrease fever.⁴ This notion goes directly against the idea of people abandoning each other in panic. Furthermore, when smallpox inoculations were carried out in eighteenth-century Sweden, it was not only physicians but also volunteers from varied backgrounds who performed them, including barber-surgeons, midwives, clergymen, and laypeople.⁵ Along with other efforts, such as the founding of parish granaries to prevent famines, this shows widespread interest in communal well-being.

Throughout the pandemic, I have been trying to arrange my thoughts on how to write about historical crises in an ethical way.⁶ I still have no definite answers to this question. This conundrum, among other pandemic-related factors, has slowed down my research significantly. It has not, however, lessened my interest in medical history, historical demography, and the history of diseases. Quite the contrary, I find research on these topics even more fascinating and relevant than I did before. I see them somewhat differently, perhaps with a deeper reverence, and with a stronger need to understand the human experience entangled in them. I find that I am also more aware of the responsibilities a historian has towards the world of today and tomorrow; our work is not separate from the phenomena and problems that surround us. The most crucial lesson I have learned during the

in *Historia kring Stockholm: Vasatid och stormaktstid*, ed. by Ingrid Hammarström (Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1966), pp. 116–130. Broberg recounts various measures taken to combat the epidemic, e.g. pharmacies being ordered to dispense medicines free of charge to those in need. He also describes the discussions held within the *Collegium Medicum* on how to prepare for the inevitable arrival of the plague and, later, on how to react during the different stages of the epidemic. Physicians who failed to do perform their duties adequately had to answer to the *Collegium*, even during the height of the outbreak. Additionally, Broberg mentions Emerentia Rydelia, a vicar's wife who chose to care for the sick and dying throughout the epidemic, undoubtedly at great personal risk.

⁴ Such advice was given for example by the prominent physician Andreas Sparman (later Palmkron, 1609–1658) in his book *Korta Berättelser / Huru man sig emot Pestilentzen och Rödso-ten förwara skal*, originally published in Stockholm in 1638. The book was again published during plague outbreaks, in 1652 and 1710. Sparman emphasized the importance of trying to make the patients more comfortable in order to strengthen them and help them survive the disease.

⁵ On inoculators, see J. E. Railo, 'Variolaatio Suomessa 1754–1801', *Hippokrates, Suomen Lääketieteen Historian Seuran vuosikirja*, vol. 11 (1994), pp. 47–74.

⁶ I have previously written on similar themes in the essay and book review 'Syväluotaus: Tautien historiaa pandemian keskellä', *Historiallinen aikakauskirja* 119:1 (2021), pp. 108–112.

pandemic is that the role of a professional community is essential – there must be forums to discuss difficult themes with others who are working on similar issues. I find such exchange to be particularly fruitful when it is multi- and cross-disciplinary, and for me personally it has been very rewarding to discuss medical history not only with other historians but also with medical professionals. It is my hope that these two years have taught us in the scientific world to cooperate more closely, and that this will help us to be better prepared and equipped the next time something similar happens.

The history of disease control

Erla Dóris Halldórsdóttir, Reykjavik

Since I began studying history in the autumn of 1992, my main focus of interest has always been health history; the history of diseases; and the history of health workers, pregnant women, and women giving childbirth. I graduated with a BA in history in 1996, an MA in history in 2000, and a PhD in history in 2016. No doubt, my earlier career has kindled my continuing interest in health history, as I am a certified nurse and have worked as one for many years.

This past autumn, this interest took a new and unexpected form, as I responded to the pleas of health authorities by joining the so-called backup group of health workers to ease the pressure created by the covid-19 epidemic that has taken a great toll on our countrymen. At present, I am working as a nurse in the covid-19 outpatient facility that was established more than two years ago, its existence unique in the world. This facility has helped those who contract covid-19 to stay isolated at home instead of entering the disease control unit of the National University Hospital of Iceland. Those who contract covid-19 can go to the covid outpatient facility and receive medical care. Most often, patients have been allowed to go home after examination and care or have been admitted to the hospital if their condition is serious. It has proved to be a valuable experience for me to get to know and treat covid patients in this outpatient facility. I have, for example, been compelled to wear special protective clothing to protect me from getting sick myself, despite having had three shots against covid-19.

When the virus epidemic began to spread throughout the world at the beginning of 2020, I was actually researching another disease caused by another virus called morbilli. This virus causes measles in people and brought much suffering and death to Icelanders in earlier times. In the years 1846 and 1882, there were large measles epidemics in Iceland, and it is believed that about 3,000 Icelanders, children and adults, died from measles. Though this is the most contagious

<https://doi.org/10.7557/4.6608>

Copyright: © 2022 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

virus disease in the world, it has been nearly eradicated through vaccinations. This measles research of mine was published in a book, *Mislingar*, at the end of November 2021.

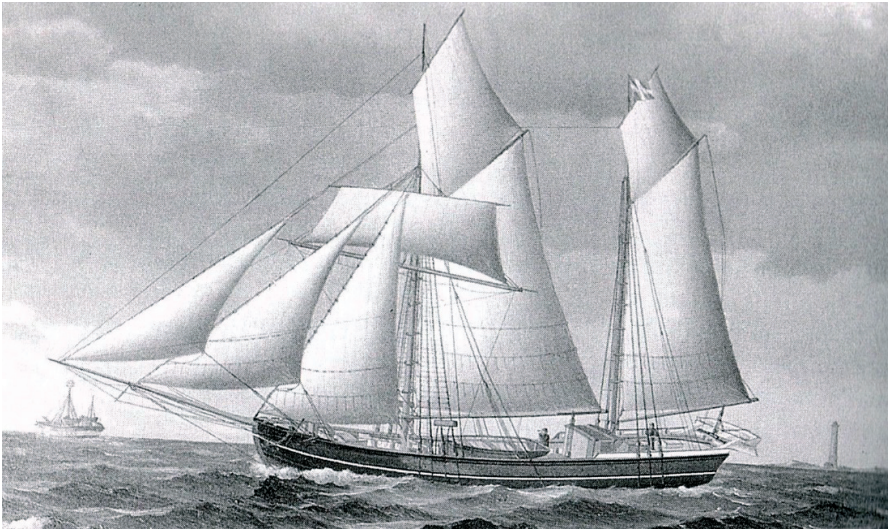
While I was researching measles, I took interest in how preventive measures of the eighteenth century related to the disease control that was established in Iceland in the wake of covid-19. I had not thought of such research before, i.e. to look for the source of disease control in Iceland. I decided therefore to present research myself on the sources of disease control in Icelandic newspapers and other media. The first interview with me was published on 3 April 2020 under the headline ‘Do not greet with a kiss or handshake’ in the newspaper *Morgunblaðið*. The headline refers to the fact that the Icelandic health authorities advised regular *handwashing with soap and water* and encouraged people to eschew *embraces and handshakes* when meeting. This advice was not a new invention; it was taken from an old repository of experience from earlier times showing how it had proved useful in battling contagious diseases in Iceland.¹

This was the kind of information that I wanted to trace to its source and research as an historian. In earlier times, the health authorities knew of the paths of contagion, although they did not know of viruses or bacteria but rather thought that contagion was in the air that people breathed. Such a focus, to look for the source of disease control in Iceland, has changed the emphasis in my research into health history following the current epidemic.

As an example, I discovered a parallel to quarantine and isolation due to covid-19 in the Act on Separating Lepers from Other People, passed in 1898. There were provisions in the Act with instructions that were to ensure that patients beset with this terrible disease would not infect others.²

¹ ‘Wash your hands regularly with water and soap, at least 20 seconds each time’ is written on the advice page of the health authorities on the website covid.is, for covid-19. In 1871, nearly 150 years ago, midwives in Iceland were, for the first time, encouraged to wash their hands with soap and water to avoid infecting women in childbirth with another life-threatening contagious disease, childbed fever. This experience from an old instruction book for midwives was used again for covid-19. Cf. *Levys kennslubók handa yfirsetukonum aukin og endurbætt af A. Stadfeldt*, Íslensk þýðing: Jónas Jónasen (Reykjavík: Einar Þórðarson), 1871, pp. 335–336. (*Levys textbook for midwives, revised and improved by A. Stadfeldt*. Icelandic translation by Jónas Jónasen. Reykjavík: Einar Þórðarson, 1871, p. 335–336). The origin of handwashing comes from Semmelweis, who has been called the saviour of women in childbirth in the world.

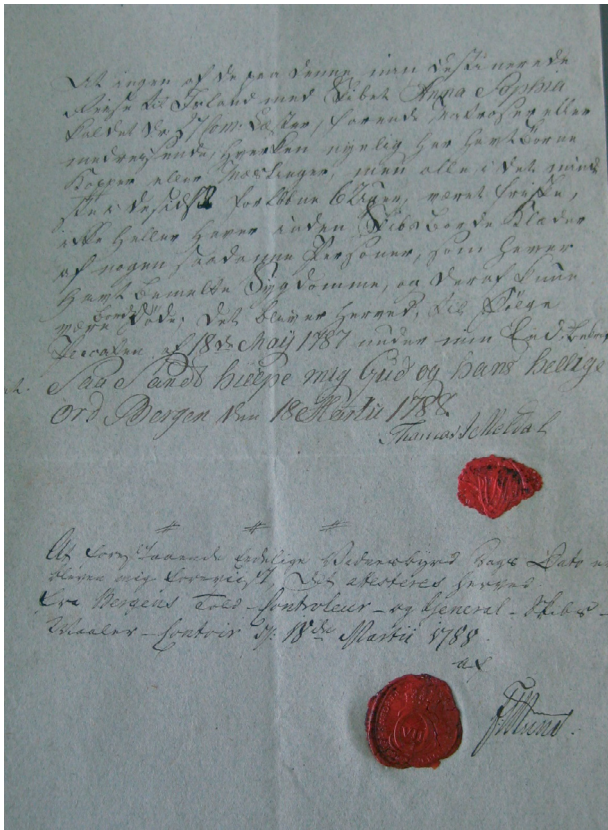
² I have written a book on this contagious subject: Erla Dóris Halldórsdóttir, *Óhveinu börnin hennar Evu: Holdsvæiki í Noregi og á Íslandi* (Reykjavík: Ugly, 2020).

On the way to Iceland with cargoes and passengers, a virus or bacterium could also have been carried along that could threaten the life of people on the island of Iceland. When the monopoly trade with Iceland was rescinded and trade made free for the subjects of the King of Denmark in 1786, measures were taken to prevent measles and smallpox from being carried to Iceland. All captains had to carry health certificates stating that all on board the ship were free of measles and smallpox and had been so six weeks before departure. It also stated that no clothes or bed blankets from such patients were on board. A captain without such a health certificate would be subject to fines. Source; Þorleifsson, Heimir, Póstsaga Íslands 1776–1873. Reykjavík: Þjóðsaga/Íslandspóstur, 1996, p. 378.

* * *

Past and present has been connected in more ways for me as a researcher during the pandemic. As the Icelandic government took the decision to require passengers from other countries to present certificates at the border to prove that they had tested negative for covid-19, I was sitting in the Icelandic National Archives investigating documents from the Danish treasury (Rentukammer) from the eighteenth century. In this research, I came upon a trove of ancient health certificates from ships arriving in Iceland. As I searched for the origin of such health certificates, I found, much to my surprise, that when trade with Iceland was freed, captains sailing to Iceland were required to produce a health certificate for the crew and passengers on their ships. The oldest of these health certificates were from 1788. They were issued at a time when neither viruses nor bacteria were known,

The first health certificate of a foreign vessel that came to Iceland in 1788 is kept in the National Archives of Iceland. Captain Thomas H. Mendel took an oath to the customs authorities in Bergen that no one on board his ship, *Anna Sophia*, on its way to Iceland with cargo and passengers from Norway, was infected with measles or smallpox and had not had these diseases six weeks prior to departure to Iceland. There were no clothes from such patients on board. The health certificate is dated 18 March 1788. Source: National Archives of Iceland. Rentecammer B12/11. Officials letter book 1789–1790.

but when it was nonetheless known that some diseases were carried between people and could threaten their lives.

I wrote an article in *Morgunblaðið* on 24 February 2021 with the title *Veiruvottorð* (Virus certificate) presenting these findings.³ As I mentioned earlier, the origin of these health certificates can be traced back to the year 1786 when trade with Iceland was made free for all subjects of the king of Denmark. On 18 August of that year, King Christian VII of Denmark issued a directive that all monopoly trade with Iceland be rescinded. Following the newly found trade freedom, six trading towns were established in the country, each with its own trade area. These trading towns were Reykjavík, Grundarfjörður, Ísafjörður, Akureyri, Eskifjörður and Vestmannaeyjar. Merchants were allowed to trade inside the area belonging to each trading town.

³ Erla Dóris Halldórsdóttir, 'Veiruvottorð' [Virus certificates], *Morgunblaðið* 24 February 2021.

This newly found freedom of trade meant that Icelanders could trade with all ‘the King’s men’, i.e. with Danes, Norwegians and merchants from the German duchies of Holstein and Schleswig. This licence did not apply to other subjects of the Danish king, such as the people of the Faroe Islands or Greenland. In the wake of this, the Danish treasury in Copenhagen began to investigate what measures could be taken so that two contagious diseases would not be carried to Iceland when the country was opened: smallpox due to the *variola* virus and measles due to the *morbilli* virus. In the eighteenth century, it was not known that these viruses caused these highly contagious diseases.

This newly found trading freedom called for caution to prevent these contagious diseases from being carried to Iceland with foreign seafarers and passengers. People living in Iceland were more susceptible to contagious diseases due to the position of the country and its isolation. This was realized by Jón Sveinsson, the Surgeon General of Iceland, who pointed it out to the Prefect (*Stiftamtmaður*) for Iceland in a letter on 28 February 1787. The Surgeon General proposed that all ships arriving in Iceland should require a health certificate (in Danish *Sundhedsattest*) stating that neither the captain, his crew or passengers carried smallpox or measles and had not had these diseases for six weeks prior to departure to Iceland. Jón, the Surgeon General, knew that smallpox patients could not infect others after six weeks had passed since they were cured. He believed that the body could be free of infection, but the infection, which he called ‘*the poison*’, could be embedded in the clothes of the infected person. The clothes would therefore have to be discarded overboard.⁴

On 18 May 1787, a directive was issued in Christiansborg Palace in Copenhagen on controls against smallpox and measles in Iceland.⁵ The directive contained seven rules, such as the one where the captain was not allowed have on board crew or passengers who had for the past six weeks been infected by measles or smallpox. He was required to bring a health certificate whereby he swore that had no such patients aboard his ship. He was also to swear that no one aboard had clothes of people infected by these diseases. If someone were to die on board of measles or smallpox on the way to Iceland, the body and bedsheets of the deceased had to be placed in a coffin and sunk into the ocean.

The certificate was required to be written on paper with the seal of customs authorities in the country from where it came. When the captain came to Iceland, he was required to show the certificate in the port of arrival to the local District Commissioner, who was to pass it on to the Prefect of Iceland and thence to the Danish Treasury in Copenhagen.

⁴ Erla Dóris Halldórsdóttir, *Mislingar* [Measles] (Reykjavík: Nýhöfn, 2021).

⁵ *Lovsamling for Island* (1784–1791), vol. V, pp. 400–404.

The author is well protected amongst covid patients. Erla Dóris Halldórsdóttir, the historian and nurse, is clad in special protective gear when working with covid patients at Landspítali, the University Hospital, in December 2021. Such protective gear was invented in the twentieth century to protect staff against contagious diseases, such as the virus SARS-CoV-2 that causes covid-19 in humans. Photographer: Kristinn Magnússon.

Such measures were a special characteristic of Iceland and unique in the sense that the king of Denmark wished to protect the Icelandic people against contagious diseases in the eighteenth century, just as now when the Icelandic health authorities required passengers on their way to Iceland to produce evidence of being free of covid-19.

It was also a very unfortunate decision when the Danish authorities cancelled this directive on 20 June 1838. It was decided that general rules of disease prevention should apply to measles and smallpox. After that, ‘the captain should be asked if any person who had smallpox is on board, and if so, the ship should be closed to traffic until the ill person could be fetched and brought ashore.’⁶ It was also required that the person’s bed and bedsheets should be burned. After that, the ship could continue around Iceland.

⁶ *Lovsamling for Island* (1837–1840), vol. XI, pp. 243–246.

* * *

The two-metre proximity rule also aroused my interest in disease control against covid-19 to prevent people from infecting each other. I wanted to see the experience of these limits and found, much to my surprise, that the first proximity rules against contagious diseases in Iceland could be traced back to 1831 when the directive on disease control in Denmark and Norway of 1 March 1805 was translated into Icelandic. It dealt with measures to prevent the peril of contagious diseases to Danish subjects and the temporary quarantine of suspected ships and people carrying contagious diseases with them. This directive stated that if a diseased patient on board on the way to Iceland went ashore due to a shortage of water and food, crew members would be allowed to fetch water and food, but on condition that they would keep at least 50 paces from local people. This is the first time that a proximity rule was required in this country due to contagious diseases.

In conclusion, the pandemic made it necessary for me to work both as a nurse and as a historian. I have publicized my expertise on the history of disease control in media and held lectures on the subject. I have been in radio interviews for my book, *Mislingar* (Measles), and the covid-19 epidemic is always brought into the discussion. In the spring of 2022, a special symposium was held at the History Conference in Iceland, and this symposium was solely devoted to the history of contagious diseases in Iceland. I shall also lecture on leprosy, lepers, and the eradication of this terrible contagious disease in Iceland.

Saara-Maija Kontturi, *Lääkärikunnan synty. Suomen lääkärit n. 1750–1850* [The birth of the medical profession. Finnish doctors, c. 1750–1850] (University of Jyväskylä, 2021). 239 pp.

Heini Hakosalo, University of Oulu

The year 2021 was a turning point in the history of the Finnish welfare system: a long-haul reform effort finally gave rise to new legislation, which relegated the chief responsibility of public health care from municipalities to the new ‘wellbeing services counties’ (*hyvinvointialueet*). Befittingly, it was also when Saara-Maija Kontturi defended her doctoral thesis *Lääkärikunnan synty. Suomen lääkärit n. 1750–1850* (The birth of the medical profession: Doctors in Finland, c. 1750–1850). Present-day health care structures and policies are built upon previous structures and policies and carry in them the traces of their origins and history. Kontturi’s study, which tackles the first, foundational stratum of the Finnish medical profession, is relevant for understanding subsequent developments, including present-day solutions.

The terrain on which Kontturi’s study moves is not altogether uncharted. However, previous research on the history of the Finnish medical profession is sporadic, uneven in historiographical quality and temporally clustered in the era between the mid-nineteenth and mid-twentieth centuries. Kontturi’s study significantly complements existing scholarship on Finnish health history in general and the history of the medical profession in particular.

The study is a compilation thesis with an extensive introductory part, four papers or book chapters published between 2014 and 2021, and one book chapter that has been accepted for publication but not yet published. One book chapter is in English, and the volume comes with an English abstract and an extensive English summary of the introduction (pp. 100–08). In the author’s own words, her main objectives were to collate the sporadic data on the early physicians, provide an overall picture of the first phase of the history of the profession and to shed

<https://doi.org/10.7557/4.6592>

Copyright: © 2022 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

light on the factors that contributed to professional development. These goals are clearly met, and the study has other things to offer as well. The hundred-year time frame allows Kontturi to distinguish different phases in the process of professionalization, to identify turning points and ruptures and to discuss various forces driving professionalization. I found Kontturi's analysis of the effects of the Finnish War (1808–09) and the subsequent power change in the medical profession particularly lucid and convincing. The 1830s cholera epidemic also counts among the events that shaped the profession.

Kontturi relates the profession to broader society, notably to the state and the patients. Although the study focuses on doctors, it also introduces the reader to a wide array of other healers, e.g. midwives, apothecaries, surgeons, military medics, clerics, vaccinators, and folk healers. Kontturi convincingly shows that the boundaries of these groups could be tangled and, at places, blurred, and that their relationships cannot be reduced to the efforts of the 'regulars' to overcome the 'irregulars' and to monopolize the art (and business) of healing.

The key contributions of the weightiest individual part of the thesis, the introduction, are, first, a thorough discussion on the concept of profession and the way it should be applied to the Finnish medical corps and, second, a prosopographic database on doctors.

Historians and above all sociologists have produced an extensive body of research on the notion of profession and the process of professionalization, and the medical profession looms large in this research. The topic was particularly popular from the 1960s to the 1980s, which is reflected in Kontturi's discussion on the state-of-the-art. Kontturi chooses to rely on a polythetic definition of profession, a definition where neither the number of criteria nor their hierarchy is set. According to Kontturi, every researcher is free to stress the criteria of their choice. This *laissez-faire* attitude towards the definition of profession means that there really is no way to argue for the superiority of one timing over others. Kontturi herself chooses to highlight three criteria: state-sanctioned corporal privileges, the availability of academic education, and a degree of professional autonomy. Based on these criteria, she dates the birth of the profession earlier than has been customary. In fact, the three criteria were met in the Kingdom of Sweden well before any academically trained doctors found their way to the Finnish part of the realm. But since it would be absurd to talk about a profession without any representatives, the profession was born at mid-eighteenth century, when the first doctors settled in Finland. The profession took a major step towards greater consolidation in the 1820s and 1830s, and the process of consolidation continued beyond the temporal scope of the study. In other words, the study tells us when the first criteria for a medical profession were met but not

when they had all been met, that is, when a ‘mature’ medical profession came into being in Finland.

The empirical keystone of the study is a database that contains data on 241 doctors working in Finland in 1749–1856. In her proposographic analysis of the data Kontturi outlines the limits of the medical profession (or shows where this cannot be done), distinguishes several professional subgroups, maps the geographical distribution of doctors and detects variations in their social position and background. Kontturi’s discussion on the construction, use and limitations of the database is methodologically interesting and sound. There remains unused potential in the database, and it is indeed to be hoped for that it will at some point be made available for broader use. Complementary sources used in the study include, e.g., the annual reports of district physicians (*piirilääkärit*), the backbone of the medical profession. Kontturi describes their nature and potential proficiently, in a way that helps other researchers find and use these rich, little used sources.

Apart from the main argument – which concerns the timing of the beginning of the professionalization process – the study provides a series of more limited observations and considerations that contribute significantly to Finnish history of medicine and health. For instance, Kontturi’s discussion on the complications involved in defining ‘doctors’ and counting them tells a lot about the early medical corps, and it also serves as a reminder against taking seemingly self-evident historical entities for granted. Furthermore, the study tells us how district physicians navigated between their official, state-assigned tasks and the wishes and needs of the population; how the development of the Finnish and Swedish medical corps diverged (or not) after the two regions were separated in 1809; how some Finnish and Swedish doctors tapped into transnational colonial networks of power and knowledge; and how district doctors integrated into local communities. Both the main question and the sub-questions are scholarly relevant, clearly formulated, and convincingly answered. The way that the author moves between macro- and microlevels in the case studies testifies to her versatility as a historian.

Saara-Maija Kontturi’s *Lääkärikunnan synty* provides an excellent overview of its chosen topic – the first hundred years of the Finnish medical profession – and contains apt, empirically well-grounded interpretations, interesting conceptual discussions, and methodologically innovative elements. It moves the early history of the Finnish medical profession onto a significantly more solid ground, facilitating and inspiring research into the subsequent development of the Finnish medical profession and health-care system.

Tobias Oswald, *Stadens gränspatser: Kungliga Poliskammaren och vardagens omstridda rum i Stockholm, 1776–1835* (Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2022). 336 s.

Maja Bondestam, Uppsala universitet

Hur interagerade det sena 1700- och tidiga 1800-talets stockholmare med polisväsendet? Detta undersöker Tobias Oswald i sin historiska avhandling, *Stadens gränspatser: Kungliga Poliskammaren och vardagens omstridda rum i Stockholm, 1776–1835*. Poliskammaren inrättades 1776 för att främja god ordning i huvudstaden och Oswald har läst ett urval av de många polisrapporter som nu började skrivas och arkiveras vid fall av stök och förseelser. Han närmar sig Sveriges första polisorganisation och granskar små brott i fråga om uteliggande, kroghållning och renhållning för att bättre förstå ett stadsrum i förvandling. Vi får veta att hushållen under de aktuella åren blev mindre, att krogarna avskildes från hemmen, hur orenligheter betvingades, och hur de privata gårdarna avgränsades från gatan. Stockholm delades upp, gränser blev viktigare än förr och vissa verksamheter och individer hamnade utanför godtagna sfärer, rum och möten. ”Under perioden går det att följa hur en relativt öppen stad med öppna hus gradvis slöt sig och lämnade enskilda individer exponerade” (s. 291).

Stockholm framstår i skiftet mellan 1700- och 1800-tal som hårt reglerat av tidscheman och bestämmelser om vem som fick vara på vilken plats, vid vilken tid och i vilket ärende. Att hälsa på hos en vän och ta ett glas öl var potentiellt brottsligt och om det uppmärksammades av ordningsmakten kunde straffet bli böter, fängelse eller indragna rättigheter. När polisbetjäningen exempelvis fick nys om att några långväga gäster efter en begravning blivit kvar hos änkingen i Stockholm över natten utreddes den otillbörliga vistelsen omedelbart, brottslingar identifierades och straff utmättes. Avhandlingen diskuterar flera liknande småbrott och Oswald har analyserat inte mindre än 3 200 fall. Det rör sig om krogverksamhet i lokaler som saknade rätt skylt vid dörren, kortspel i någon källare,

<https://doi.org/10.7557/4.6593>

Copyright: © 2022 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

nedsmutsnings av gränder, och människor som sov i förråd, bodar och på höskullar de själva inte ägde.

En mängd illustrationer ger liv och konkretion åt avhandlingen och vi får blicka in under de broar, i de skjul, krogar, höbalar och källare där förseelser ägde rum, där polisen ingrep och jagade fram otillåtna vistelser, verksamheter och personer. Staden patrullerades nitiskt av de polisbetjänter som tycks ha haft ungefär samma position och befogenheter som dagens ordningsvakter. Vid minsta oljud, dagdriveri eller utesovande var de där, redde ut och drev process. Att befinna sig på en plats där man vare sig arbetade eller bodde var ett brott, åtminstone efter solens nedgång, och några spontana kvällspromenader eller nattbad var inte att tänka på för en laglydig stockholmare. Detta är spännande och jag vill ha mer analys, diskussion och förklaring. Varför inrättades poliskammare runt om i Europa just vid denna tid och kan polisbetjänternas verksamhet läsas i ljuset av annan styrande verksamhet under 1700-talet? Hur knyter de många rapporter som skrevs om "bagatellmål" an till vidare försök att dokumentera och inventera svenskarna under seklet? Var Poliskammarens hantering av små förseelser rent av del av ett större folkförbättrande projekt med fokus på moral, beteende och handlingar? Vad betydde det att data inhämtades och bevarades om enskilda individer? Kunde stockholmarna härmed kontrolleras mer effektivt, behärskas och underkastas myndigheter och överhet?

Det här är inget som diskuteras i *Stadens gränsplatser* utan Osvald är mer intresserad av rumslighet, gränser och möjliga flöden mellan gatan och hemmet. Han skriver utförligt om polisväsendet i Sverige och framstår som väl inläst på sitt forskningsfält. Annie Mattssons och Mats Hayens studier tas upp och vi får veta en hel del om Poliskammarens föregångare och motsvarigheter på andra håll i Norden och Europa. Parallellt med det polishistoriska spåret introduceras teorier om rumslig förändring, urbanhistoria, offentliga platser och mikrogeografi. Tidigare forskning om det sena 1700-talets Stockholm har beskrivit en demografiskt, socialt och ekonomiskt stagnerande stad medan Osvald hellre talar om en dynamisk övergångsperiod varunder hushållen krympte och vardagslivet började organiseras enligt nya mönster. Syftet med avhandlingen är att bättre förstå sådana förskjutningar men också att få fatt i social förändring. Ett urbant rum med en stor koncentration av människor och händelser lämpar sig enligt Osvald särskilt väl för det.

Avhandlingen inleds med en ögonblicksbild av hur polisbetjäningen en sommarkväll 1776 rörde sig genom Stockholm på jakt efter ordningsstörande beteenden. På Köpmangatan hördes oväsen från Anna Cajjsa Söderbergs krog, nummer 353, och en berusad kvinna kastades ut. Eftersom klockan var efter 22 och det verkade finnas ytterligare personer på krogen försökte polisbetjänerna ta sig in

och utreda om något i Söderbergs verksamhet stred mot rådande förordningar. Krögerskan var kallsinnig, svor och förolämpade poliserna på andra sidan den låsta porten. En och en halv timme senare bröt de sig slutligen in på krogen och fann där, utöver Söderberg, två sjömän, en änka från Nådendal samt spinnerskan Lisa Holm. Det lilla sällskapet hävdade att de bara haft planer på att övernatta på krogen, inte ägna sig åt dryckenskap, vilket Söderberg förklarade när hon frågades ut av Kungliga Poliskammaren dagen därpå. Att ha gäster efter en viss tid var inte tillåtet och för detta hade krögerskan redan dömts två gånger tidigare. Nu borde hon väl ändå bli av med rättigheten att driva krog, yrkade stadsfiskalen Pehr Qviding.

Liknande bilder av små kontroverser ger studien nerv och konturer. För första gången har det uppstått ett organiserat polisväsende i svensk historia och det speciella sätt på vilket polisbetjänterna arbetade och höll ordning på folk är genuint intressant. Det antyder att stockholmarna skulle fås att röra sig på vissa sätt, under vissa tider, med en viss ljudnivå och i specifika konstellationer. Polisbetjäningens rapporter visar hur små förseelser bland helt vanliga människor uppmärksammades, registrerades och bestraffades och hos mig väcks frågan om det nya polisväsendet gav uttryck för en mildare men mer omfattande och konsekvent bestraffningsmetod än tidigare. Minskade toleransen mot små förbrytelser i och med Poliskammarens verksamhet och de täta kontroller och flitiga bestraffningar som följde i dess spår? Skapade de patrullerande poliserna ett folkligt medvetande om små förseelser? Går det att skönja några förändringar i språket om de småbrott som registrerades? Vad förväntades brottslingen uppleva för slags kval och vad hoppades överheten på? Besträffades kroppen eller själen? Vardagens friktion uppmärksammades av polisen och frågan om hur stockholmarna reglerades beträffande tider, rörelser, sovplatser, nöjen, mat och orenligheter är engagerande.

Borde vardagens friktioner ha analyserats mer? Polisbetjäningen reglerade uppenbarligen stockholmarnas liv på olika sätt men betydelsen av alla kontroller och ingripanden lämnas lite grann därhän i avhandlingen. Oswald vill veta hur urban rumslighet förhandlades i omstridda situationer och materiella komponenter såsom dörrar, fönster, gator och hus diskuteras för att få en bild av stadens ökade slutenhet. Det sistnämnda är visserligen också intressant och motiverat med tanke på avhandlingens syfte. Att just Poliskammarens aktiviteter utgör det empiriska sammanhanget framstår dock som en aning underordnat, inte minst i kapitel 6 där avhandlingens resultat presenteras. Här understryks att *Stadens gränsplatser* är en avhandling om rummets historiska betydelse. Oswald har velat ta reda på varför vissa platser i staden var omstridda, vilka föreställningar överheten hade om hur rummet borde fungera, hur polisbetjäningen gjorde för att kontrollera rummet och hur stockholmarna bemötte detta. Empirin handlar om regleringen av små

brott men avhandlingen djupdyker framför allt i interaktioner mellan olika grupper på specifika platser. De dubbla spåren i denna studie, det polishistoriska och det runsliga, medför en pendling mellan två teman och om jag förstår Oswald rätt så är det staden, dess gränser och kontroverser, som intresserar mest, medan förhållandet mellan polisen och stockholmarna ibland glider ur fokus.

Det jag framför allt funderar över när jag läser denna avhandling är dock metodfrågor och hur Oswald gått till väga för att utvinna kunskap ur sina källor. Inledningsvis talar han om en praktikteoretisk ingång och om den runslighet som framträder i mötet mellan stockholmarna och polisbetjänarna. När han sedan närmar sig Poliskammarens arkiv sker det dock via en kvantitativ analysmetod som gör stadens omstridda platser påfallande abstrakta. Förekomsten av förseelser som hemlöshet, krogverksamhet och renhållning under tre tidsintervall presenteras i tabellform. Ökningar och minskningar över tid registreras och Oswald låter siffrorna bilda grund för avhandlingens analyser och resultat. På sidan 266 får läsaren veta exakt hur många fall av spel och dobbel som blev till ärenden för polisbetjänarna under ett visst år och hur siffran såg ut 20 år senare. "Praktiker" blir i avhandlingen synonymt med antalet fall av uteliggande, felaktig kroghållning och otillbörlig nedsmutsning 1776, 1804 och 1835, och mot bakgrund av dessa siffror hävdas att staden blev mindre öppen och rörlig. Sanitära olägenheter följdes upp och bevakades av polisen och Oswald menar att flöden mellan gårdar och gator försvann.

Jag tvivlar inte på riktigheten i dessa rön men tycker att källorna, som en effekt av metoden, stummar och att staden, dess invånare, brotten och den polisiära verksamheten försvinner in i siffror och tabeller. Ett stort arkiv med många tusen fall av oordning bjuder kanske in till kvantifierande arbetssätt men med räknandet och etiketterandet följer en risk att studieobjektet inte historiseras tillräckligt. Brotten framstår som historiskt intakta och oföränderliga variabler. Vad var spel och dobbel 1776 och vad var det 1835? Som en följd av metoden fryses förseelsen i tiden och görs immun mot tidsbundna lager av innebörd. Att en krog har sitt utskänkningstillstånd i ordning gäller ju än idag, men hur ska man förstå mer rörliga fenomen? Varför var det ett brott att tre personer spelade kort i en källare i slutet av 1700-talet? Hur såg det ut tidigare och varför slutade ordningsmakten oroas över kortspel vid en viss tid? Vad var en förseelse under de aktuella åren och hur förändrades förhållandet mellan stockholmarna och polisbetjänarna? Hur förändrades språket i polisrapporterna och vad innebar själva rapportandet, dokumenterandet och arkiverandet av stockholmarnas brott? Iakttagna ökningar och minskningar av specifika brott i Poliskammarens diaries blir ett trubbigt instrument för att belysa komplicerade teser om förändring och modernitet.

Nåväl. En viktigare fråga i just denna avhandling är vad kvantifieringen av ordningen säger om stadens gränser och vardagens omstridda rum. Fint nog avslutas varje kapitel med en diskussion om just detta och Osvald argumenterar för att Stockholm mellan 1776 och 1835 gick från att vara en stad med allmänt porösa gränser till att präglas mer av uteslutande, avskiljande och tillslutande. Staden rörde sig från flexibilitet till ökad stabilitet och mot bakgrund av sin statistiska genomgång ser Osvald en tilltagande slutenhet mellan människor, byggnader och möjliga rörelser. Resonemanget baseras på ned- och uppgångar i relativa andelar av vissa brott och det är inga enkla iakttagelser som leds i bevis. Ärligt talat hänger jag inte alltid med på resan mot stadslandskapets ökade atomisering och tänker att de strikt kvantitativa redogörelserna för antalet brott borde ha komprimerats en aning. Till förmån för vad? Jo, till förmån för de intressanta fallen i sig och till det påbörjade resonemanget om hur bodar, plank, månglarbord, hål, trummor och rännstenar under 1700-talet uppmuntrade flöden, öppningar och kommunikation mellan stadsdelar, bostäder och verksamheter på ett sätt som försvunnit närmare vår egen tid. Osvald nämner avslutningsvis ”modernitetens gastkramande av staden” och jag ser fram emot fler studier om avsmalnande kategorier, hårdnande gränser, och hur korrespondenser mellan stort och smått började upplösas under 1700-talet. Vad var det för slags processer och hur stod de i relation till vardagens alla små brott?

Avslutningsvis vill jag understryka att *Stadens gränsplatser* är en avhandling med många kvaliteter. Osvald är en god skribent, studien är välstrukturerad och genomförd för att få svar på en intressant och långt ifrån lättbesvarad fråga. Vi får sällskapa med en författare som kan konsten att måla upp specifika rumsliga kontroverser. Osvald tar oss med till föränderliga krogmiljöer, gatans alla oordentligheter och beskriver fint hur otillåtna övernattningar i hamnar och lagerbyggnader uppmärksammades, registrerades och kontrollerades. Både den som är intresserad av stadsrummets förändringar och den som vill fördjupa sig i det svenska polisväsendets historia har i denna studie mycket att se fram emot.

Arne Jönsson, Valborg Lindgärde, Daniel Möller, Arsenii Vetuschko-Kalevich (red.), *Att dikta för livet, döden och evigheten. Tillfällesdiktning under tidigmodern tid*. (Göteborg: Makadam förlag, 2020). 830 s.

Jørgen Magnus Sejersted, Universitetet i Bergen

Dette rikt illustrerte verket på hele 830 sider bringer sammen et tredvetalls litteraturforskere fra Sverige, Danmark, Island, Finland, Estland og Tyskland i studiet av hovedsakelig svensk leilighetsdiktning («tillfällesdiktning»), fra ca. 1500 til 1800 i nordeuropeisk kontekst. «Svensk» innebærer da ikke nødvendigvis at teksten er skrevet på svensk, men at den har sin opprinnelse innenfor datidens svenske kulturområde. Verket består av separate artikler ordnet i åtte tematiske avdelinger. De 42 artiklene er av varierende omfang og ambisjonsnivå, fra enkle tekstpresentasjoner til systematiserende oversikter over leilighetsdiktningens mange underjangrer og prinsipielle drøftinger basert på større korpus. Enkelte forskere bidrar med flere artikler. Tekstene er gjennomgående velskrevet, presise og gir inntrykk av grundighet. Dessverre er det i liten grad krysshenvisninger mellom artiklene, slik at sammenhengene i stoffet i hovedsak ivaretas av den overordnede inndelingen – hvilket stort sett fungerer greit. Redaktørene har stått overfor en kjempeoppgave. Selv om enkelte innlegg fremdeles bærer preg av seminarinnleggets form, vitner boken som helhet om et omfattende og nøyaktig redaktørarbeid med et sammensatt og krevende materiale. Innsatsen har resultert i et rikt og vesentlig vitenskapelig bidrag, og et praktverk med omfattende og velvalgte illustrasjoner av til dels praktfulle trykk og omfattende litteratur- og personregister. Et generelt inntrykk er likevel at antologien i hele sin bredde ikke egentlig sammenfatter og oppsummerer et forskningsfelt, men snarere introduserer og viser fram mulighetene i et enormt materiale, som man fortsatt ikke riktig vet hvordan man skal behandle.

<https://doi.org/10.7557/4.6594>

Copyright: © 2022 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Et konkret uttrykk for utfordringene med å arbeide med dette materialet, finner man i Östen Hedins grundige og personalorienterte utgreiing om leilighetsdiktenes historie og status på «Kungliga Biblioteket». Denne gjennomgangen avslutter antologien. Ikke bare går det fram hvor uhyre omfattende materialet er, men også at det er usedvanlig sammensatt og vanskelig å kategorisere – blant annet på grunn av sjangervariasjoner, språkvariasjoner (over 20 språk er representert) og ulike format. Her er det fremdeles mye stoff å forske på, men det blir klart at kortkataloger i begrenset grad gjør det mulig å få oversikt over tekster med tematiske eller formelle særtrekk en forsker trenger for å trekke linjer. Behovet for en storstilt digitalisering, ikke bare digitalisering av kortkatalogene, virker åpenbart, men kanskje urealistisk, for det ser ikke ut til at Hedin tar til orde for noe slikt. Det ville vel også medført betydelige utfordringer.

Antologiens samlende avdelinger har overskrifter som dels viser til undersjangrer som «Bröllop», «Begravningar» og «Musik för tillfället», og dels tar opp mer generelle forhold som «Dikt, form och funktion», «Dikt och politik» og «Dikter för tillfället, en översikt». Det har nok kostet redaktørene hodebry både å konstruere disse overskriftene og å innordne artiklene, og det er ikke alltid klart hvorfor en artikkel har fått sin plassering. En overordnet inndeling er like fullt en kjærkommen lesehjelp i et ellers nokså kaotisk mangfold. Artiklene løfter fram et rikt og svært interessant materiale, men det er en utfordring å aktualisere og modernisere perspektivene på disse ofte kuriøse tekstene. Etter min mening er det grunn til å være mer dristig i omgangen med disse skattene. Den ideelle forsker på leilighetsdiktingen er både lærd filolog og historiker, dristig fortolkende nærleser og teoretisk nysgjerrig. Dette er en sjelden type. Det virker fremdeles som man nøler med å rote den empiriske og filologiske grundighet til med teoretisk vidløftig fortolkning. Et grunnleggende spørsmål er hvor vidt den dominerende lese måte, som har vært og fremdeles er kontekstualisering, filologisk forklaring og påvisningen av retoriske figurer, er reduktiv i forhold til tekstenes ulikheter, originalitet og aktualiserende perspektiver? Materialet ber om mer, men antologien viser at vi strever for å komme videre.

* * *

Antologiens mange presentasjoner av ulike undersjangre er et viktig bidrag som inspirerer til videre forskning. Her er det mange gode eksempler. Anna Peräläs gjennomgang av tekster til boktrykkere viser den visuelle rikdommen i materialet, og levendegjør kultur- og personallhistorie, men uten ambisjonen om et overgripende blikk. Johanna Akujärvis oversikt over «Greek occasional Poetry from the Swedish Empire» er et lærd bidrag til lærdomshistorien, og filologen Josef Thun

er et interessant eksempel som med dette er godt kartlagt. Riktig nok blir det mange detaljer og enkeltheter. Her, som litt for ofte i forskning på leilighetsdiktning, savner jeg at forskeren trekker noen overordnede linjer.

Valborg Lindgärde, som både er medredaktør og bidrar med hele åtte (om enn flere korte) artikler har flere presentasjoner av ulike undersjangre. Eksempler er «bindebrev», gratulasjonsdikt i bøker og dikt under kobberstikkportretter. Selv om disse gjennomgangene er ganske raske, gir de antologien et preg av sjangersystematisk oversikt. En annen artig undersjanger som drøftes kortfattet, men iderikt av Kristiina Savin, er forord henvendt til den uvillige leseren, til en tenkt kritiker. Når det gjelder Dag Hedmans ellers interessante diskusjon av operalibrettoer, er jeg noe mer i tvil om hvor vidt vi fremdeles er innenfor leilighetsdiktningens rammer, selv om Hedman fint redegjør for kontekstuelle trekk ved sjangeren. Peter Sjøkvists gjennomgang av studentdedikasjoner som skulle gi studenten en viss inntekt i form av bidrag fra mottakeren av dedikasjonen, er også eksempel på et fenomen, eller en subsjanger, som viser leilighetsdiktningens mange overraskende varianter og funksjonsmåter.

Et kulturhistorisk interessant stoff finner man i Lindgärdes påpekning av «Dialog på dialekt». Liknende materiale på norsk side kan man for øvrig finne i Kjell Venås' antologi over norske tekster i dansketiden, titulert *Den fyrste morgonblånen* (1990). Det er mulig Lindgärdes artikkel kunne gitt et enda mer utfyllende bilde av denne typen diktning om den sto tettere på Östen Hedin og det han skriver om dialektdiktning i samlingen. Flere ganger tar man seg i å tenke at bidragsyterne kunne kommunisert og samarbeidet mer. Valborg Lindgärde har også en av antologiens mer systematiske forskningsbidrag, i form av en sammenfattende framstilling av svenske nyttårsdikt i tidsrommet 1680 til 1703, med vekt på frekvens, særtrekk og innhold. I tillegg til å gi en oversikt over denne undersjangeren, viser Lindgärde blant annet hvordan nyttårsdiktet framstiller samfunnsutviklingen, og blant annet med hjelp av bibelhenvisninger kunne inneholde politisk kritikk i årene fram mot 1720. Dette stoffet kunne vært ytterligere løftet gjennom de perspektiver på politisk innhold man finner i bidragene til Sebastian Olden Jørgensen og Andreas Hellerstedt. Karin Strands artikkel om «avrättingsvisor i skillingtryck» gjør leseren oppmerksom på en del av leilighetsdiktningen som ellers er lite representert i materialet i denne boken, nemlig det folkelige skillingstrykket med nyhetsinteresse. Strand plasserer den svenske tradisjonen for henrettelsesdikt til 1700- og 1800-tallet med vekt på barnemordersker, og gjør en interessant observasjon av såkalte «suicidalmord», altså mord begått i den hensikt å selv bli henrettet, motivert av selvmordstabet. Artikkelen er imidlertid svært kort, og fungerer mest som en smakebit og oppfordring til videre forskning.

Daniel Möller har en rekke tekster som presenterer ulike undersjangre av begravelsesdiktene. Særlig frisk og tankevekkende er Möllers introduksjon av autoepitafen som litterær selvframstilling – altså gravskriften over seg selv. Jeg har ikke tidligere sett noen skandinavisk introduksjon til denne subjangeren, men flere tekster fra dansk-norsk litteratur dukker uvilkaarlig opp i minnet under lesningen. Möller har gjort et kartleggende pionerarbeid, som også kan fungere som utgangspunkt for videre forskning. I forlengelsen av denne, har Möller også en enda mer kortfattet presentasjon av gravskrifter over levende personer. Han presenterer dessuten den kuriøse subjangeren dyregravskrifter. Til sammen gjør dette avdelingen om begravelsesdikt rik og variert, selv om man savner noe mer sammenfattende.

Et mer ambisiøst og systematisk arbeid er Kristiina Savins oversikt over versifiserte supplikker fra 1700-tallet. Hun har som formål å «kartlegga genrens grunnleggende karakteristika och oppmuntra framtida forskare till vidare studier» (369), hvilket er et forbillidlig mål som kunne ha vært hele antologiens begrunnelse. Her fremvises en del eksempler, men også en interessant påpeking av at disse tekstene ofte er komisk-burleske i formen, selv om de må betraktes som seriøse som søknader. Savin viser en til tider velfungerende humoristisk-ironisk tone i den rimede supplikk og deres fokus på avsenderens situasjon og ulykkelige omstendigheter i forhold til mottakerens muligheter og nåderikhet.

* * *

En del artikler står nokså alene, i utkanten av antologiens sentrale felt. Disse er imidlertid ofte interessante i seg selv. Kristi Viiding har en informativ oversikt over leilighetsdiktningen i datidens «Estonia and Livonia», der de katastrofale konsekvensene av Den store nordisk krig (1700–1720) skaper et tungt brudd i den kulturelle utviklingen. Slik åpner antologien med en påminnelse om kulturfeltens endringer og det felleseuropeiske grunnlaget for denne diktningen. Det er også vanskelig å plassere Verner Egerlands framstilling av «Den gudomlige Aretino». Artiklen er likevel interessant som bakgrunnsmateriale og som en påminnelse om sjangerens tidligste fase. Egerland mener at tidlig på 1500-tallet var det ikke egentlig snakk om en egen sjanger for leilighetsdiktning, og at man i hvert fall i Italia, med Aretino, kunne finne særegen og original diktning knyttet til både erotikk og polemikk. Stoffet er morsomt, men man savner diskusjonen om hvor vidt Aretino var kjent og hadde innflytelse i resten av Europa før 1800. Hadde hans erotiske skildringer for eksempel betydning for erotiske bryllupsdikt i skandinavisk barokk? Hva Daniel Möllers artikkel om «Erotisk och skavrös tillfällesdiktning» gjør i avdelingen om «Dikt och politik» er også uklart, men emnet er både viktig og underholdende, og hadde fortjent en enda mer grundig og nyansert framstilling enn Möllers

både ryddige og interessante presentasjon. Om denne artikkelen heller hadde stått sammen med artikkelen om Aretino, ville det kanskje gitt et mer sammenhengende bilde av erotiske elementer i leilighetsdiktningen.

Christina Svenssons svært interessante artikkel om Tegnér's leilighetsdiktning bryter også antologiens allerede vide tidsramme, men tydeliggjør et viktig poeng, nemlig at også romantiske diktere skrev tekster som kan defineres som leilighetsdiktning, og at det prinsipielle skillet mellom leilighetsdiktningens og romantikkens poetikker ikke er så klart som man kan få inntrykk av i etablert forskning – og andre steder i denne antologien. Svensson påpeker interessant at Tegnér alluderer til Goethes kjente påpekning av at all hans diktning er knyttet til en anledning. Denne påvisningen kunne føre til en mer grunnleggende diskusjon av tesen om romantikken som et grunnleggende brudd i leilighetsdiktningens poetikk. Dette typen teoretisk grunnlagsdiskusjon finner man imidlertid bare i svært begrenset grad.

* * *

Cajsa Sjöbergs artikkel om Peder Winstrup er å regne blant tradisjonelle artikler om leilighetsdiktning; den gjør rede for konteksten, for filologiske trekk og leser teksten i lys av sjanger og retorikk. Artikkelen er solid og interessant for den som interesserer seg for periodens detaljer. Også Beate Christine Fiedlers fremstilling av den omfattende «Totenfeier» etter Otto Königsmarck er fascinerende materiale som legges fram elegant, men uten særlige element av analyse. Et eksempel på bemerkninger som vekker interesse, er at den kontroversielle leilighetsdikter Johannes Faes ved kritikk «verwies darauf, dass er ein Poet sei und damit der Freiheit der Poetik unterliege» (171). Her skulle jeg gjerne sett både mer konkret kildebruk og en diskusjon om dikterrollen og kunstens frihet rundt år 1700. Slike ting blir det lite tid til når det lærde noteapparatet er på åtte sider. Arsenii Vetus-hko-Kalevichs presentasjon av Johannes Widekindis diktning i lærde detaljer står i rekken av tradisjonelt filologisk grundige forskningsbidrag. Elena Dahlberg tar opp en spektakulær hendelse der Karl XII skal ha skåret i stykker et portrett av seg selv, og presenterer fem korte dikt som tematiserer dette. Kommentaren til dette interessante stoffet er imidlertid minimal.

Frederik Tersmedens drøfting av de få leilighetsdiktene etter den danskfødte lærde kvinne Lycka Sophia Friis er likeledes en framlegging av et rikt eksempel-materiale i kontekst, uten at dette løftes inn i mer overordnede diskusjoner. Lycka Friis blir mer et eksempel på en som ikke skrev interessevekkende tekster, men som ble løftet fram som «lærd fruentimmer». Kvinneperspektivet er generelt en viktig rød tråd i deler av materialet; særlig er Sophia Elisabeth Brenner en gjen-

nomgangsfigur som blant andre Valborg Lindgärde trekker fram, eksempelvis i presentasjonen av Brenners lykkeønskning til Ludvig Fabritius. Lindgärdes interesse for kjønnsperspektivet i denne litteraturen ligger også til grunn for diskusjonen om Greta Giädda i «En bröllopsdikt och en kontra-vers» – en kort presentasjon av et stoff som også burde være av interesse for moderne kjønnsforskning.

Kjønnsperspektivet finner også en relevant inngang i Ann Öhrbergs artikkel om Magnus Malmstedts bryllups- og begravningsdikt. Öhrberg har et spennende, om enn opplagt, utgangspunkt i at «Tillfälleslitteraturen återspeglar inte enbart passivt rådande normer och ideal, utan den kan dessutom ses som medskapande till at dessa formas» (135). Det er kanskje symptomalt at dette i denne konteksten nærmest oppleves som en dristig påstand. Öhrberg viser hvordan Herrnhutismen dukker opp hos Malmstedt og «skapar glidningar när det gäller kön och öppnar för egalitet mellan individer». Her kunne man tenke at en *enda* mer kjønnssteoretisk inspirert fortolkning kunne aktualisert materialet ytterligere.

* * *

Fra et kjønnsperspektiv kan man undre seg over at det stort sett er menn som skriver om «Dikt och politikk»? Dette er også blant antologiens mest interessante og nyskapende dimensjoner, der man utvider perspektivet på leilighetsdiktet. Leilighetsdiktene kan forholde seg til, og gripe inn i den politiske og idéhistoriske konteksten på en aktiv måte. Dette er et viktig og mindre opplagt poeng enn man kanskje skulle trodd. Leilighetsdiktingens rolle i tilløpene til en kritisk tidlig offentlighet er blant temaene en kunne tenkt seg mer systematisk belyst. Her gir Lindgärdes materiale av nyttårsdikt åpenbart gode muligheter. Dette samfunnsmessige potensialet er imidlertid et hovedpoeng i Sebastian Olden Jørgensens diskusjon om leilighetsdiktingens «udprægede politiske følsomhed», som belyses med danske eksempler – hvilket fremstår som en liten anomali i antologien. Politisk brodd finner han særlig i leilighetsdikt som ikke er stilet til kongen selv, men til embetsmenn som kan trenge litt rådgivning, slik at leilighetsdiktet går fra panegyrikk til parænese for å bruke artikkelens retoriske vokabular. Olden Jørgensens hovedpoeng er at denne diktingen speiler overgangen fra adelsvelde til enevelde, et perspektiv man vil kjenne fra hans tidligere forskning. Poenget om leilighetsdiktingens potensiale som kilde til idéhistorie kunne hatt en fruktbar dialog med artiklene som behandler supplikker og nyttårsdikt. Nils Ekedahls kortere bidrag om et bryllupsdikt til Karl X Gustav, lagt i munnen til en bonde, illustrerer at politiske lesemåter kan utvides i dette mangetydige materialet.

Andreas Hellerstedts artikkel om den særlige blandingen av religion og politikk, som lå i dyrkingen av Karl XII som en av Gud særlig utvalgt helt, en «Unders-

Kung», ligger i forlengelsen av Olden Jørgensens forskning, og viser at leilighetsdiktene under sin panegyrikk kan ha en kompleks og gjennomtenkt ideologisk idé. Hellerstedt har nok rett i at leilighetsdiktningen har falt mellom litteraturviternes og lærdomshistorikerenes stoler, og utgjør et uutnyttet materiale. Hans lansering av Luthers begrep om «Wundermann» er vellykket, og kan uten tvil være fruktbart også i andre sammenhenger. Arne Jönssons artikkel om tre leilighetsdikt knyttet til Lunds universitets tidligste historie har også en politisk kontekst, men her dreier det seg mest om presentasjon av stoffet gjennom lærd nærlesing av latindiktene og deres kontekst. Perspektivene fra Olden Jørgensen og Hellerstedt kunne sikkert også ha vært anvendt på dette materialet, og det kunne vært interessant om Jönsson ved en senere anledning kunne gi den «kritisk analys» av poetikkprofessorenes diktning, som han påpeker ligger utenfor rammene av denne artikkelen. En kortfattet drøfting av politikk og leilighetsdiktning finner man også i Elena Dahlbergs tekst om epitafer som politiske invektiver. Dahlberg tydeliggjør polemikken knyttet til den minnestøtten over Carl XII som sto ved Fredriksten. Støttens satiriske danske tekster fikk svenske, polemiske svar i form av leilighetsdikt.

* * *

Torunn Sigurdardottirs «Does Genre Matter?» er ett av de bidragene som søker å fornye forskningsmetoden med utgangspunkt i at de ulike diktene ikke først og fremst er like, slik retoriske lesemåter lett vil løse tekstene opp i overordnede mønstre, men at de er ulike og individuelle. Sigurdardottir deler begravellesdiktene inn i undersjangre, og nærleser et eksempel på islandsk «funeral elegy» som en subjektiv sjanger som behandler et sorgtraume. Artikkelen fremstår som godt underbygget og original, selv om henvisningene til teori stort sett er nokså generelle. En artikkel som tar utgangspunkt i den nye mediale situasjonen og tar opp hvordan digitalisering kan fornye forskningen, er Jan Drees' undersøkelse av håndtrykket som motiv i tekster, i vignetter og på medaljer. Drees gjør et poeng ut av at det er det mediale skattkammer på nettet, som muliggjør bred stoffinnhenting og eksemplerriksdom, som ligger til grunn for detaljerte observasjoner av forholdet mellom bilde og tekst, og hvordan et motiv kan utvikle seg i ulike retninger.

Et svært velkomment bidrag er også Maria Schildts «Tillfallets musikk», som tar opp leilighetsmusikk og sammenhengen mellom leilighetsdikt og musikk. Generelt spør man seg ofte om leilighetsdiktets fremføring; ble det lest opp eller eksisterte det først og fremst som tekst? Leilighetsdiktets performans er et vesentlig spørsmål som kan være vanskelig å besvare på et generelt plan, og noe generelt forsøk finner man heller ikke i denne antologien. Schildt hevder imidlertid, trolig med en viss rett og i tråd med hva Stina Hansson har antatt, at «en betydningsfulle del

av de strofiska tillfällesverserna framfördes sjungande – ofta med ett omfattande instrumentelt ackompanjemang – trots att inget av detta framgår av de tryckta textbladen» (531). Dette baserer Schildt på en gjennomgang av Dübensamlingens 20 000 notebled, hvorav ca. 10% er knyttet til leilighetsdiktning. Schildt kan blant annet belegge eksempler på at også leilighetsdikt som er trykket uten musikkangivelse, har vært fremført som musikk.

* * *

Antologien *Att dikta för livet, döden och evigheten* har sin bakgrunn i et forsknings-symposium med undertittelen «Nya teorier, metoder och innfallsvinklar i forskningen kring tillfallesdiktning 1500–1800». Dette vekker en del forventninger til arbeidet. Det første spørsmålet som ventes besvart, er: Hvilke nye teorier og metoder? Retorisk analyse kan ikke kalles noen nyhet. Den omfattende digitaliseringen av eldre tekster åpner generelt store muligheter for komparasjon og «distant reading», men som det går fram i Hedins bidrag, er det mye her som ikke er digitalisert. Handler det kanskje snarere om utgivelsesfilologiske muligheter? Man kunne også tenke seg at litteraturteoretiske utviklinger innenfor sjangerteori, økokritikk, «queer studies» eller liknende skulle prege bidragene, men slike tanker er utenfor antologiens horisont, og det forblir jo også usikkert hva de kunne bidratt med. Kanskje kunne lyrikkteoriens økte vekt på *performance*, eller vår tids nedbygging av distinksjoner mellom kommersiell populærkultur og kunst, eller den nye virkelighetslitteraturens vekt på kontekst åpne for ny aktualisering av leilighetsdiktningen? Skulle man være bekymret for slike utskielser, blir man imidlertid raskt betrygget av åpningsartikkelen til Stina Hansson, som må kunne kalles en pioner i forskningen på leilighetsdiktningen, og som i lang tid har vært en nestor i feltet. Hanssons i hovedsak retoriske innfallsvinkel til denne diktningen følges med god grunn i mange av artiklene i antologien. I hennes artikkel antydes da heller intet annet enn en moderat justering fra retorisk *loci*-perspektiv, til en mer omfattende, tematisk repertoarsystematikk som skal muliggjøre fornyet behandling av det omfattende og kaotiske materialet. Som det går fram av det ovenstående, kan man nok si at dette delvis følges opp i antologien gjennom de mange subsjangrer som blir diskutert. Jeg oppfatter imidlertid dette som en konservativ form for fornyelse. Det dreier seg da fremdeles om historisk kontekstualisering av en fortidig lærdomsdiktning så fremmed at den ikke egentlig kan forstås gjennom våre estetiske kategorier. Heldigvis står ikke alle artiklene innenfor et slikt paradigme, og med denne antologien har man et godt grunnlag for å fornye og aktualisere forskningen på leilighetsdiktet. Tiden for det er overmoden.

Kristjana Vigdís Ingvadóttir, *Þrautseigja og mikilvægi íslenskrar tungu* [Perseverance and Importance of the Icelandic Language] (Reykjavík: Sögufélag, 2021). 320 pp.

Halldóra Kristinsdóttir, National and University Library of Iceland

In her first published book, *Þrautseigja og mikilvægi íslenskrar tungu*, Kristjana Vigdís Ingvadóttir discusses Danish influence in Iceland in the eighteenth and nineteenth centuries and the importance of the Icelandic language from the Reformation. The book is based on her BA thesis in history from the University of Iceland in 2019 and was nominated for the Icelandic Literary Prize in the category of academic and non-fiction books in 2021.

The book explores the languages used in Iceland at the time of Danish rule in Iceland, more specifically the languages used by Icelandic officials in the eighteenth and nineteenth centuries. Even though Icelanders have always thought of their native language as an important part of their identity, there were ideas of adopting Danish in the second part of the eighteenth century. One of the advocates for this was Bjarni Jónsson, the rector of Skálholt, who said in a letter to the Icelandic Land Commission in 1771 that Icelandic was both useless and harmful.

The purpose of the book, as stated in the introduction, is to explore why Icelanders were permitted to use Icelandic within the local governance and not made to use Danish. In order to shed light on this, Ingvadóttir researches whether and how language usage changed and evolved in the eighteenth and nineteenth centuries. Was Danish used more than Icelandic? And was the use of Danish more extensive in the nineteenth century than the eighteenth? Was there a difference in the use of the two languages between different groups of people? Did government officials for example use Icelandic more when corresponding with the public than other people? These are some of the key questions Ingvadóttir puts forward.

The book is divided into three parts. The first part deals with the state of language use and Icelandic society until the nineteenth century. In this part,

<https://doi.org/10.7557/4.6595>

Copyright: © 2022 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Ingvadóttir presents her research on language use in the eighteenth century. In the second part, she makes mention of changes in attitude towards Danish in the eighteenth and nineteenth centuries and gives an account of her research on nineteenth-century language use. In the third part, Ingvadóttir compares the status of Danish in Iceland in the eighteenth and nineteenth centuries to the status of English there nowadays.

The first chapter describes various changes that had taken place in Icelandic society and can be traced to increased administrative relations with Denmark. This led to what can be referred to as “Danish influence” within some areas of society. So the question arises whether these influences were so great that adopting Danish, instead of Icelandic, would have been a trivial matter. In the second chapter, the author goes on to talk about the importance of Icelandic within the Danish monarchy, increasing interest in medieval manuscripts and texts along with the Old Norse language. She mentions the early stages of language purification and the Reformation, with increased book publishing in Icelandic, laws and regulations regarding the use of Icelandic in the seventeenth and eighteenth centuries. She compares the status of the Icelandic language to Greenlandic and Faroese, but those nations also belonged to the Danish monarchy. The status of Icelandic was different from that of the other languages, partly due to the rich history of written texts in Icelandic and the importance of Icelandic cultural heritage for Denmark’s own historical identity. This part gives a good overview of the status of the Icelandic language within the Danish monarchy in the eighteenth century. It sets the stage for Ingvadóttir’s discussion of her own research in the following chapter.

Ingvadóttir’s research, which is presented in the book, is twofold and the results are discussed in chapters three and six. In the first part of her research she looks at correspondence between officials and the public in the eighteenth century, preserved in the archives of the district governor (*amtmaður*) in the National Archives of Iceland. In this period there was only one district governor working at a time, but the men who held this office were both Icelandic and foreign. Ingvadóttir examines a selection of letters sent to and from the district governor. Regarding the letters sent from the district governor she only looks at letters from the two Icelandic men who held the office in this period, and not foreigners, as she assumes they did not write in Icelandic. As the archive is a quite large one, Ingvadóttir researched a selection of letters, to some extent a random choice, but large enough to give clear results. The author gives an overview in tables of the correspondence she analysed. However, some of the statistics are only reviewed in the text itself, but would have been clearer if they had been presented further in additional tables. Furthermore, some statistics are nowhere mentioned, i.e. the total number of letters preserved from each district governor and the percentage

researched. Ingvadóttir only mentions the number of boxes and letter books preserved, but not the number of letters.

The outcome of Ingvadóttir's research gives a clear picture of the languages used by the district governors and the public. It shows an extensive use of Danish by the two Icelandic district governors. The public, on the other hand, mostly wrote their letters in Icelandic, which Ingvadóttir says is not surprising as knowledge of Danish was not common amongst this group and they would have needed help with writing in Danish. This implies that she assumes the public's letters in Icelandic are autographs. Writing skills were, however, very limited in the eighteenth century, especially amongst women and uneducated men. Some discussion about the letters themselves would have been beneficial here, whether there are indications that they are in fact autographs, or if there is any evidence that might suggest the same handwriting in letters from different correspondents.

The focus in the second part of the book is on the nineteenth century, but first Ingvadóttir discusses the views of several government officials and other learned men concerning the use of Danish and Icelandic in the eighteenth century. She wonders whether they can be regarded as patriots if they wanted to adopt Danish at the expense of Icelandic, and she gives examples of officials who used both languages.

Criticism of the use of Danish became more conspicuous during the nineteenth century, and in the fifth chapter Ingvadóttir looks at the opinions expressed by the government, officials, the elite, the public and even foreign travellers about the two languages in the nineteenth century. She asks why criticism of the use of Danish became so extensive. In order to explain this, Ingvadóttir gives a good overview of the increased Danish influence in Iceland, e.g. rising numbers of Danish merchants and growing Danish influence on the Icelandic public. At the same time, the use of Danish within the administration began to be criticized and it was recognized that Icelandic should be used in domestic affairs.

So, was the use of Danish rightly criticized? Was it used so much amongst officials? And how did the use of the two languages develop as the century passed? In order to obtain answers to these questions Ingvadóttir examines the correspondence of district governors (*amtmenn*) in the western part of the country (*vesturamtið*) in 1787–1876. Again, Ingvadóttir looked at letters both to and from the district governor, but this part of the research included a broader group of correspondents. In this part, the author asks whether and how language use changed in this period. Was Danish employed more than Icelandic? Had the use of Danish increased from the eighteenth century?

As in the first part of the research, Ingvadóttir has studied at a selection of the district governors' correspondence, covering about 3–6% of the letters preserved

in each book of correspondence. She explains the selection of letters at length, which can be confusing to follow. A presentation of this in tables would have given the reader a clearer picture.

The results of this research are interesting and prove the value of Ingvadóttir's study. At the beginning of this period almost all the letters are in Danish. For example, one of the district governors wrote to people of all classes in Danish, even those who had no knowledge of the language and likely needed the letters to be translated for them. But in the last years (1873–1876) 95 % of the correspondence is in Icelandic. This means that there is a complete reversal in the use of the languages in the nineteenth century.

In the eighteenth and nineteenth centuries, Icelandic was mostly influenced by Danish. Nowadays, however, the language is mostly threatened by increased use of English. In the past few years there have been ideas about adopting English instead of Icelandic – ideas that are similar to those voiced in the eighteenth century. In the last part of the book, Ingvadóttir discusses anglophone influences on various areas of language use in Iceland, and compares it to the Danish influences in the previous centuries. This comparison is interesting and places historical research in a modern context. However, this issue is more complex than can be resolved in several pages, and Ingvadóttir discusses this in rather simple terms.

One of the main purposes of this work is to find out why Icelandic is still spoken in Iceland. Ingvadóttir's research concludes that the reason for this is that Icelanders, including government officials, never ceased to use Icelandic. And when Danish influence had become so great, the demand for increased use of Icelandic got louder. Her research is therefore a part of the answer to that question. However, the scene of Ingvadóttir's research is the administration, i.e. correspondence to and from government officials. The answer to Ingvadóttir's questions is probably to be found just as much in the general language use of the public. Other factors were also at work, such as increased literacy among the public and publications of grammar books in the vernacular. These factors are not discussed in the book, but Ingvadóttir's research does nonetheless give this topic a fresh perspective and it is an important study of primary sources.

The finish of the book has been carefully accomplished. There is an abstract in English, bibliography and a list of images, names and keywords, tables and charts. Images of documents could have been printed in better quality. All in all, the book is a promising first published piece from the author and it will be exciting to take notice of her work in the future.

Seppo Aalto, Sofia Gustafsson & Juha-Matti Granqvist,
Linnoituskaupunki: Helsinki ja Viapori 1721–1808
[Fästningsstaden: Helsingfors och Sveaborg 1721–
1808] (Helsinki: Minerva kustannus Oy, 2020). 640 pp.

Ulla Ijäs, University of Turku

The book *Linnoituskaupunki: Helsinki ja Viapori 1721–1808* (and the identical Swedish language version *Fästningsstaden: Helsingfors och Sveaborg 1721–1808*) tells the story of Helsinki and Sveaborg fortress. Seppo Aalto, Sofia Gustafsson and Juha-Matti Granqvist have co-written the book and this joint effort makes the book a coherent, well written study. Aalto has written the first three chapters focusing on the early years before the Russo-Swedish war 1741–43. The fourth chapter, illustrating the years of war, is written by all three scholars and the chapters 5–13 are co-written by Gustafsson and Granqvist. The book includes several pictures and maps, and it is introducing people, houses, construction works and landscapes of the time.

In 1721, Helsinki was ruined by the Great Northern War, but during the eighteenth century the town grew together with the Swedish fortress of Sveaborg (in Finnish: Viapori, now Suomenlinna). Sweden started to build the fortress in 1748, after the catastrophic Russo-Swedish war of 1741–43, and Sveaborg became the greatest building project of the time in Europe, creating the twin city Helsinki-Sveaborg. This book tells the story of this twin city from the time when the first stones of the great fortress were laid until the capitulation of the fortress in 1808 during the Finnish war. The book is based on research conducted in several projects at the University of Helsinki, and it is written by three historians whose expertise is military history or eighteenth-century history. Although the focus is put on the military fortress, the book draws on perspectives from social history to study the town and its people. The military-political background is explained, which means that a reader does not need profound previous knowledge on the subject to get something from the book.

<https://doi.org/10.7557/4.6596>

Copyright: © 2022 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

The volume starts from the reconstruction of the town, illustrating the importance of the timber industry and the Swedish mercantilist politics that set the boundaries in the business. Here, Aalto builds his study on the research done by Markku Kuisma, but he has also consulted original documents from the Helsinki town magistrate archives which shed light on the years following the Russian occupation. Aalto stresses the importance of export trade, and especially the timber industry, which tied Helsinki with both local and global politics.

The Russian occupation in 1742 had significant impact on the history of Helsinki. A few years after the war, in July 1747, Sweden sent a commission whose aim was to search for suitable places for new fortresses. Later that year the decision was made to construct a new fortress to protect Helsinki on the rocky islands just outside the town, controlling the sea route to town. The construction started already the next spring, and during the coming years – especially in the summer time – thousands of men worked in Helsinki on building Sveaborg.

Gustafsson and Granqvist illustrate meticulously not only how the enormous building project was carried out, but they also direct the spotlight on the individuals who enabled this massive work. They balance carefully between administration, politics, and economic history, discussing not only the construction work but demonstrating how this military effort affected the everyday life in Helsinki. The investigation illuminates how the construction of Sveaborg especially favoured the local merchants who were selling goods to the Swedish army, and subsequently invested the money they earned in purchasing land and ships to extend their trade to European port cities.

Gustafsson and Granqvist also include the story of minor actors in this vast play of building a fortress. This is particularly illustrative in how they analyze the civilian's life and how the Sveaborg fortress construction project affected everyday life in Helsinki-Sveaborg. The authors point to colliding interests of the local craft masters and the military personnel, who were entitled to produce goods that were normally controlled by the craft privileges. At the same time, wealthy merchants spread their power around the town by building country houses and purchasing estates where they built sawmills, porcelain, glass and tile factories, which produced goods that were sold to Sveaborg. This resulted in that the outskirts of Helsinki were turned into industrial or proto-industrial zones. The new fortress changed the Helsinki city landscape, too, as merchants whose wealth was based on the trade with the Sveaborg military administration built their new stone town houses in the center of Helsinki.

The greatest merit of this book is the combination of the history of Helsinki and Sveaborg. Typically, in local histories, the focus is on the town. Helsinki was not the only eighteenth-century town with a fortress nearby. As historians in Maria

Sjöberg (ed.), *Sammanflätat – Civilt och militärt i det tidigmoderna Sverige* (Uppsala: Historiska institutionen, 2009) have demonstrated, the civilian and military elements in early modern towns were intertwined and the lines between them blurred. Building on source material from both the civil and the military sides, Gustafsson and Granqvist can show how both towns, the civilian Helsinki and military Sveaborg, were dependent on each other.

The book includes both a person and place index, which is a great support for the reader. Many of the key actors of eighteenth-century Helsinki are to be found there, and are still quite silent: for example, we still know very little about one of the richest men of the time Thomas Mattheiszen, or the Clayhills, who spread their family dynasty around the Baltic Sea. Among these actors, numerous women and children participated actively in the Sveaborg building project: not only several daughters and widows of the prominent merchants of Helsinki are named and studied by the authors, but also different social groups that worked and lived their daily lives by the fortress project. In the early nineteenth century, a contemporary Swedish officer once said that the Sveaborg fortress was full of children and flower beds so that the place resembled Noah's ark. I hope that *Linnoituskaupunki: Helsinki ja Viapori 1721–1808* will inspire new studies especially on individuals and their experiences, illustrating the inseparable civilian and military lives in early modern and eighteenth-century fortress towns.

Sveaborg was not the only fortification project which took place during the eighteenth century in Finland or nearby areas. At the same time when Swedes built Sveaborg, Russians constructed the so-called Suvorov's fortifications in what nowadays is Eastern Finland and which then was the border between Sweden and Russia. Similar local interaction between the civilians and the military personnel as in Helsinki-Sveaborg could be found in Lappeenranta (Villmanstrand), for example, as well as in other Nordic countries. By comparing particularly Swedish and Russian fortification projects in eighteenth-century Finland new information not only about military history but also about local history and the history of everyday people and their experiences could be highlighted, as *Linnoituskaupunki: Helsinki ja Viapori 1721–1808* demonstrates clearly.

Petri Talvitie & Juha-Matti Granqvist (red.), *Civilians and Military Supply in Early Modern Finland* (Helsinki: Helsinki University Press, 2021). 305 s.

Patrik Winton, Örebro universitet

I denna läsvärda antologi kommer författarna in på flera centrala frågor som forskningen om tidigmodern statsformering har fokuserat på under lång tid, nämligen hur relationen mellan överheten och undersåtarna ska karakteriseras, hur gränserna mellan militära och civila verksamheter ska definieras och hur de militära aktiviteterna påverkade den övergripande samhällsutvecklingen. Författarna bidrar till dessa diskussioner genom att koncentrera sig på de roller som olika civila aktörer spelade i det militära underhållssystemet i det tidigmoderna svenska riket. De studerar inte hela detta rike, utan de riktar in sig på situationen i dagens Finland och dess närområden från slutet av 1500-talet till 1800-talets början. Samtidigt argumenterar redaktörerna med rätta för betydelsen av att fokusera mer på landsbygden och småstäder än vad tidigare forskning har gjort samt att inkludera både fredstid och krigstid i analyserna för att förstå hur relationerna mellan de militära och civila sfärerna utvecklades över tid.

I introduktionen, författad av redaktörerna Petri Talvitie och Juha-Matti Granqvist, placeras antologins empiriska undersökningar in i ett bredare finskt, svenskt och internationellt forskningsläge. Talvitie och Granqvist poängterar att tidigare forskning har betonat att en centraliserad svensk stat växte fram och expanderade kraftigt under 1600-talet, men att denna utveckling avstannade under 1700-talet då det blev färre krig. Fokuseringen på krigstid och den centrala nivån i staten har gjort att utvecklingen i olika delar av riket samt krigens och militärens roll i samhället under 1700-talet har tilldragit sig mindre intresse från forskningen. Talvitie och Granqvist för samtidigt på ett förtjänstfullt sätt fram den internationella forskning som har fokuserat på de olika samarbeten som existerade mellan

<https://doi.org/10.7557/4.6597>

Copyright: © 2022 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

statliga representanter och privata entreprenörer när det gällde att skaffa fram förnödenheter till de europeiska krigsmakterna.

Flera av kapitlen analyserar hur den svenska armén försökte utnyttja olika aktörer för att skaffa fram de nödvändiga resurserna under krigsoperationerna. I Jaakko Björklunds kapitel presenteras en detaljrik och bra analys av hur de svenska styrkorna under det ingermanländska kriget i början av 1600-talet var beroende av officerarna för att kunna få fram kapital och förnödenheter. Eftersom de medel som skickades från Stockholm inte alls var tillräckliga, behövde officerarna dels försträcka eget kapital, dels gå in och garantera lån som togs i kronans namn. De tog sig an denna uppgift med målet att få olika former av belöningar från staten när kriget var slut. Björklund visar på ett övertygande sätt hur de mångfacetterade kreditrelationerna skapade band inom officerskåren, och mellan officerarna och kronan.

I Kasper Kepsus kapitel undersöks istället hur flera grosshandlare från staden Nyen levererade varor till den svenska armén under stora nordiska kriget. I början var dessa borgare inte särskilt intresserade av att låna ut medel till den svenska kronan. Till följd av den ryska militära expansionen, som tvingade dem att först flytta till Viborg, sedan Helsingfors och till sist Stockholm, deltog de mer aktivt i leveranserna till armén. Kepsu hävdar att det i praktiken hade blivit omöjligt för den svenska staten att upprätthålla de militära operationerna i Finland under så lång tid utan grosshandlarnas kontakter med framför allt den holländska marknaden.

I Sampsa Hatakkas kapitel analyseras kriget mot Ryssland 1741–43, som har betraktats som ett av de mest misslyckade krigen i svensk historia. Hatakka väljer att närmare undersöka tillgången på bröd i Finland 1741. Han visar på ett övertygande sätt att det fanns tillgång till resurser i form av spannmål, men att kapaciteten att baka bröd i stor skala i Finland var begränsad och att beslutsfattarna inte i tid uppfattade de problem som existerade. Det blev därför nödvändigt att baka bröd i Stockholm och transportera det till Finland, samtidigt som många bönder och borgare i Finland involverades i brödbakningen. Dessa åtgärder kunde dock inte förhindra de underhållsproblem som präglade den svenska krigsinsatsen.

Fallet 1741–1743 tydliggör att ett betydande samarbete mellan olika civila och militära aktörer inte alltid ledde till militära framgångar. Det är viktigt att påminnas om detta faktum, eftersom det finns en tendens inom forskningen om militära leveranser under tidigmodern tid att betona hur bra olika marknadsbaserade allokeringar av resurser fungerade. Tyvärr görs det få jämförelser mellan de olika fälttågen i antologin, vilket innebär att det saknas analyser av hur statens kapacitet att hantera det militära underhållet förändrades över tid.

I andra kapitel i antologin fokuserar författarna på mer tematiska frågor. Mirikka Lappalainen undersöker tillverkningen av salpeter, som är en viktig komponent vid framställningen av krut. Hon visar att bönderna blev involverade i leveranser av gödsel till olika tillverkningsplatser i Finland, och hur tillverkningen koncentrerades under 1600-talets början. Hon visar också att det uppstod konflikter mellan böndernas behov av gödsel till sina åkrar och statens efterfrågan på salpeter. Här hade man velat veta mer om hur dessa konflikter tog sig uttryck i olika sammanhang, och vilka strategier aktörerna använde för att hantera situationen.

Petri Talvitie undersöker i sitt kapitel hur staten använde så kallade skatteköp, det vill säga möjligheterna för bönder på kronohemman att omvandla dem till skattehemman, som en intäktskälla under 1700-talet. Han tydliggör att antalet skatteköp ökade under stora nordiska kriget, men även i samband med sjuårskriget och det ryska kriget 1788–1790. Efter 1719 gick dessa medel till att finansiera statsskulden, men intäkternas storlek i relation till statsskuldsvärdningens övriga intäkter var begränsad. Siffrorna visar att det var i perioder av likviditetsökningar i samhället som bönderna fick tillgång till medel att betala för skatteköpen, men Talvitie fördjupar tyvärr inte analysen av denna monetära aspekt.

I två andra kapitel undersöks situationen i Helsingfors under 1700-talets andra hälft och då framförallt hur byggandet av fästningen Sveaborg påverkade det lokala samhället. Juha-Matti Granqvist analyserar borgerskapets relationer till fästningen. Han visar att de helsingforsiska borgarna inte klarade av att leverera tillräckligt med materiel och förnödenheter till fästningen under de första åren. Det innebar att kronan fick ta ett större ansvar för att bygga upp den nödvändiga lokala infrastrukturen. Successivt började flera resursstarka grosshandlare etablera sig i staden, vilka kunde använda sina internationella kontakter för att leverera tillräckligt stora kvantiteter till fästningen. Samtidigt blev det lägre borgerskapet involverat i att tillhandahålla olika varor och tjänster som efterfrågades av officerarna och soldaterna. Granqvists drar den övertygande slutsatsen att den stora efterfrågeökning som fästningsbygget stod för påverkade borgerskapets storlek och sociala sammansättning. Sofia Gustafsson undersöker sedan inkvarteringen av soldater och officerare i staden. Kraven på husrum uppfattade många av stadens borgare som en tung börda, men det skapades också ekonomiska och sociala relationer mellan stadens invånare och de militärer som vistades i Helsingfors. Gustafsson framhåller att relationerna och kraven ledde till konflikter, men att dessa inte var så omfattande att de hotade den sociala ordningen i staden. En trolig förklaring till detta relativa lugn var att det uppstod ett ömsesidigt beroende mellan parterna, vilket dämpade spänningarna i lokalsamhället.

I ett annat intressant kapitel följer Anu Lahtinen utvecklingen i två lokalsamhällen, Hyvinge och Kytäjärvi, från 1550 till 1750, i syfte att undersöka hur de

påverkades av krigen och statens behov av resurser. Studien uppvisar vissa likheter med Jan Lindegrens analys från 1980 av Bygdeå under första hälften av 1600-talet. Precis som Lindegren visar Lahtinen att lokalsamhällena drabbades hårt av ökade skatter och utskrivningar av soldater. Krigen ledde således till en minskad manlig befolkning, fler änkor och fler ödehemman i de två samhällena. Samtidigt förändrades den lokala maktbalansen då adelspersoner tog över flera hemman under 1600-talet. Freden 1721 innebar början på en successiv förbättring av situationen i de båda samhällena. Mycket av denna utveckling är väl känd på ett övergripande plan. Analysen hade därför stärkts om Lahtinen hade fört en tydligare diskussion på slutet om hur resultaten från hennes mikrostudie förhåller sig till de existerande makrohistoriska narrativen.

Sammanfattningsvis presenteras i antologin flera intressanta och viktiga resultat om relationen mellan den svenska statsmakten och olika civila aktörer under tidigmodern tid. Inte minst övertygas man som läsare av argumentationen för att staten behövde involvera både bönder och borgare i resursmobiliseringen. I den korta avslutande epilogen görs det vissa försök från redaktörerna att dra ihop trådarna från de olika fallstudierna, men det är synd att resultaten inte placeras in tydligare i pågående debatter om statsformeringens övergripande drivkrafter i det svenska riket, och om hur statsformeringen förändrades över tid. Nu blir det i mångt och mycket läsaren själv som får göra kopplingarna mellan kapitlen och reflektera över resultatens generaliserbarhet.

Peter Henningsen, *Stavnsbåndet*, serien 100 Danmarkshistorier (Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2020). 100 pp.

Eva Krause Jørgensen, Det Kgl. Bibliotek

Igennem de senere år har Aarhus Universitetsforlag i stigende grad satset på at udgive forskningsformidling på serieform, hvilket har resulteret i succesfulde, æstetisk skarptskårne konceptserier som *Tænkepauser*, *Vide Verden* og *50 Højdepunkter*. Disse bogserier, der både tæller pocketbooks og coffee table bøger, henvender sig til det brede, men interesserede publikum, der vil have oplysning såvel som underholdning. Historieserien *100 Danmarkshistorier* er, ligesom *Tænkepauser*, et af forlagets helt store flagskibe. Foruden at være en bogserie dækker *100 Danmarkshistorier* over adskillige formidlingssamarbejder blandt andet med HistorieLab, danmarkshistorien.dk og Folkeuniversitet. Der er med andre ord sat alle sejl til for at brede dansk historie ud til folket.

100 Danmarkshistorier beskrives af forlaget som ”Danmarks historie serveret i små og overkommelige bidder”. Der er altså ikke tale om et traditionelt historisk fremstillingsværk på linje med f.eks. Gyldendal og Politikens klassiske flerbindsværker, hvor hele Danmarks historie kronologisk trækkes op i en samlet fremstilling fra jægerstenalderen til i dag. Derimod tilbyder serien en pluralitet af *historier*: en nedslags- eller begivenhedshistorie, hvor hver forsker tager udgangspunkt i at formidle en specifik begivenhed eller et fænomen og udfolde konteksten, forløbet og eftermælet. Der er, som seriens titel indikerer, planlagt 100 bøger – på hver 100 sider til 100 danske kroner for nu at gøre talmanien komplet – som samlet skal give læseren en lettilgængelig og underholdende Danmarkshistorisk perlekæde. I serien, der er omkring halvvejs i udgivelsesprocessen, er der allerede udkommet flere bøger af interesse for 1700-talsentusiasten, heriblandt *Struensee* af Ulrik Langen, *Flåden* af Jakob Seerup, *Slavejereens død* af Niels Brimmes, *Det vilde sildeboom* af Jakob Ørnberg og, som genstand for denne anmeldelse, *Stavnsbåndet* af Peter Henningsen.

<https://doi.org/10.7557/4.6598>

Copyright: © 2022 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Fortællingen om stavnsbåndet hører til et af de helt store momenter i den danske historiebevidsthed. Fikspunktet i denne fortælling har på godt og ondt været den berømte forordning om stavnsbåndets løsning den 20. juni 1788. En forordning, der foruden sin enorme symbolske kraft og folkelige eftermæle, egenhændigt har været med til at gøre landbrugshistorie til et af de tunge forskningsområder i dansk faghistorie. Henningsen har taget det (antageligvis) bevidste og absolut prisværdige valg at kalde sin bog *Stavnsbåndet* fremfor *Stavnsbåndsløsningen* eller værre endnu *Stavnsbåndets ophævelse*. Distinktionen er vigtig, for bogen handler netop om *hele* historien om stavnsbåndet, og ikke 'kun' dets højtbesungne 'ophævelse': hvad var stavnsbåndet egentlig? hvordan kom det i stand? hvordan var de berørte bønders liv? hvornår blev det overhovedet afskaffet (sådan rigtigt)? hvordan fik stavnsbåndsløsningen den nærmest mytologiske status, den gjorde? Og hvad sagde historikerne? Med stort overskud og grundighed guider Henningsen læseren igennem den lange historie og mytologi, der omgærder stavnsbåndet. Det er på mange måder imponerede, hvor meget historie man kan klemme ind på så lidt plads uden at tabe lethed og overblikket i fremstillingen. Bogen er desuden smukt formgivet med flotte og interessante illustrationer hele vejen igennem.

Det er klart at seriens korte format nødvendiggør, at man må tage nogle aktive til- og fravalg. Henningsen har således valgt at lade bøndernes og landbokulturens perspektiv være ledetråden igennem hele sin bog. Dette fungerer fint i forhold til at knytte en ellers broget historie sammen og skabe en samlet og letforståelig fortælling. Den grundige gennemgang af de til tider ret komplekse love og forordninger prydes med eksempler fra 'det levede liv', som hjælper læseren til at sætte lovgivningen i perspektiv og reflektere over samt ikke mindst sympatisere med den almindelige bonde. Bondeperspektivet fortsætter i gennemgangen af jubilæumsfejringerne af 'ophævelsen' og eftertiden, som Henningsen knytter til landbrugets kulturelle og erhvervsmæssige udvikling i øvrigt. Kontrasten mellem det storslåede jubilæum i 1938 og den noget mere lunkende markering i 1988, imellem hvilke dansk landbrug både kulturelt og økonomisk bevægede sig fra storhed til forfald, er her særlig fascinerende læsning. Man kunne sagtens have udvalgt andre temaer, for eksempel hvordan fortællingen om stavnsbåndet har udviklet sig i skolernes undervisningsmateriale eller hvad stavnsbåndets ' fortalere ' egentlig syntes, men her må man i sidste ende respektere Henningsens prioriteringer samt formatets indbyggede begrænsninger.

I de afsluttende afsnit om den semantiske betydning af ordet 'løsning' bevæger Henningsen sig ud i det mere lomme-filosofiske. På dansk er 'løsning' er flertydigt ord, hvilket i tolkningen af forordningen om stavnsbåndsløsningen bliver både morsomt og frustrerende for en historiker. Personligt har jeg nok altid haft en ten-

dens til at læse løsning som 'at løse et problem', altså som at reformere, mere end at 'løsne' eller 'løse nogen fra', som Henningsen vakler mellem, idet han ser reformen som en lempelse snarere end en ophævelse af stavnsbåndet. Man kunne også spørge løse fra *hvem*? Reformatorerne kunne vel godt forstå stavnsbåndsløsningen som bøndernes løsning fra godsejerne uden at bindingen til staten ophævedes? Det er en endeløs diskussion. De fleste historikere kan dog blive enige om ikke at kalde det en ophævelse, for dét var der i hvert fald ikke tale om i 1788. Der er et ironisk element for denne læser i, at man med *100 Danmarkshistorier*, som beskrevet på seriens hjemmeside, har sat sig for at beskrive "de vigtigste begivenheder i Danmarks historie" og så læse en bog om blandt andet stavnsbåndsløsningen, hvis betydning danske historikere siden 1970'erne har gjort alt for at afmontere. Det understreger meget godt, at det ikke er historikere alene, der afgør, hvad der er vigtigt i Danmarkshistorien. Den politiske og militærhistoriske betydning af stavnsbåndsløsningen kommer vi, som også Henningsen meget klart understreger, dog ikke uden om. Om ikke for samtidens bønder, så for eftertidens samfund og opbyggelsen af den nationale selvfortælling, blev det derfor til en af de vigtigste begivenheder i Danmarks historie.

Mikael Alm, *Sartorial Practices and Social Order in Eighteenth-Century Sweden: Fashioning Difference* (New York & London: Routledge, 2022). 176 pp.

Pernilla Rasmussen, Lund University

Mikael Alm's book is a deep dive into the notions that characterised attitudes towards clothing in the late eighteenth century, a time when the established correlations between everyday dress and social order based on differentiation and regulations were challenged. Previous research on the period has shown a growing tension between a traditional, highly regulated worldview, where social position determined the individual's sartorial choices, and an emerging modern consumer culture where wealth, wider access to fashion items, and the desire for personal expression through dress became increasingly prominent. People of the time acknowledged the inefficiency of sumptuary legislation and called for new, more drastic measures to maintain visible hierarchies. In 1773, the Swedish Royal Patriotic Society announced a prize competition in which answers were sought as to what advantages and possible disadvantages the introduction of a national dress would entail for Sweden. The responses, essays by approximately 65 writers, constitute the main source for Alm's study. The essays illustrate widespread perceptions of how social order and sartorial practices were connected, and provide insight into a variety of individual imaginary worlds with personally coloured solutions to the clothing problem.

The study is organised around the themes identified in the sources, resulting in three rich empirical chapters where the essay writers' voices about social order, disorder in the sartorial world, and the importance of and means for maintaining visible differences in dress between groups in society are discussed in relation to each other and to current historical research. Although the source material is uniform, the content, which spans wide, sprawling fields, and presents contradictory, inconsistent arguments, requires deep insights into many aspects of the

<https://doi.org/10.7557/4.6599>

Copyright: © 2022 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

eighteenth-century world. Alm is an eminently suitable interpreter. The reasoning largely follows prevailing arguments from previous research on consumption culture and changed political, social, and economic conditions during the period, with Swedish conditions serving as a valuable example of a European development.

The chapter on social order, *The Nature of Order*, is Alm's home ground. Here, among other things, the concept of *social imaginaries* is used in a fruitful way, uncovering patterns in a complex world of thought where estates, corporate bodies, rank, class and gender were intertwined to create nuanced social hierarchies. Alm shows how the differences between people were explained and maintained. He argues that that the division into four estates was only one of several contemporary sorting principles that formed a dynamic, complex weave, whose binding points were perceived as crucial for society's order and endurance.

A central issue in Alm's analysis is whether the writers were truly describing their lived reality or merely expressing wishes about how it should be. Most of the (mainly anonymous) writers came from a socially engaged and discussion-minded group of nobility, higher and lower civil servants, priests, and authors. Alm assumes that the visionary elements of the essays focused on common or personal interests of this group. The King is however surprisingly absent from Alm's analysis. In 1772, Gustav III had strengthened his power through a coup, and the Patriotic Society was placed under royal protection. The question of the prize competition showed that the notion of a national dress was close to Gustav III's heart. As most of the competing essays were in favour of a new dress, it is highly probable that the writers formulated solutions that they assumed the king wanted to hear. Many wanted the king's ear, and more than the prize medal was at stake. In 1778, only four years after the prize competition, the royal dress reform was a fact.

The next chapter, *Disorder in the Sartorial World*, focuses on the confusion in dress perceived by the writers, which required measures to be restored. Although new hierarchies such as rank and class broke through and gave additional dimensions to the society of estates, Alm shows that hierarchical thinking and strong and dividing lines between people were still understood to be a condition for social order. When detailed hierarchical views met a reality of social and economic mobility and a new lively consumer culture, order was easily disturbed. As in previous research on sumptuary laws, Alm identifies economic, social, national, and religious arguments in the contestants' presentation of both problems and proposed solutions. These themes also structure the chapter. Notions of, for example, mercantilist economic policy, the moral significance of the Fall, and the importance of maintaining easily recognizable visual and material differences between social groups are shown to have been deeply ingrained in people's consciousness and

taken for granted. The idea that the poor, especially women from lower social levels, sought to emulate their betters and thus drove consumption and fashion development is recurring, long before Thorstein Veblen's theoretical models of trickle-down. Here, Alm makes an important distinction between analytical and historical concepts and underlines the formative and performative qualities of dress. In the end, Alm manages to connect the divergent thought paths and finds a common denominator and explanation in the concept of human vanity.

The chapter *Ordering the Difference* focuses on how dress was used to visually manifest and maintain the correlation between social status and sartorial appearance. The writers' preoccupation with creating order in the smallest detail, mainly targeting people in the upper strata of society, is striking. The fact that dress and social order were so closely interdependent shows that clothes not only illustrated and reproduced a given order, but were also attributed formative qualities. Suggestions on how hierarchies could be best visualised in colours of dress, textile materials, cuts and ornaments guide the chapter's outline. The essay writers' way of defining garments and colours in fabrics as higher or lower in quality as well as encumbered with special connotations and status, is compared with examples of genre paintings by the Swedish artist Pehr Hilleström. The use of images as a historical source can be highly relevant in this visual context, but Alm's reader is unfortunately left without introduction to the methodological issues and the art historical context of Hilleström's oeuvre. When the images are used to illustrate and confirm the historical accuracy of the writers' descriptions, I find myself not quite convinced.

In the same chapter, Alm also brings up the writers' generalizing and derogatory opinions of the common people's dress. His conclusion that peasants were dressed solely in undyed, rough woollen homespun and the nobility only in silk is however a blunt analysis that researchers on folk dress would hardly recognise. Alm describes Swedish sartorial culture as a binary system with a fundamental difference between the fashionable dress of the higher estates and the plain attire of the common people—a difference between high and low which was also described by the writers of 1773. The sartorial confusion that upset contemporaries, Alm believes, was mainly found in the wardrobes of commoners, who were increasingly trying to dress according to fashion and sent mixed messages with, for example, simpler home-made fabrics cut and styled according to current fashion. On this latter I can agree, and the author has the best intentions, but the description lacks the nuanced and insightful analysis of the previous chapters. Could it be that the theme concerns specific Swedish conditions where the English research literature is of little help? The analysis would have benefited from clearer analytical concepts and a view of popular dress and fashion as two parallel, sometimes com-

municating, sartorial systems based on different views and material conditions, rather than strictly differentiating binaries between high and low. Deeper insight into the relationship between urban and rural culture would also have offered the author further possibilities for interpretation. Judging from their words, the writers of 1773—who themselves largely belonged to a group of non-noble persons of standing that was rising in the social hierarchy—seem to have had limited insights into nuances and differentiations of the dress worn by peasants. The cultural constructions that governed the perception of high and low in the wardrobes were formulated based on the perceptions of the higher estates. This confirms the strong hierarchical divisions in society that, among other things, lead to an ignorance of other groups' material culture. This being the case, Alm runs the risk here of reproducing historical prejudice rather than illuminating historical reality. In the world of the essay writers, it seems obvious that the Patriotic Society's question concerned fashionable dress. The dress of the broad masses was already regulated in the parishes.

When it comes to material realities, such as the eventual realisation of the national dress in 1778, the study lacks in accuracy. The so-called general dress (*allmänna dräkten*), developed for men from the wider urban public, also had its female counterpart. Although the national general dress for women was less popular and worn for a shorter period, it is nevertheless documented in extant garments in museum collections and in portraits. The differences between the variants of the court dress and the general dress created conflicts between different groups of women. The importance of women for the Gustavian dress reform is thus underestimated by the author. Alm also overlooks central aspects of the eighteenth-century Swedish textile and sartorial context and misses the opportunity to highlight other facets based on both what the writers address and what they omit. The Swedish silk industry, which reached its peak in the 1760s, is not acknowledged as part of the background for the national dress reform; neither is the assignment of the tailor's guild to stand as a guarantor for observance of all the detailed dress regulations considered. Another overlooked example is the relationship between health, climate, and dress that recent research has highlighted as an important part of early modern sartorial culture, and which was also a significant argument in the 1778 national dress reform.

The demarcation line between the writers' descriptions and a historical reality that is maintained in the first two chapters becomes somewhat blurred in the third. The concluding chapter, *Fashioning Difference*, compares the proposals from the writers of 1773 with the content of the actual implemented dress reform. The comparison has its points, but the essay writers' social imaginaries are mixed with the reality of the reform, where the latter appears as a kind of answer. The writers'

ideas are contextualised primarily through reference to the turbulent contemporary conditions and looming transformations of the revolutionary period, with the help of research that emphasises the complexity of the period. However, for me the conclusion that the different notions underpinning the Swedish eighteenth-century sumptuary legislation went so deeply in people's minds is also a result worth underlining. An additional tracing backwards could have illustrated the long continuity of the essay writers' thinking more clearly.

These missteps notwithstanding, Alm has written a readable and insightful book with a given place on the reference shelf for historians with an interest in early modern social order, as well as for dress and fashion historians. It is a solid addition to the group of surveys that discuss early modern dress, though without deeper reflection on its actual materiality. By structuring and analysing the sources' contradictory, inconsistent arguments, Alm has made an important contribution to the understanding of the perceptions of social order and the importance of its sartorial visualisation and materialisation.

Lars Edgren, *Stadens sociala ordning: Stånd och klass i Malmö under sjuttonhundratalet* (Lund: Studia historica Lundensia 34, 2021).
216 s.

Tobias Osvald, Uppsala

Föreliggande verk är en liten bok med ett ambitiöst anslag. Lars Edgrens mål är att på knappt tvåhundra sidor ge läsaren en god förståelse av den sociala ordning som rådde i Malmö från 1720-talet till 1770-talet. Med viss betoning på de senare decennierna är denna ordning något som ska illustreras genom en bred palett av källor. De många slitningar och oklarheter som döljer sig i en relativt stor och relativt betydelsefull stad spelar en central roll. Det Edgren åtar sig är kort och gott att framhålla ett mångfacetterat samhälle som inte varande renodlat organiserat kring vare sig stånd eller klass. På det hela lyckas han väl med sitt företag.

I förordet kommer Edgren med brasklappen att manuset varit färdigställt en längre tid och att boken därför måhända hade upplevts som mer aktuell under förra seklet. I stort är detta ett uttryck för överdriven självkritik från författaren. Förvisso saknas ibland nyare forskning som hade kunnat ge resultaten ytterligare bärkraft helt i litteraturförteckningen. En del av den aktuella forskning som är närvarande berörs heller inte så djupt som den hade förtjänat. Dessa luckor är dock inte något som underminerar bokens övergripande styrkor och i allt väsentligt känns den inte daterad, snarare tvärtom.

I det inledande kapitlet presenterar Edgren tre syften med boken: att analysera sociala hierarkier i Malmö under 1700-talet, att diskutera sagda hierarkier i relation till etablerade tolkningar av de analytiska begreppen stånd och klass, samt att föra en övergripande metodisk diskussion på detta område. Kapitlet ger en lättillgänglig sammanfattning av den omfattande diskussion som förts om stånd- respektive klassamhällen och lyckas väl med att peka på potentiella brister i denna dikotomi. Edgren för ett övertygande teoretiskt resonemang utifrån ett bourdieuskt perspektiv om hur dessa falska motsättningar kan avfärdas och hur

<https://doi.org/10.7557/4.6600>

Copyright: © 2022 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

hela lokalsamhällets hierarkiska spektrum kan fångas genom att rikta fokus på konkreta handlingar. I den mån boken upplevs som daterad är det här, i några passager där Edgren markerar sin skepsis mot kulturella och språkliga vändningar som något som har kastat ut det socialhistoriska barnet med badvattnet. I den mån det är en korrekt bild har motsättningen utan tvivel vid det här laget överbyggats under de senaste decennierna. Den språkliga vändningen bär knappast längre den allomfattande tyngd som antyds. Skepsis mot den språkliga vändningen är återkommande genom texten, men även om dessa påpekanden upplevs som en aning inaktuella är det inget som förtar helhetsintrycket. Snarare framhäver just sådana små passager hur ett gott historiskt hantverk står över kortsiktiga trender och de vändningar som är à la mode. Mer om detta nedan.

Det förtjänstfullt korta andra kapitlet, enkelt betitlat "Staden", ger en grundförståelse av undersökningens sammanhang som hänger med genom hela boken. Trots den tydliga kontexten känner läsaren aldrig någon tvekan om att ha mer än ett stycke lokalhistoria framför sig. Staden vars sociala ordning beskrivs är odiskutabelt Malmö, men såväl i ansats som i slutsats lyckas Edgren genom hela boken hålla balansen mellan att belysa det specifika och att säga något allmänt om de logiker som förelåg i 1700-talets urbana sociala distinktioner. Malmös egenheter ett bra exempel för att belysa den särskilda sociala ordning som kom till uttryck i staden och ge uppslag om mer allmängiltiga drag.

Det tredje kapitlet behandlar stadens politiska ordning i formell bemärkelse. Den förenklade bild som ges i centrala förordningar om hur staden skulle styras kontrasteras med kampen om dess praktik. Konflikter uppstod gällande vilka grupper utanför de redan erkända handelsmännen, bryggarna och hantverkarna som skulle inkluderas i borgerskapet, men även gällande vilka individer som fick ingå i sagda grupper. Kapitlet framhäver hur oklara gränser gav möjligheter som vissa kunde utnyttja och andra inte.

Bokens fjärde kapitel ger sig i kast med beskattningsmaterial och Edgren använder det på en mängd belysande vis. Först och främst ger det en insyn i det slags klassificering som stat och stad praktiserade i förhållande till Malmös befolkning. Kön, näringsverksamhet och geografisk placering framträder som viktiga kategorier i den ordning som skapades ur den heterogena befolkningen. Just placering av olika grupper i staden är en tråd som Edgren följer särskilt och han lyckas på ett spännande vis illustrera stadens "sociala geografi". När det kommer till Bourdieus kapitalbegrepp är detta det kapitel där operationaliseringen framstår som minst framgångsrik. Det finns ett mått av cirkelresonemang som aldrig riktigt löses ut, något som dock inte överskuggar i övrigt intressanta drag hos delundersökningen. Det faktum att Edgren placerar in sin undersökning i den kulturella vändningen men inte i den rumsliga vändning som tagit allt större plats i svensk

historisk forskning sedan tidigt 2010-tal är något som utmärker sig både här och i efterföljande kapitel. Som ovan nämnts har det sin naturliga förklaring i manusets tillkomsthistoria. Är det då ett problem att den rumsliga vändningen inte nämns? Inte direkt. Resultaten hade tvivelsutan fått en annan klangbotten om de satts i relation till den mer aktuella forskningen på området. Det faktum att själva "vändningen" som sådan inte behandlas lämnar dock knappast någon känsla av ett tomrum. Talande är exempelvis hur Edgren hanterar olika sorters taxeringslängder och konstruerar en gedigen databas över stadens hushåll med en stor mängd relevant information. Den senares uppbyggnad framstår som metodiskt fördömlig och ger en stabil grund för avancerad analys. Genom olika slags material, sinsemellan oberoende, framträder därmed en återkommande ordning i vilken centrum och periferi fungerar som centrala begrepp för att förstå stadslandskapet utan att tarva någon komplicerad teoretisk kontext. Detta stärker ytterligare bilden av hur resultat sprungna ur ett kompetent utfört historiskt hantverk är tidsenliga även i frånvaro av de senaste historiografiska trenderna.

Det femte kapitlet, "Stadens kyrkoliv som social representation", utgör nästan en tredjedel av helheten och är på många sätt den axel runt vilken boken som helhet roterar. Även här spelar rumslighet en central roll. Tre av de fyra centrala kvantitativa delundersökningarna handlar om just betydelsen av plats för praktiserandet av sociala hierarkier: var personer satt i kyrkan, var de höll sina vigslar och var de begravdes. Tillsammans med hur redogörelser för kyrkklockor klämtade i samband med dödsfall och begravningar utgör dessa fyra delar kapitlets tydligt strukturerade första hälft. Den andra hälften upptas av en serie specialundersökningar med analytiska utvecklingar insprängda däremellan. Det ger ett något spretigt intryck, men Edgrens resonemang om stadens kyrkoliv utifrån ett bourdieuskt perspektiv och vad han kallar för "ärans ekonomi" är särskilt klargörande i detta sammanhang. I synnerhet förtjänar den lilla mikrohistoriska analysen av hur det gick till när skarprätare Brun skulle begrava sin hustru att nämnas som välfunnen, då den speglar och förstärker många centrala poänger i kapitlet. Överlag visar Edgrens djupdykning i stadens kyrkoliv på kvinnors betydelse i den hierarkiska ordningen samt på ett större spann av alla de invånare som hörde hemma någonstans på åtskillnadens spektrum. Komparationen över tid finns inte närvarande i alla delar men där den väl förekommer pekar Edgren på hur sociala markeringar och gränsdragningar fick större betydelse när vi närmar oss 1770-talet än tidigare.

I det sjätte kapitlet återknyter Edgren till bokens början och undersöker hur stadens sociala ordning representerades i samband med kungliga besök. Med stöd i det förhöjda tillstånd som sådana tillställningar utgjorde framhåller han hur sociala gränsdragningar som spelade stor roll i andra sammanhang kunde ta ett steg tillbaka och hur stadens borgerskap önskade visa upp en mer enad front, åtmins-

tone på ytan. Stridigheter och oklarheter inom borgerskapet minskade i betydelse när distinktion skulle göras i relation till andra städer snarare än inom gruppen. Edgren poängterar dock hur Knutsgillet, som samlade en utvald skara av stadens elit, spelade en central roll i dylika sammanhang och även vid dessa tillfällen upprätthöll delar av borgerskapets interna hierarkiska ordning. Här illustreras tydligt hur olika resurser kunde tas i anspråk och tillskrivas särskilda laddningar i anslutning till givna situationer.

I det sjunde kapitlet placeras två undantag i undersökningens fokus. Fabrikörskan Gottschick och handelsmannen Bengt Nilsson förekommer förvisso redan i tidigare kapitel eftersom de tenderade att bryta mot den förväntade ordningen. Men genom att ägna dem varsin fallstudie i ett kort kapitel mot slutet får dessa två undantagspersoner fungera som något av en röd tråd genom boken snarare än som enstaka kuriositeter. Edgren uppnår därmed ytterligare en mikrohistorisk framgång. Han pekar inte bara ut hur individer kunde särskilja sig inom stadens sociala ordning, utan han visar också på hierarkiska gränser som var oöverstiggliga även för dem, och understryker därmed vilka sociala regler som var skarpare också i praktiken och inte tillät några undantag.

Bokens sista kapitel ägnar Edgren åt en summering och diskussion av de resultat som han har kommit fram till. I sammandragningen av de olika trådar som framkommit genom de olika kapitlen fokuserar Edgren särskilt på att problematisera karaktäriseringen av sjuttonhundratalets Malmö som ett ståndssamhälle. Utan att avfärda de fyra politiska stånden markerar han särskilt de resultat som inte låter sig inordnas i ståndssamhällets mallar. Särskilt framgångsrik är han i att återuppta sin analys av ärans ekonomi som kittet i det rådande hierarkiska systemet. I en komplex väv av symboliska gränser som behövde upprätthållas genom samhällliga praktiker menar Edgren att stånd och klass inte stod i motsatsförhållande till varandra. För den aktuella perioden och geografien menar han att det är möjligt att hävda att "[s]tånd är snarast ett sätt att organisera klass." På grundval av detta tankeväckande resonemang ägnar Edgren de sista sidorna åt att diskutera historisk förändring, något som får förargligt lite utrymme i boken i övrigt, och föreslå alternativa vägar framåt för nya historiska undersökningar.

Överlag är *Stadens sociala ordning* en angenäm bok. Även om boken är delvis spretig och inte alltid fullt övertygande gällande den teoretiska operationaliseringen så uppnår Edgren de syften han föresatt sig och gör upp med en dikotom syn på stånd- och klassamhällen som fundamentalt åtskilda. Oavsett om läsaren har en urbanhistorisk, socialhistorisk eller kulturhistorisk inriktning finns här mycket av intresse. Lars Edgren har skrivit en bok som bör läsas såväl av den som har ett lokallistoriskt intresse för Malmö som av alla som önskar en fördjupad förståelse för de praktiker som upprätthöll sociala hierarkier under sjuttonhundratalet.

Anita Wiklund Norli & Anne Svånaug Blengsdalen (red.),
Greven og hans undersåtter. Makt og avmakt gjennom 150 år (Novus
forlag: Oslo, 2021). 313 s.

Harald Gustafsson, Lunds universitet

Efter enväldets införande i Danmark-Norge 1660 skapades en betitlad adel av grevar och friherrar som fick sina ägor uppdaterade till grevskap och baronier. Statens rättigheter och uppgifter delegerades i stor utsträckning till grevarna och friherrarna. I stort sett var denna utveckling begränsad till Danmark, med ett par viktiga norska undantag: grevskapen Jarlsberg och Larvik i Vestfold (på Oslofjordens västra sida).

Grevarna av Larvik och Jarlsberg hade betydligt större privilegier än deras kolleger i Danmark. Här ingick inte bara de grevliga ägorna utan alla invånare inom ett geografiskt område var grevens undersåtar; alltså även bönder som var självägare, eller landbor under andra än greven. I Larvik, som denna bok handlar om, fick grevarna dessutom kontroll över städerna och handelsplatserna inom grevskapet (Larvik, Sandefjord och Stavern) samt omfattande privilegier inom sågverks- och metallnäringsarna; det stora Fritsø järnbruk tillhörde grevarna.

Det grundläggande verket om grevskapens historia är Øystein Rians avhandling från 1980, *Vestfolds historie. Grevskapstida 1671-1821*, och antologin kan ses som ett komplement till denna, vad Larvik beträffar, och i någon grad en popularisering av den. Rian bidrar själv med två artiklar. Den ena är en genomgång av grevarna och deras administration, från den mäktiga kungaättlingen Ulrik Fredrik Gyldenløve (antologin använder norska namnformer) som tog ett starkt grepp om sitt grevskap, över släkten Danneskiold Laurvig till de grevar av Ahlefeld-Laurvig som slösade bort alltihop och till slut tvingades sälja grevskapet till staten 1805. Rians andra artikel följer befolkningens sociala, ekonomiska och kulturella förhållanden, som han menar präglades av stark underordning under den

<https://doi.org/10.7557/4.6601>

Copyright: © 2022 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

grevliga maktutövningen. Båda är goda sammanfattningar av viktiga aspekter i avhandlingen.

Rians syn på befolkningens underordning genomsyrar antologin. Den ena redaktören, Anita Wiklund Norli, har skrivit fyra artiklar; tre av dem belyser bönders, arbetares och hantverkares ställning, huvudsakligen baserat på rättegångsprotokoll. Hon visar att det var relativt få ärenden på tingen i grevskapet och att befolkningen i stället gärna sände suppliker till greven vid tvister och klagomål. Det var ett utslag, menar hon, av att det vid sidan om det juridiska systemet fanns en stark patriarkal hushållsideologi och greven uppfattades som den översta husbonden för grevskapets bönder. Där var det dock sällan nåd att få och hon understryker undersåtarnas svaga ställning visavi överheten, också i artiklarna om grevskapets arbetare och hantverkare, där hon visar hur de oftast drog det kortare strået i konflikter om löner och arbetsvillkor.

I en fjärde artikel gör Norli ett försök att tolka en lokal sägen och se om den kan hänföras till en rik fogde som också drev redarverksamhet. Resultatet blir mager men ger ändå en konkret bild av lokala förhållanden under 1600-talets slut.

Bjørn Bækkelund tar sig för skogsbruket i grevskapet. Skogen sågades för export och kolades för järnbruket och det var greven som hade kontroll med hela processen. Bækkelund ger en konkret och levande skildring av arbetet med timret och undertecknad förstod för första gången finessen med en "oppgangssag". Gunnar Molden behandlar gruvor, bruk och malmtransporter, något av en kärnverksamhet i grevarnas ekonomiska system, ett system som framför allt syftade till att de skulle kunna leva ett bekvämt och dyrt liv i Köpenhamn.

En annorlunda infallsvinkel ger den andra redaktören, Anne Svånaug Blengsdalen, i en artikel om musikanter och spelmän i grevskapet. I Danmark-Norge fanns ett system med privilegierade stadsmusikanter och i grevskapet skulle stadsmusikanten i Larvik och hans anställda ha monopol på all musikunderhållning. Spelmän som spelat på ett bröllop kunde dras inför domstol och grevarna värnade om denna ordning liksom annat i det hierarkiska samhälle de styrde över. Samtidigt ger artikeln en intressant inblick i tidens musikkultur. Blengsdalens andra artikel, om en flöjtspelande präst, bidrar dessutom med en blick på spänningarna mellan pietister och andra inom grevskapet.

Genomgående skildras en nedtryckt befolkning med få möjligheter att göra motstånd. Samtidigt skymtar på många ställen sprickor i systemet. Korruptionen var antagligen utbredd; mutor kan ha varit ett sätt att komma förbi olika förbud och påbud. Alla konflikter slutade inte med överhetens seger. Man kunde också sända suppliker till kungen och till och med resa till Köpenhamn och uppvakta myndigheterna. Lokala köpmän kunde nå en maktställning mer eller mindre vid sidan av den grevliga förvaltningen. Kanske kunde bilden nyanseras. Å andra si-

dan visar Øystein Rian i avhandlingen hur befolkningen i Jarlsberg var mycket mer svårstyrd; kanske ändå befolkningen i Larvik grevskap var osedvanligt kraftigt undertryckt. Också den jämförelsen kunde ha nämnts för att sätta området i ett norskt och dansk-norskt perspektiv.

Det är en trevlig och fint illustrerad antologi som förvisso utvidgar vårt vetande om ett litet hörn av nordiskt 1700-tal. Men fortfarande står Rians bok från 1980 som det grundläggande vetenskapliga verket. Jag gissar att antologin särskilt kommer att uppskattas av den lokala historieintresserade allmänheten i södra Vestfold.

Hans Ellegren, *Hvad nytt och nyttigt: Tillkomsten av landets första lärda sällskap: Kungl. Vetenskaps-Societeten i Uppsala & En akademi finner sin väg* (Uppsala: Kungl. Vetenskaps-Societeten, 2019 & 2020). 306 + 337 s.

Per Pippin Aspaas, UiT Norges arktiske universitet

På 1700-tallet var det to kongelige vitenskapelige foreninger i sving i Sverige. Den første ble dannet i Uppsala, hvor den sprang ut av kirken (erkebiskopens sønn) og professorsjiktet ved universitetet. Publiseringsspråket var latin. Den andre foreningen, Kungl. Vetenskapsakademien, var et barn av hovedstadens allianse mellom hoffkultur, opplysning og merkantilisme. Publiseringsspråket var svensk.

Vetenskapsocieteten kom først; høsten 1710 ble de første møtene avholdt. Grunnleggeren Erik Benzelius d.y. var teolog og filolog, bereist og begeistret. Selv om han etter hvert forlot Uppsala for å gjøre karriere innen kirken, brevvekslet han med societeten og engasjerte seg i dens virksomhet helt til sin død. Societeten var tverrfaglig. Den aspirerte tidlig til å få innflytelse på nasjonalt plan, og forsøkte å utnytte utilitaristiske tankestrømmer til å få økonomisk og politisk støtte til sine aktiviteter. Gjennomslagskraften var imidlertid variabel.

Societeten var liten, men sprenglærd. Blant støttespillerne i oppstartfasen finner vi oppfinneren Christopher Polhem og den uforlignelige Emanuel Swedenborg. Aktiviteten synes å ha dødd ut nokså raskt, før den fikk en ny start i 1719. Snart kom også epitetet *Regia*, kongelig, til i det offisielle navnet. På 1700-tallet var det vanlig at den som fylte rollen som sekretær, var den reelle lederen for slike lærde selskap. De første årene ble funksjonen ivaretatt av den nevnte Benzelius, understøttet av matematikeren Erik Burman. De to ble senere avløst i tur og orden av astronomen Anders Celsius, humanioraforskeren Johan Ihre, naturforskeren Carl Linnæus (Linné), orientalisten Carl Aurivillius og astronomen Eric Prosperin. Det var et selskap av naturvitere og humanister, side om side. Men deltakerne

<https://doi.org/10.7557/4.6602>

Copyright: © 2022 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

på møtene var få, ofte mindre enn ti stykker, skal en dømme ut fra de bevarte protokollene.

Et gjennomgangstema i Hans Ellegrens leseverdige tobindsverk er økonomien. Societetet strevde med å skaffe og forvalte midler, men klarte tross alt å sponse den unge Linnés epokegjørende Lappländska resa. Trykking og distribusjon av societetets *Acta* var heller ikke trivielt, og det ble flere lange opphold i publikasjonsrekken. Kontinuitet var en evig utfordring for sekretærer som hadde societetens ve og vel som bare én av mange parallelle sysler. Dersom man hadde fått innvilget monopol på utgivelsen av almanakker, ville pengene ha strømmet inn. Imidlertid slet man med å få støttespillere i hovedstadspolitikken til å prioritere det vesle selskapet i universitetsbyen. Ikke en gang portofrihet var det enkelt å få innvilget, selv om slike støtteordninger var etablert i andre land på denne tiden, blant annet i Danmark.

Societetets vakkende økonomi ble plutselig snudd, som ved et trylleslag, mot slutten av 1700-tallet. Da fikk man en betydelig donasjon fra to styrtrike mesener som selv var naturforskere og samlere av mineraler og fossiler, nemlig Johan Abraham Gyllenhaal og Fredric Ziervogel. Med donasjonen fikk societetet også et hjem, en bygning i det sentrale Uppsala som foreningen fremdeles eier og benytter.

Da societetet hadde eksistert i tre tiår, trådte en ung adelsmann, Anders Johan von Höpken inn på scenen i Stockholm. Han trakk i trådene og fikk innstiftet et kongelig akademi i hovedstaden, hvor det ikke fantes noe universitet på denne tiden. Her ble Celsius-eleven Pehr Wargentin tidlig utnevnt til «ständig sekreterare». Ikke bare var han en astronom av verdensformat; han skulle også vise seg å være et arbeidsjern og et organisasjonsmenneske som visste å trekke i de rette trådene. Vetenskapsakademien fikk både almanakkmonopol og annen støtte. Dermed hadde de økonomi til å oppføre og drifte et topp moderne observatorium, utgi *Handlingar* med en rekke artikler fire ganger om året, arrangere større møter – kort sagt: fungere som en «hub» for vitebegjærlige med sans for opplysning og oppdagelser.

Det er verd å nevne, som forfatteren også gjør, at flere av de toneangivende medlemmene av societetet i Uppsala samtidig var medlemmer av akademiet i Stockholm, og vice versa. Linné skrev en rekke bidrag både til *Acta* og til *Handlingar*. Wargentin gjorde det samme. Det var et lite, men tett sammenvevd miljø i opplysningstidens Sverige.

Vetenskapsakademien historie ble i 1967 dokumentert i et femten hundre siders bokverk av vitenskapshistorikeren Sten Lindroth. En kan trygt betegne det som et av Lindroths viktigste arbeider. Hans Ellegren er selv sekretær i Vetenskaps-societetet. Hans historieverk er like kildenært og heldekkende som Lindroths.

Hvad nytt og nyttigt og *En akademi finner sin väg* er to vakre og pent produserte bind, med velvalgte illustrasjoner og så å si uten trykkfeil. Forfatteren er ikke selv latinfilolog, men har fått kyndig hjelp der det trengtes. Han har en sympatisk skrivestil som lar oss komme tett på både kjente og mindre kjente opplysningsaktører i 1700-tallets Sverige. Personregisteret dekker kun bind II og kunne med fordel hatt selskap av et tilsvarende register for bind I. Det hender også at man skulle ønske at blikket ble hevet og aktivitetene ved Vetenskaps societeten ble satt i en større transnasjonal sammenheng, særlig med henblikk på tilsvarende foreningsdannelser i Tyskland, Russland og Danmark-Norge. Men det viktigste er tross alt dokumentasjonen. Et tomrom i faglitteraturen om den skandinaviske opplysningstiden er fylt.

Lise Groesmeyer, Niklas Thode Jensen & P. S. Ramanujam (red.), *Videnskab, oplysning og historie i Dansk Ostindien. Udvalgte skrifter af Henning Munch Engelhart (1757–1791)* (København: Selskabet til Udgivelse af Kilder til Dansk Historie, 2020). 507 s.

Finn-Einar Eliassen, Universitetet i Sørøst-Norge

Henning Munch Engelhart var en av mange nordmenn som var aktive i koloniriket som er blitt kalt Det danske imperium. Han var født i en prestefamilie i Rendalen i Norge, og studerte også selv teologi i København. I tillegg har han sannsynligvis praktisert som astronom under professor Thomas Bugge i Rundetaarn. I årene 1783–85 var han skipsprest på kinafareren *Dronning Juliane Maria* og tilbrakte et halvt år i Malacca på returreisen fra Canton. To år etter hjemkomsten til København reiste Engelhart til den dansk-norske kolonien Tranquebar (i dag: Tharangambadi) i Sørøst-India, der han var «andenpræst» og fikk innrettet et astronomisk observatorium på toppen av tårnet i Zionskirken. Engelhart var også blant initiativtagerne til *Det Trankebarske Selskab*, som ikke var et «lærd» selskap, men opptatt av praktiske forhold som økonomi, utdanning og borgerrettigheter. Under oppholdet i Malacca i 1784–85 hadde Engelhart fattet interesse for Nicobarøyene, en øygruppe i Bengalbukta, som hadde vært gjenstand for flere mislykkede danske koloniseringsforsøk fra 1755 av. Dit ledet Engelhart en ny ekspedisjon for å kartlegge øyene og undersøke mulighetene for en varig kolonisering. Blant annet hadde han en teori om at det ikke var klimaet som hadde satt en stopper for de tidligere forsøkene. Midt under ekspedisjonen bukket han imidlertid selv under for sykdom og døde i april 1791, ennå ikke 35 år gammel.

Henning Munch Engelhart var en opplysningstidens *polyhistor*: teolog, astronom, lingvist, antropolog, topograf, kartograf, historiker og publisist. Hans vide interesser og aktiviteter avspeiles i denne kildeutgivelsen, som omfatter utdrag av hans dagbok fra reisen til Kina, en malayisk-dansk parlør (påbegynt i Malacca), fire tekster om Nicobarøyene (blant annet Engelharts reisejournal, som stopper

<https://doi.org/10.7557/4.6603>

Copyright: © 2022 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

en måned før hans død), to rapporter om observatoriet i Tranquebar, Engelhart tanker om «*Oplysnings Udbredelse blandt Indianerne*» (dvs. inderne), og endelig «*De Danske Ost-Indiske Etablissemeters Historie*» og en beretning om det kongelige guvernements arkiv i Tranquebar. De to sistnevnte er viktige fordi de inneholder opplysninger fra og om dokumenter som siden har gått tapt.

Den malayiske parløren består av en dansk kjøpmanns samtaler med sin egen og andres tjenere, med en lokal kjøpmann og den lokale fyrste, om skip, handel og handelsvarer, mat og drikke, helse og omgangsformer. Og Engelhart var ingen dårlig lingvist: Professor van der Putten ved Universitetet i Hamburg attesterer at gjengivelsene av det malayiske språk (med uttale) bare inneholder noen få og ubetydelige feil.

Engelhart antropologiske skrift om opplysningens utbredelse blant inderne viser hans menneske- og kultursyn, som er preget av aksept av lokale skikker og kritikk av europeernes behandling av «indianerne». Forfatteren er likevel ikke mer kulturrelativ enn at han foretar en rangordning av asiatiske folkeslag, med kineserne øverst og «Nicobarerne» nederst.

Engelhart astronomiske observasjoner i Tranquebar (gjengitt i tabellform) inngikk i et nettverk av observatorier drevet av teologer i Norge, Island og Grønland, organisert av Thomas Bugge.

Tekstsamlingen er utstyrt med en lengre liste med ordforklaringer, samt fortegnelser over personer og lokaliteter som er nevnt i tekstene, alle sentralt plassert foran i boken, som også inneholder en biografi over forfatteren, med vekt på hans familiebakgrunn, utdanning og koloniale prosjekter, og en innledning til hvert av de fem temaene som tekstene er gruppert i. Alt sammen er forbillig gjort av de kyndige utgiverne, to med dansk og en med indisk bakgrunn. Enkelte feil i den foreliggende publikasjonen må likevel påpekes. Mest uheldig er det at tidligere leder av håndskriftsamlingen ved Nasjonalbiblioteket i Oslo, Oddvar Vasstveits etternavn i en takksigelse i bokens forord kommer ut som «Vastveidt» (s. 7). Det virker også merkelig å se norske stedsnavn som Bragernes og Sandsvær i svensk form: «Bragernäs» (s. 51) og «Sandsvär» (s. 54). Som mange andre forkortelser er «gl» og «St» for (nederlandsk) gylden og styver forklart i fotnoter (n.167 og 169, s. 103), men ikke «Fl» (for florin, en annen betegnelse for gylden) på samme side.

De fleste av Engelhart prosjekter døde med ham. Nicobarene ble ikke rekolonisert, observatoriet i Zionskirkens tårn ble ikke gjenoppbygd, de astronomiske observasjoner ble ikke fortsatt og Det Trankebarske Selskab sluttet å fungere. Også Tranquebars dansk-norske historie gikk mot slutten; okkupert av britene under napoleonskrigene, ble kolonien gitt tilbake til Danmark i 1815, men etter en årrekke med tap ble den solgt til Storbritannia i 1845. Likevel har Engelhart mangfoldige interesser og aktiviteter interesse som eksempler på den «koloniale

opplysning» som fantes både i Karibia, på det amerikanske kontinentet og i det fjerne Østen. Henning Munch Engelhart selv er et eksempel på «den pastorale opplysning» som var typisk for Norden, hvor regimetro og lutheransk-ortodokse teologer var opplysningens kjernetropper. Det er i alle tilfeller prisverdig av Selskabet til Udgivelse av Kilder til Dansk Historie å ha sørget for at Engelharts ostindiske manuskripter har blitt tilgjengelig i denne fine utgaven.

Carla Killander Cariboni, Catharina Raudvere, Vassilis Sabatakakis & Johan Stenström, *Björnståhls resa: Europa och Konstantinopel 1767–1779*, (Göteborg: Makadam förlag, 2021).
543 s.

Carina Lidström, Örebro universitet

Orientalisten Jacob Jonas Björnståhl (1731–1779) är en av det svenska 1700-talets namnkunnigaste resenärer och reseberättare. Förhållandevis sent i livet gav han sig ut på resa som informator till två söner Rudbeck, och under vad som skulle bli de sista tolv åren av sitt liv befann han sig sedan på resande fot i Europa och Osmanska riket – huvudsakligen Konstantinopel och Grekland. Under resans gång rapporterade han till svenska läsare genom offentliga resebrev som publicerades med oregelbundna mellanrum i Carl Christoffer Gjørwells tidskrifter. Resebreven rönt stor popularitet och flera av dem översattes mycket snart till tyska, holländska och danska. Först efter hans död gavs de ut i en samlad utgåva, nu tillsammans med annat brevmaterial i Gjørwells ägo och med legationspredikanten Carl Petter Blombergs sammandrag av Björnståhls efterlämnade (och numera förkomna) resejournal. Utgåvan är följaktligen en samling efterlämnade dokument av varierande karaktär och ingen enhetlig reseberättelse.

Björnståhl reste och rapporterade under ett par av de decennier då den svenska reseberättelsen fortfarande i stort sett var detsamma som naturalhistoriska eller ekonomiska reseberättelser av det slag som stod under Kungliga Vetenskapsakademiens eller Linnés beskydd. Samtida med Björnståhl finner vi den sista generationen Linnélärjungar. Bland de mer välbekanta av dessa kan nämnas Olof Thunberg och Anders Sparrman; Daniel Solander som Björnståhl sammanträffade med i London 1776 hade vid det laget sina resor bakom sig. Även andra, idag mindre välkända "Linné-apostlar" företog under samma tid långväga resor: Göran Rothman i Tunisien och Libyen på KVA:s uppdrag 1773–1776 och Andreas Berlin i Västafrika 1773.

<https://doi.org/10.7557/4.6604>

Copyright: © 2022 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Linnés resor låg vid det här laget flera decennier tillbaka i tiden, men hans reseinstruktion från 1759 som passande kan sammanfattas med litteraturforskaren Margit Abenius karakteristik av Linnés egna reseberättelser – ”Allt är viktigt” – var fortfarande aktuell. Nu var Linnés instruktion inte ensam i sitt slag; en ”resevetenskaplig”, apodemisk, tradition där resenärer anmodas uppmärksamma en överväldigande mängd olika ämnen, ungefär på det sätt Linné rekommenderar, går långt tillbaka i tiden. Inflytandet från Linné är emellertid otvetydigt; under sin resa stod Björnståhl i kontakt med Linné och vid många tillfällen framgår det av hans brev och reseberättelser att Linnés vetenskapssyn för honom är ett klart ideal.

Hos Björnståhl dominerade ett filologiskt och kulturellt intresse. Han var i det avseendet inte helt utan svenska föregångare, resenärer med liknande inriktning och intressen fanns både tidigare och i hans samtid. En resenär som kan nämnas i sammanhanget är orientalisterna Jonas Apelblad som på 1750-talet även han reste som informator åt en ung adept. Apelblad rörde sig emellertid främst i Tyskland och hans reserapporter och ambitioner är av betydligt blygsammare omfång än Björnståhls. Nämnas bör även Björnståhls samtida, filologen Uno von Troil. Hans resa i Europa och till Island tillsammans med bland annat Daniel Solanders beskyddare Joseph Banks, ägde rum under den period som Björnståhl befann sig på resande fot. Flera av de personer som Björnståhl sammanträffade med rapporterar även von Troil om möten med, bland andra Rousseau.

Ur ett europeiskt perspektiv bör framhållas att just biblioteksresor och resor med syftet att samla manuskript – det senare ett syfte som dominerade framför allt Björnståhls sista år på resa – var en tradition som gick tillbaka till renässansens jakt på antika handskrifter. Björnståhl ingår i det avseendet i en gammal tradition.

Björnståhls resa har nu ägnats en omfattande och vacker volym: *Björnståhls resa: Europa och Konstantinopel 1767–1779* av Carla Killander Cariboni, Catharina Raudvere, Vassilis Sabatakakis och Johan Stenström, utgiven på Makadam förlag. Förutom avslutning och inledning som skrivits av litteraturhistorikern Johan Stenström, består boken av åtta separata studier skrivna av fyra forskare från olika ämnesdiscipliner. Stenström, som förutom att skissa upp några drag i ”reseberättelsens teori” diskuterar Gjørwells betydelse för spridningen och utformningen av Björnståhls resetexter, tar ett samlat grepp över reseberättelsen i en överskådlig och engagerande första översikt över vad Björnståhl rapporterade om. Romanisten Cariboni diskuterar i sina bidrag bland annat Björnståhls texter med avseende på prosastil och retorik. Religionsvetaren Raudveres avsnitt redogör för Björnståhls bildningsgång och för hur han under åren som informator på resa i Europa genom studier och sammanträffanden med ”lärde män” bygger upp en förförståelse för kultur, religion och levnadssätt i Osmanska riket, som han sedan i sina rapporter

från Konstantinopel i hög grad korrigerar. Nygreccisten Vassilios Sabatakakis avsnitt ägnas den sista delen av Björnståhls resa och liv: hans förberedelser för vistelsen i Grekland, liksom för själva vistelsen och insamlingarna av manuskript i Meteora-klostren.

Förutom Raudvere är samtliga forskare verksamma vid Lunds universitet. Monografin är resultatet av ett projekt som finansierats av Vetenskapsrådet och presenteras av deltagarna själva som "ett samarbete med syftet att belysa ett fåtal aspekter av de erfarenheter han [Björnståhl] som resenär redovisar". Nu är väl de aspekter som berörs inte så fåtaliga som författarna blygsamt deklarerar, och någon heltäckande presentation är knappast möjlig på det utrymme jag här har till mitt förfogande. Det rör sig om grundliga presentationer av innehåll och kontexter, liksom diskussioner runt texternas form och retorik, och sammantaget kommer de olika bidragen in på en mängd aspekter. Gemensamma är emellertid vissa frågor, även om dessa faktiskt inte nämns explicit. Bland sådant som återkommer finns redogörelser för vad Björnståhl rapporterar om, vilka "rön" är det han förmedlar i sina texter? Andra frågor som utreds är: Vilka litterära och språkliga former sätter sin prägel på hans framställning? Är det möjligt att urskilja något av resenären och författaren Björnståhl själv i texterna? Vilken bild av det resande och berättande jaget förmedlar Björnståhls rapporter? Alltsammans förstås frågor som hänger mer eller mindre tydligt samman.

När det gäller redogörelsen för iakttagelser som Björnståhl rapporterade om under sin resa så konstaterar samtliga författare att han intresserade sig för det mesta. Den encyklopediska ambitionen är något som samtliga författare återkommer till men ett viktigt påpekande är ändå att han visserligen delar den encyklopediska ambitionen med tidens resande naturalhistoriker, men i sin egenskap av språkman gör han andra iakttagelser än dessa. Björnståhl reste i egenskap av filolog och rapporterar bland annat om bibliotek och manuskriptsamlingar och om möten med tidens lärda och litterära storheter: Voltaire, Rousseau, Katharina den stora och James MacPherson för att bara nämna några. Han lämnar också detaljerad information om sevärdheter inom konsten och arkitekturen, men även om sådant som hör hemma inom naturalhistoriens domäner. Trots sina många år på resa tycks Björnståhl ha behållit en identitet som svensk; i varje fall är notiser om sådant som har svensk anknytning legio i hans framställning. Något som noteras särskilt är hur han under resans senare del, i mötet med den osmanska kulturen, visar ett mer generellt intresse för människor och folkgrupper, för deras kultur, religion och levnadssätt. Här framstår han enligt såväl Raudvere som Sabatakakis som en "tidig etnolog". Raudvere framhåller dessutom Björnståhls resebrev som "ett av de första stegen i de svenska islamstudierna".

Sabatakakis två kapitel ägnas den sista etappen av Björnståhls resa, vistelsen i Grekland som juli 1779 slutade med hans död i dysenteri. Här går redogörelsen in på hur Björnståhl förberedde sitt möte med det samtida Grekland, om vilket hans kunskaper var relativt små. Sabatakakis skildrar sedan Björnståhls äventyrliga och strapatsfyllda jakt på manuskript i de svårtillgängliga Meteora-klostren och redogör för hans insamling av manuskript, böcker och avskrifter. I ett par avsnitt lyfts dessutom Björnståhls rapporter i ämnen som geografi och naturalhistoria fram.

Reseberättelsens ”hur”, dess litterära och språkliga utformning, diskuteras på flera nivåer och ur flera aspekter. Stenströms inledande skiss över reseberättelsens genrekonventioner utgör en fond mot vilken monografins följande diskussioner får ses. Som en viktig bakgrund framstår Stenströms genomgång av utgivaren Gjörwells betydelse för resetexternas form och innehåll. På en mer detaljerad nivå ligger den stilistiska och retoriska analysen i Caribonis avsnitt till en bättre uppfattning om källornas status. Cariboni framhåller Björnståhls reseberättelse som ett ”gigantiskt deskriptivt projekt” och visar i sin analys av några beskrivningar hur Björnståhl i enlighet med tanken om decorum avhåller sig från opassande ämnen, och att de många personporträtten i längd och utförlighet är avpassade till de beskrivna personernas betydelse och gärning. På ett liknande sätt anpassas längd och utförlighet i beskrivningar av konstverk efter den betydelse samtiden och Björnståhl tillmäter dem.

När det gäller stilistiken så har liknande analyser ägnats en del av Linnés texter, och i en not konstateras en likhet mellan Björnståhls och Linnés sätt att skriva – ett påpekande som hade förtjänat en plats i brödtexten. Förutom likheten med Linnés sätt att skriva framhålls digressionen, ett karakteristiskt drag i Björnståhls brev, som vanlig i tidens brevstil. Iakttagelserna väcker frågan i vilken mån de egenheter som lyfts fram framstår som karakteristiska för Björnståhl, och i vilken mån de faller in i en ”tids- och ämnesstil”. Studien utgör således en värdefull utgångspunkt för vidare undersökningar.

Samtliga forskare berör frågan om det är möjligt att möta personen Björnståhl i hans texter. Såväl Stenström som Cariboni lyfter fram en rad hållningar och roller hos rapportören Björnståhl: återhållsam och allvarlig, godhjärtad och trogen, patriotisk och samvetsgrann och sanningsenlig, för att bara nämna några. Som ett led i resonemangen kring Björnståhls jag ingår Caribonis grundliga presentation av den utgivna reseberättelsens sammansatta karaktär och de konsekvenser detta kan få för den läsare som gör misstaget att i den samlade utgåvan tolka resenären och berättaren Björnståhl som ett synkront jag. Resetexterna kom till under en lång tidsrymd, och det är troligt att Björnståhl under sina år på resa kom att ändra sitt förhållningssätt i flera avseenden. Texterna är dessutom, som framgått, skrivna lite utifrån olika utgångspunkter, till exempel hade journalen, bearbetats

av legationspredikanten Blomkvist. Raudvere intar i sin diskussion om Björnståhls person och persona i det fallet ett något annorlunda perspektiv och tonar ned det problematiska genom att framhålla att även om breven ursprungligen skrivits och lästs med långa mellanrum är det möjligt att se dem som "kapitel" i en framskridande berättelse. I all korthet föreslår Raudvere att Björnståhls benägenhet för digressioner kan tänkas tala om ett personlighetsdrag eller åtminstone en iver att få med så mycket som möjligt i sina redogörelser.

Sabatakakis, slutligen, refererar i sin diskussion om Björnståhls person en extern källa, ett brev från Matthias Norberg, professor i grekiska och österländska språk, där Sabatakakis förhåller sig emellertid tveksam till sanningshalten i Norbergs framställning. Några mörkare drag när det gäller Björnståhls personlighet tycks följaktligen vara svåra att uppdaga i texterna. Björnståhls kyla eller åtminstone hans brist på moraliskt avståndstagande till plantage- och slavägaren Carl Gustaf Dahlberg som han under en tid umgicks med, tas emellertid upp till diskussion av Stenström, som visserligen ställer sig frågande inför Björnståhls brist på medkänsla men slutligen hänvisar till "de diskurser som dominerade på 1770-talet". Att medkänsla och avsky inför det sätt på vilket slaverna behandlades inte var omöjliga i samtiden vittnar emellertid det utdrag ur linnéanen Rolanders reseberättelse från Surinam som Stenström citerar i sammanhanget. Som ytterligare exempel kan Anders Sparmans reseberättelse anföras. Rolander och Sparmann hade till skillnad från Björnståhl båda själva sett (och hört) den grymma behandlingen av slaverna. Kanske variationerna i personliga erfarenheter är en viktigare faktor än i vilken mån resenärerna stämde in i den samtida diskursen?

Det svar som samtliga forskare landar i är att Björnståhl som privatperson är svår att upptäcka även om ett personligt jag inte oväntat tycks framträda tydligare i de privata breven till Gjørwell. En slutsats är att Björnståhl i sina texter noggrant ser till att uppfylla tidens ideal för en vetenskaplig resenär, och detta ger i alla fall vid handen att det var viktigt för honom att framstå på just det sättet. Björnståhl ses i detta som representativ för sin samtid på en och samma gång som han är unik när det gäller omfattningen av såväl framställning som resa. Vid ett tillfälle sammanfattas Björnståhl som en typisk upplysningsman som hela tiden lyckades befinna sig i händelsernas centrum – en karakteristik så god som någon.

Till sist: *Björnståhls resa: Europa och Konstantinopel 1767–1779* återspeglar väl mångfalden hos Björnståhls texter och öppnar genom ingående kontextualiseringar och diskussioner för en fördjupad förståelse av Björnståhls projekt. I enlighet med författarnas ambition öppnar monografin därmed för ytterligare forskning om Björnståhls gärning, hans tid och hans person, men också, tänker jag, för vidare komparativa studier på reseberättelsens område.

Wolfgang Schmale, *Gesellschaftliche Orientierung: Geschichte der "Aufklärung" in der globalen Neuzeit (19. bis 21. Jahrhundert)* (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2021). 379 pp.

Laura Tarkka, University of Turku

In this book, Wolfgang Schmale sets himself the task of carving out a global history of 'the Enlightenment' (*die Aufklärung*) in the modern period. As he explains, the book deals with the history of a discursive construct resulting from debates on the eighteenth-century Enlightenment that have taken place since the nineteenth century. Certainly, as Schmale observes, a singular history of 'the' Enlightenment cannot be written. Rather, a collection of entangled histories is called for. Nonetheless, the book builds on the premise that most people associate the Enlightenment with democracy, human rights and the rule of law, and this can be examined as a phenomenon of global consequence.

The problem of defining the Enlightenment – which is all too familiar to historians of the eighteenth century – must, of course, be present also in a study of the Enlightenment's heritage. Indeed, 'the Enlightenment's' chronological, geographical and ideological limits are at least as elusive as those of the eighteenth-century movement itself. The great aim of Schmale's book is, however, to bring a diversity of worlds of discourse and practice close enough to permit an overview. While this would already give issue for many enlightening comparisons, Schmale has an even more profound aim. As he suggests, in the twenty-first century 'the Enlightenment' has such an unprecedented global presence that the persistence of debates about it legitimates the application of Karl Jaspers's Axial Age (*Achsenzeit*) theorem to describe the situation. This is discussed in detail in the conclusion of the book.

Between the introductory part and the conclusion, Schmale's study is divided into five main chapters: 'Namensgebung', 'Praktiken', 'Intellektuelle', 'Kritik', and 'Orientierung'. In terms of length, the chapter entitled 'Intellektuelle' outweighs the rest, since it takes up almost one third of the book. Proceeding by examining

<https://doi.org/10.7557/4.6605>

Copyright: © 2022 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

how the Enlightenment has figured in the writing of prominent authors, Schmale works through a list of nearly 30 intellectuals from Hegel and de Staël to Foucault and Jonathan Israel. Moreover, in the following chapter 'Kritik', these names are complemented by critics such as Hannah Arendt. As such, the book offers a thought-provoking journey through selected landmarks of modern intellectual history. However, owing to the repetitive nature of the author's procedure, the subchapters liken an encyclopedia with cross-references.

In the section 'Orientierung', Schmale takes a different approach. Instead of reviewing the works of individual authors, he presents big data figures sourced from Wikipedia and Google Trends. The aim is to single out those proponents of the Enlightenment ('Aufklärer*innen') who attracted most interest globally between the 1 July 2015 and the 3 June 2021, from the beginning of the Wikipedia statistics until the date when they were last accessed. As Schmale explains, persons who may draw interest for reasons other than the Enlightenment – such as the Founding Fathers of the United States – were deselected from the list. Yet regarding Newton – who emerges as the most popular name – one might ask the same question: Do we know that interest in Newton corresponds with interest in the Enlightenment? The other names on the top five are Kant, Rousseau, Voltaire, and Locke.

To this reader, the most enjoyable chapter was the one entitled 'Praktiken', in which Schmale spotlights agents who have made '*the* Enlightenment' function as societal orientation (gesellschaftliche Orientierung) both in Europe and in other parts of the world. By the term 'orientation', Schmale means that the construct of '*the* Enlightenment' has been used, taught, explained, simplified, appraised, critiqued, and contested to the extent that it has become an ever-present intellectual and societal process. As such, it can be described as a permanent debate about the historical phenomenon.

In the chapter 'Praktiken', this debate is thus comprehended as something more tangible than keywords like rationalism, progress, and liberty. After discussing the construction of knowledge in early-modern Europe, Schmale moves on to global history, asking how to write entangled histories that would do justice to the global reach of practices of Enlightenment. An interlude entitled 'Beethovens Neunte' introduces the idea that the Enlightenment did not really end in the early nineteenth century, even though it was already historicized by the 1820s. Weaving the early modern and the modern period together, Schmale then touches on e. g. the European integration and decolonization, concluding that unlike at present, in the middle of the twentieth century the Enlightenment was conceptualized as an instrument of resistance.

Overall, the book provides plenty of food for thought. The statistics deliver a welcome change of perspective to discussions of historical theory, even though, as

Schmale readily admits, they represent but a first attempt in this line of research. Whether or not the reader finds the argument about the Enlightenment as another Axial Age convincing, the book recommends itself as an ambitious attempt to reconsider the different ways in which the heritage of eighteenth-century philosophy still influences the global present.

Läskultur, materialitet & sociala praktiker: herrgårdsbibliotek under 1700- och 1800-talen

Löfstad slott, 17–18 augusti 2023

Den enda plats där jag stannade var en ganska stor kammare, omgiven av ett fint bearbetat galler som rymde otaliga böcker i alla färger och alla former i beundransvärt skick. Jag var i ett sådant tillstånd av förtrollning att jag knappt trodde att jag skulle kunna gå därifrån utan att ha läst dem alla.

(Françoise de Graffigny, *Les Lettres d'une Péruvienne*, 1758)

Citatet ovan skulle kunna vara en beskrivning av Löfstad slotts bibliotek och är hämtat från ett av de över 5000 verk som finns i slottets boksamling. Biblioteket inreddes på 1860-talet i 1700-talets salong med tre stora fönster mot landskapsparken i väster. Rummet präglas av dåtidens stilideal med starka, brokiga färger och väggfasta skåp i ekfärg. Många av böckerna fanns dock redan tidigare på slottet, då inrymda i skåp som sedan dess fått andra användningsområden på herrgården. Sedan 1920-talet kan man som besökare uppleva böcker och inredning på plats efter att slottets sista ägare Emilie Piper beslutat att göra iordning Löfstad slott till museum.

Genom att utgå från biblioteket som rum, som mötesplats och som symbol vill denna konferens undersöka läsning och andra tidsfördriv som kulturell och social praktik. Konferensens syfte är att stärka kunskapen om läskulturer och sociala praktiker samt stimulera metodutveckling inom berörda fält. Vi välkomnar därför bidrag som utforskar herrgårdsbibliotekens innehåll, utformning och påbudna sysslor, bortom disciplinära uppdelningar i materialkategorier eller teoretiska perspektiv, exempelvis inom följande teman:

Bokhistoria
Teaterhistoria
Dramatik
Brevskrivning och egodokument
Autofiktion
Tryckkultur i form av tidningar och nyheter
Receptböcker, hushållsböcker och -räkenskaper
Handarbete och handarbetsmönster

Noter och musikalier
Pussel och sällskapsspel
Samlande och samlingar
Bokskåp och andra möbler i ett biblioteksrum
Konst, bruks- och prydnadsföremål
Konstnärlig representation och självrepresentation av läsande
Bibliotekens roll i utbildning och kunskapsutveckling
Biblioteket som ett socialt avgränsat rum
Utveckling och bevarande av herrgårdsbibliotek

Abstract på något skandinaviskt språk eller engelska om 250 ord, samt författarbiografi på högst 150 ord välkomnas senast den 1 mars 2023 till johanna.vernqvist@liu.se.

Om organisatörerna

My Hellsing, filosofie doktor i historia vid Stockholms universitet, har ägnat en stor del av sin forskning om Löfstads ägarfamilj och föremål i slottets samlingar. Hon är specialiserad på elitens sociala praktiker och materiella kultur under 1700- och 1800-talen.

Johanna Vernqvist, filosofie doktor i litteraturvetenskap vid Linköpings universitet, är specialist på tidigmodern litteratur och kultur, genusteori och bokhistoria, och ägnar sitt nuvarande forskningsprojekt åt kvinnors läskulturer vid Löfstad slott under 1700-och 1800-talen.